

**СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ
КЛОН БЛАГОЕВГРАД**

***НАУКА,
ОБРАЗОВАНИЕ,
ИЗКУСТВО***

***ГОДИШНИК
ТОМ 7***

**БЛАГОЕВГРАД
2013 Г.**

Съставител:

Проф. д-р НИКОЛИНА ОГНЕНСКА

Рецензенти:

Проф. д-р Николина Огненска

Проф. д-р Емил Куков

Проф. д.п.н. Кирил Аладжов

Доц. д-р Габриела Белова

Доц. д-р Ангелина Манова

Доц. д-р Рая Мадгерова

ISSN – 1313 – 5236

БЛАГОЕВГРАД, 2013

СЪДЪРЖАНИЕ :

ХУМАНИТАРНИ НАУКИ

Доц. д-р Мария Енчева Мутафова ПСИХОЛОГИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА СЪЗНАТЕЛНАТА МОТИВАЦИЯ И УЧЕНЕ НА СТУДЕНТИТЕ.....	7
Доц. д-р Русанка Петкова Манчева КОМУНИКАТИВНА ТОЛЕРАНТНОСТ В СИТУАЦИИ НА ФРУСТРАЦИЯ И КОНФЛИКТ.....	14
Д-р Димитрия Спасова ОБРЕДНОТО МЪЛЧАНИЕ В МАГИЧЕСКИТЕ ПРАКТИКИ ОТ БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА МЕДИЦИНА (по материали от Югозападна България).....	25
Докторант Анелия Стефанова ЖАРГОНЪТ В БЪЛГАРСКИЯ ПЕЧАТ Езикът на политиката в съвременните български печатни издания.....	32
Докторант Жана Пенчева ЦЪРКОВНИТЕ ТРОНОВЕ В СИСТЕМАТА НА ФУНКЦИОНИРАНЕ НА ПРАВОСЛАВНИЯ ХРАМ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО.....	39

ИКОНОМИКА И ТУРИЗЪМ

Гл. ас. доктор Вяра Кюрова АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА УПРАВЛЕНИЕТО НА МАРКЕТИНГОВАТА ДЕЙНОСТ НА ХОТЕЛИЕРСКИЯ БИЗНЕС.....	49
Гл. асистент, доктор Райна Димитрова ПРОБЛЕМИ НА ПРОФЕСИОНАЛНАТА РЕАЛИЗАЦИЯ НА МЛАДЕЖИТЕ С ВИСШЕ ОБРАЗОВАНИЕ НА ПАЗАРА НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ТЯХНОТО ПРЕОДОЛЯВАНЕ.....	57

ИЗКУСТВО И КУЛТУРА

Проф. д-р Емил Куков ЕСТЕТИЧЕСКОТО ВЪЗПРИЯТИЕ ЗА НАТУРАТА И ОБУЧЕНИЕТО ПО ЖИВОПИС В УНИВЕРСИТЕТА.....	72
---	----

Доктор Ирина Китова ИНТЕРАКТИВНОСТТА В ПРАКТИЧЕСКОТО ОБУЧЕНИЕ ПО АУДИО-ВИЗУАЛНИ ИЗКУСТВА – ОСНОВНИ АКЦЕНТИ ОТ ПРО- ФИЛА НА СТУДЕНТИТЕ.....	82
Доктор Ирина Китова ПЛАНИРАНЕ И ОРГАНИЗИРАНЕ НА ПРАКТИЧЕСКО ОБУЧЕНИЕ ПО АУДИОВИЗУАЛНИ ИЗКУСТВА, БАЗИРАНО НА ИНТЕРАК- ТИВНИ МЕТОДИ НА ПРЕПОДАВАНЕ.....	88
Гл. ас. д-р Милена Анева ХУДОЖЕСТВЕНА ЦЯЛОСТ НА СПЕКТАКЪЛА.....	97
Ас. Калина Христова ФОРМООБРАЗУВАНЕТО В ПЛАКАТА В КРАЯ НА ХХ И НАЧА- ЛОТО НА ХХІ ВЕК: ХУДОЖЕСТВЕНИ КОНЦЕПЦИИ ВЪВ ВОДЕ- ЩИТЕ ШКОЛИ И НАПРАВЛЕНИЯ.....	102
Диана Захариева ПРОБЛЕМЪТ ЗА ПЛАСТИЧНАТА ИЗРАЗИТЕЛНОСТ В СТУДЕНТ- СКИТЕ ЕСКИЗИ И ЕТЮДИ.....	109
Докторант Татяна Христова НОВАТОРСКИ ИДЕИ НА ДИЗАЙНЕРИТЕ - МОДАТА СЛЕД 50-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК.....	118
Гл. ас. Мирослав Стоилов ЕТЮДНИ ФОРМАТИ С ПАРТИТУРА НА СЮЖЕТНИ ПЕСНИ КАТО КУКЛЕНО-ТЕАТРАЛНА ИЗРАЗНОСТ ЗА ОПТИМИЗИРАНО ОВЛАДЯВАНЕ НА АКТЬОРСКАТА ПСИХОТЕХНИКА.....	129
Гл. ас. Мая Младенова ИНТОНАЦИОННА ИЗРАЗИТЕЛНОСТ НА БЪДЕЩИЯ АКТЬОР – СТРУКТУРНИ КОМПОНЕНТИ.....	134

ПЕДАГОГИЧЕСКИ НАУКИ

Assoc. Prof. Dimitar Iskrev, Ph.D THE COUNSELLING IN CONTEMPORARY SCHOOL.....	140
Гл. ас. Вили Янчева МЕХАНИЗМИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ПОЗИЦИОННИТЕ СТРУКТУРИ ПРИ ОРИЕНТИРАНЕ В ПРОСТРАНСТВОТО ПРИ 5-7 Г. ДЕЦА.....	147
Виктория Чангалова СПЕЦИФИКА НА НАЧАЛНАТА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ КАТО ПРЕДРАЗПОЛОЖЕНОСТ ЗА ЦЕЛЕНАСОЧЕНО ФОРМИРАНЕ НА РЕФЛЕКСИЯ.....	154

ПРАВНО-СОЦИАЛНИ НАУКИ

Гл. ас. д-р Гергана Кресналийска КОНЦЕПЦИИ И МОДЕЛИ НА ПУБЛИЧНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ.....	165
Гл. ас. д-р Маргарита Чешмеджиева ПРЕДЛОЖЕНИЯТА И СИГНАЛИТЕ НА ГРАЖДАНИТЕ – ЕФЕКТИВНА ПРАВНА ФОРМА ЗА ВЪЗДЕЙСТВИЕ ВЪРХУ ПУБЛИЧНАТА ВЛАСТ.....	177
Гл. ас. д-р Светлана Борисова ИЗТОЧНИЦИ НА КОНФЛИКТИТЕ В ОРГАНИЗАЦИИТЕ.....	181
Гл. ас. д-р Светлана Борисова УПРАВЛЕНИЕ НА КОНФЛИКТИТЕ В ОРГАНИЗАЦИЯТА.....	187
Ас. Олга Иванова Чорбаджийска УПРАВЛЕНИЕ И ПРЕВЕНЦИЯ НА НЯКОИ КРАЙНИ И ДЕСТРУКТИВНИ ФОРМИ НА ПРОЯВЛЕНИЕ НА КОНФЛИКТИ В ОРГАНИЗАЦИИТЕ ОТ ПУБЛИЧНАТА СФЕРА.....	194

ОБЩЕСТВЕНО ЗДРАВЕ И СПОРТ

Проф. д.п.н. Кирил Аладжов ДИАГНОСТИКА НА ДВИЖЕНИЯТА В СПОРТА.....	202
Galya Gancheva, Milena Karcheva WEIL'S DISEASE IN PATIENTS WITH HISTORY OF ALCOHOL ABUSE – REPORT OF TWO CASES.....	206

ХУМАНИТАРНИ НАУКИ

ПСИХОЛОГИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА СЪЗНАТЕЛНАТА МОТИВАЦИЯ И УЧЕНЕ НА СТУДЕНТИТЕ

Доц. д-р Мария Енчева Мутаfoва
Катедра „Психология”, Философски факултет,
ЮЗУ „Н. Рилски“
mariamutafova@swu.bg

Резюме: *Характеристиките на ученето са различни у студенти с различна мотивация. В нашето изследване се представят някои резултати с практически ефект. Реализира се несъзнателната и съзнателна саморегулация; неосъзната (реактивна) и осъзнатата (рефлексивна) самоорганизация.*

Ключови думи: *Характеристики, учене, мотивация, несъзнателна, съзнателна, саморегулация.*

Abstract: *Characteristics of learning are different for students with different motivation. In our research are represented some results with practical effect. There are realized unconsciousness and consciousness self – regulation, unconsciousness (reactive) and consciousness (reflexive) self – organization.*

Key words: *Characteristics, learning, motivation, unconsciousness, consciousness self-regulation*

Ученето е процес на осъзнато, преднамерено придобиване на информация. Тя функционира под формата на знания. Ученето в академична среда се отличава от ученето в училищна среда. Учебната дейност на студентите притежава три съставки: потребностно-мотивационна, съдържателно-операционна, ценностно-оценъчна. Учебните действия са единица на учебната дейност. Съществуват забележителен брой изследвания на учебната дейност, ученето и мотивацията за учене (П. Николов, 1993; Л. Андреева, 1998; А. Bandura, 1986 и др.)

Въведените основополагащи промени в нивата на обучението изграждат същевременно параметъра на интелектуалното развитие на субекта. Промените в нивата на обучението и техните взаимоотношения улесняват това, да се изясни възникването на съзнателното обучение, на съзнателната дейност и на самопознанието.

При ученето съществуват четири типа графици на прекъсващо подкрепление. Два от тях са основани на интервала от време, което изминава между представянето на стимули и се наричат интервални графици. Другите два се базират на броя реакции, излъчени между

две представяния на стимули и се наричат графици на подкрепление. Таблица 1 предлага обобщение на четирите различни графика (Андреева, Л., 1998; с.159).

Когато хората учат някакво ново поведение, ще го учат по-бързо, ако са подкрепяни за всеки правилен отговор. Това е график на непрекъснато подкрепление. След като реакцията е овладяна обаче, обикновено е по-добре да се подкрепя на прекъсващ график, т.е. да се подкрепя често, но не всеки път. Има няколко причини за използване на прекъсващите графици при поддържането на усвоени умения. Едната от тях е това, че подкрепянето на всяка правилна реакция отнема време и е практически невъзможно... Другата е, че прекъсващото подкрепление помага на учещия се да се научи да не очаква подкрепление всеки път.

Таблица №1: **Графици на подкрепление**

<i>График</i>	<i>Определение</i>	<i>Пример</i>	<i>Модел на реагиране</i>
Фиксиран интервал	Предвидимо подкрепление, основано на установен интервал от време	Подкрепяне на първата правилна реакция, появяваща се след 5-минутен интервал	Засилена скорост на реагиране с приближаване на времето за подкрепление; пауза след подкреплението
Променлив интервал	Непредвидимо подкрепление, основано на вариращи времеви интервали	Подкрепяне на правилната реакция след 5 мин., след това след 7 мин., после след 3 и т.н.	Бавна, стабилна скорост на реагиране; много малка пауза след получаване на подкреплението
Фиксирано отношение	Предвидимо подкрепление, основано на предварително установен брой реакции	Подкрепяне на всяка 10 ^{-а} правилна реакция	Висока скорост на реагиране; пауза след подкреплението
Променливо отношение	Непредвидимо подкрепление, основано на вариращ брой реакции	Подкрепяне на 10 ^{-а} правилна реакция, после на 7 ^{-а} , после на 9 ^{-а} , след това на 12 ^{-а}	Много висока скорост на реагиране, много малка пауза след подкреплението

Ефектите на различните графици върху разполагането на реакциите във времето са различни. Когато подкреплението се основава на фиксиран интервал (например всеки 5 минути), наградата

е непредвидима. Подкреплението винаги се дава на първия правилен отговор, появяващ се след определен период от време. Тъй като подкреплението е толкова предвидимо, обикновено реагирането се засилва с приближаване на времето и после се наблюдава пауза, след като подкреплението е получено. При графика на подкрепление на вариращ интервал моделът на реагиране е различен (Андреева, Л., 1998). Социално-когнитивната теория прави разграничение между придобиване и изпълнение. Ново умение или поведение по пътя на наблюдението не се придобива, докато не се появи някаква подбуда за реализация (Андреева, Л., 1998).

Интелигентността на хората им позволява индивидуална и колективна гъвкавост (Александров, П. 1991; Андреева, Л. 1998; Пенчева, Е. 2006; Мавродиев, Ст., Ст. Стоянова, Мутафова, М. 2007; Carraja, Van Heek. 1992). Тя им дава голямото предимство на избора и самореализацията им (Василев, В., Й. Димова, Т. Коларова-Кънчева. 2005; Mutafova, M., Toruzova, I. 2010). Актуализацията на творческия им потенциал е свързана със самоактуализацията им (М. Мутафова, 2007, с. 121-123).

Мотивацията за учене в академична среда се дефинира като вътрешно състояние, което осигурява реализирането на конкретно поведение и постигането на предварително поставени цели в процеса на обучение. Съществен аспект на мотивацията е функцията от очакваните резултати и от психологическата ценност, която им се приписва. За да предпочете мотива за учене пред останалите мотиви, личността на обучавания трябва не само да преживява положително емоционално отношение към процеса на учене, а и стремеж към проникване в същността на изучаваните явления; към своевременно преодоляване на трудностите. Мотивацията за учене включва различни мотиви за учене. Те са осъзнати вътрешни подбуди, поради които се полагат усилия за осъзнаване на знания и качествено изпълнение на учебната дейност (Й. Цветкова, 2001, с. 130-131).

В академична среда са реализирани изследвания на зависимостта на академичната успеваемост у студентите с мотивацията им за учене (Николов, П. 1993). Съзнателните убеждения и ценности, свързани с успеха от ученето, се влияят от трудността на задачата, като се потвърждава действието на закона на Йеркс-Додсън за оптималното равнище на мотивацията за учене при средна степен на трудност на задачите. Аз-ефективността на студентите е свързана с високото равнище на самооценката на студентите, с повишения познавателен интерес към учебните задачи и с високо равнище на удовлетвореност от ученето (Оракова, М. 2000; Мутафова, М. 2007).

Обособява се като стойностна спецификата на асертивността на студентите (Пенева, И. 2012).

За да се изясни възникването на съзнателното обучение, на съзнателната дейност и на самопознанието, се разработват въпроси, свързани със зависимостта между отражението в обучението и семиотичните процеси, които изграждат основата на мисловно-практическият анализ и синтеза, върху което се развиват от своя страна мисловните процеси. Тук принадлежат също такива социалноопределени актове на поведение и на обучение, като усвояването на социалните норми чрез непосредствен контакт с членовете на дадена група. Процесите, които се извършват тук, имат не само логически, но и психологически характер. Развитието на логическата структура е следователно зависимо от качествата/свойствата на разпознатите обекти, както и от нивото на тяхното отразяване и от обучението. Промените, които се изпълняват при регулацията на дейността, се проявяват преди всичко в осем насоки:

1. Основополагащите промени се обуславят поради това, че дейността и обучението на субекта са зависими от индивидуално и социално обусловени фактори.

2. Първата предпоставка е разграничаването между психичното (символичното) отражение и обозначената действителност. Символите, които по мнение на Л. Виготски представляват инструмент на отразяване, са в процеса на дейността и на носителите на обучение от изключително голямо значение (Виготски, Л. 1983). Тези значения имат първоначално характера на отразени комплекси, от които се развиват, под влиянието на общественото съзнание, на човешката комуникативност, мисловните операции и други фактори на абстрактни понятия и други психични структури. Класифицирането на обектите, както и тяхната идентификация, се реализират въз основа на тези по-висши форми на отражение. Това отражение се крепи на знаковия анализ и синтеза и върху развитието на знаковата структура.

3. Важна роля имат промените, които възникват при пластичното оформяне на знаковата структура. Следвайки образа на Л. Виготски и С. Рубинщайн, че тези знаци и тяхната структура участват в развитието на значението и по-късно на понятието: 1. Видови знаци, които свързват значението и понятието с даден вид (клас); 2. Отличителни знаци, които разграничават значението и понятието от другите понятия на този вид (специфична диференциация); 3. Категориални знаци, посредством които се свързва видът с по-обхватна категория. В някои изследвания се разработват във връзка с влиянието на структурата в 1. и 2. При това се проследява прецизирането на една първоначално

чално потенциална информация и превръщането ѝ в една приложна информация – т.е. такава, която улеснява избора на един адекватен подход при решението. Връзките между знаковата структура и нейните видове са не само формален, но и съдържателен вид. Те засягат “дълбоките структури“, които определят същността на значението (на понятието) и неговия смисъл (Виготски, Л. 1983; Рубинщайн, С. 1989).

4. В академична среда възникват езикови знаци и свързани с тях символни функции, които са специфични за социалното познание и обучение. Нелингвистичните и лингвистичните знакови структури се изпълват взаимно, където следва определящата роля в тяхната цялост на практическата дейност и съдържанието, което възниква с отражението на обективната реалност.

5. Развитието на значенията и понятията се основава на активното отражение на действителността. Това развитие е свързано със знаковата форма. Знаковата форма разглеждаме като един представен израз в знаци (символи), които осъществява заменянето най-малкото на една променлива величина чрез една определена дума. Изследването на категориите за съдържание и форма разглеждаме като изходна точка за разясняване на закономерностите на познавателните процеси. Тук принадлежи и правилото да се разпознават всички неща като нещо особено в рамките на общото.

6. С тези промени са свързани по-нататъшното развитие на обобщението и абстракция, включително и техните семантични аспекти. Обобщението засяга не само знаците, но и структурата на дейността. С изграждането на съществени знакови структури и техните съответни семантични съдържания и по-нататък чрез обобщение и абстракция се появява едно очевидно скъсяване на мисловните операции.

7. На тези процеси се позовава регулативният механизъм, който А. Леонтиев обозначава като мярка на усвояване на дейността (Леонтиев, А. 1978). Мярката на усвояването се отнася например за степента на независимост (познавателна самостоятелност), с която субектът довежда докрай на определена възраст една определена операция, с която учи и решава поставени задачи. Независимостта (познавателната самостоятелност) зависи от сигурността, с която решаващият една развита хипотеза пренася в практическата дейност (във връзка с въведената когнитивна себеорганизация). При това сигурността на субекта може да е важна, но обобщението и скъсяването на операцията да е фалшиво. По този начин възникват противоречия в дадената дейност, които мотивират една поправка и едно дълбоко

усвояване както на същинските умения, така и на логическите операции (М. Мутафова, 2007, с. 117-121).

В настоящото изследване представяме данни относно характеристиките на ученето и мотивационните характеристики на 75 студенти от специалност “Българска филология”, по скалите за самооценка на Дж. Ренцули и Р. Хартман (адаптирани от И. Паспаланов).

Реализиран е процес на осъзнаване от изследваните лица на лингвистичната и личностно-значимата стойност на айтемите в скалите. Субективната им значимост и ценностният им смисъл предметят интенционално емоционалните предпоставки на децентрирането и мотивацията им за учене.

Корелационният анализ с програма SPSS на резултатите по скалите за самооценка на характеристиките за ученето и мотивационните характеристики на студентите от специалност “Българска филология” е илюстриран от таблица №2

Таблица №2: Корелационен анализ по критерия на Пирсън на студентите от специалност “Българска филология” по скалите за самооценка на Дж. Ренцули и Р. Хартман (адаптирани от И. Паспаланов)

		характеристики на ученето	мотивационни характеристики
характеристики на ученето	Корелация на Пирсън	1,000	,319
мотивационни характеристики	Корелация на Пирсън	,319	1,000

Съществува зависимост между характеристиките на ученето и мотивационните характеристики на изследваните лица, което се прояви в стойностите на корелацията на Пирсън.

Потвърждават се постановки от изследвания на рефлексивното „Аз” и талантивостта на изследваните студенти (М. Оракова, 2000; М. Мутафова, 2007). Действията към самия себе си се реализират от позицията на отношение на личността към себе си като към субект на действие. Емоциите, възникващи между компонентите на рефлексивното “Аз” – когнитивен, емоционален и конативен (поведенчески) се реализират чрез гратификация (удовлетворение) и фрустрация на потребностите на субекта. Положителните емоции повишават нивото на собствената ефективност. Те са свързани с автокомуникациите и са

в основата на увеличения диапазон от възможни начини за самоизразяване, самореализация и мотивация за учене. Спецификата на рефлексивното „Аз“ се състои в неговата бимодалност, т.е. отражение на онова, което принадлежи на „Аз“-а (субекта) в интересубективен и интраиндивидуален план. Постига се удовлетворение на потребността на субекта от самопознание и самоактуализация. Реализира се несъзнателната и съзнателна саморегулация; неосъзната (реактивна) и осъзнатата (рефлексивна) самоорганизация.

Литература:

1. Александров, П. (1991). Интелект и обучение. С.
2. Андреева, Л. (1998). Христоматия по психология на познанието. С.
3. Андреева, Л. (1998). Социално познание и междуличностно взаимодействие.
4. Василев, В., Й. Димова, Т. Коларова-Кънчева. (2005). Рефлексия и обучение. Част 1: Рефлексията – теория и практика. Пл. Макрос.
5. Виготски, Л. (1983). Мислене и реч. С.
6. Здравчев, Л., И. Паспаланов. (1985). Как се създават таланти. С.
7. Леонтиев, А. (1978). Дейност, съзнание, личност. С.
8. Мавродиев, Ст., Ст. Стоянова, Мутафова, М. (2007). Психично здраве на различни личностни типове студенти. В сб.: Физическото възпитание и спортът в образователната система, УИ „Н. Рилски”. Бл. с. 109-114.
9. Мутафова, М. (2007). Самопознанието в обучението на таланти студенти. УИ „Н. Рилски”. Бл.
10. Мутафова, М., И. Пенева. (2011). Психологични условия за развитие на асертивността при студенти. В „Годишник по психология”, ред. кол. В. Мадолев, П. Николов, С. Стоянова, год. 2, бр. 2, УИ „Н. Рилски”. Бл. с. 160-180.
11. Николов, П. (1993). Мотивация на поведението и учебната дейност. УИ „Н. Рилски”. Бл.
12. Оракова, М. (2000). Рефлексивното „Аз”. УИ „Н. Рилски”. Бл.
13. Пенева, И. (2012). Специфика на асертивността при студенти. Автореферат на докторска дисертация. УИ „Н. Рилски”. Бл.
14. Пенчева, Е. (2006). Психологична типология и образователна практика. АИ „Марин Дринов”. С.

15. Рубинщейн, С. (1989). Основы общей психологии. Т. 1, Педагогика. М.
16. Цветкова, Й. (2001). Мотивационна и когнитивна регулация на ученето. С.
17. Bandura, A. (1986). Social Foundations of Thought and Action. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
18. Caprara, Van Heck. (1992). Personality psychology: Some epistemological assertions and historical considerations, in: G-V. Caprara, G.L. Van Heck (Eds), Modern Personality Psychology. Critical Reviews and New Directions, New York, Harvester/ Wheatsheaf.
19. Mutafova, M., Topuzova, I (2010). Psychology- traditions and perspectives INDIVIDUAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS WITH DIFFERENT TEAM ROLES. IN: (Eds) Asenova I., Stoyanova, S. Psychology – traditions and perspectives, Blagoevgrad.
20. Schiefer, Ch. (1976). Zur Lernmotivation bei Jugendlichen.

КОМУНИКАТИВНА ТОЛЕРАНТНОСТ В СИТУАЦИИ НА ФРУСТРАЦИЯ И КОНФЛИКТ

Доц. д-р Русанка Петкова Манчева
Катедра „Психология”, ЮЗУ „Неофит Рилски”
r.p.mancheva@swu.bg

***Резюме:** В статията се представят резултати от проведено психологично изследване. Установени са връзки между комуникативната толерантност и реакциите на човека в ситуации на конфликт и фрустрация. Направен е опит да се открие зависимостта между комуникативната толерантност и поведението в конфликтна ситуация. Обобщените резултати подпомагат работата на социалните психолози.*

***Abstract:** The article presents results of a psychological study. There are established for links between communicative tolerance and reactions of a person in situations of conflict and frustration. An attempt was made to find the relationship between tolerance and communicative behaviour in conflict situations. Pooled results support the work of social psychologists.*

***Key words:** communication, tolerance, conflict situation, situation of frustration, rivalry, cooperation, compromise, avoidance.*

Безспорен е фактът, че една от основните човешки активности е общуването. Влизайки постоянно в различни по съдържание и насоченост отношения с околните, човек непрекъснато разширява обхвата на своето познание и реализира всички свои социални ангажименти. Във всяка една сфера на поведенческата си активност той разрешава актуални за момента проблеми, които му помагат да увеличава социалния и професионалния си опит. Това се обуславя от факта, че в процеса на общуване той комуникира с различни хора, които са носители на сходни или противоположни нагласи, оценки, системи от преживявания, ценности и цели. От тях той приема онези разбирания, които оценява като значими и необходими или обратното – противопоставя се на всяка оценена като неприемлива или незначителна мисъл или идея. Социалният комуникативен човешки опит всъщност е един непрекъснат процес на разбиране, усвояване, отстояване или противопоставяне на мисловни конструкти – собствени и чужди. Човек мисли, чувства, преживява и в същото време в общуването с околните възприема мисли, съчувства и съпреживява. Подобен процес му помага да оцени нещо много важно – собствената си значимост и значимостта на околните за него.

Класическото определение за комуникативността между хората включва разглеждането ѝ като процес на обмен на някаква информация. Съдържанието на информацията е съобщение, което изразява моментно отношение или оценка за нещо и поражда поведение, което потвърждава или отхвърля казаното. Участниците в комуникацията, чрез смисъла на думите, езика на тялото, жестовете, които използват, открито демонстрират не само отношението си към семантичното съдържание на казаното, но и отношението си към неговия изразител. Много често обаче се срещат и разминавания между онова, което човек мисли и това, което показва с действията си. Подобно поведение е следствие от възникналото моментно желание да не се промени съществуващо позитивно отношение с някого или се поражда от актуализиран страх от евентуални негативни последици или лични загуби. На всеки се е случвало да не е съгласен с онова, което казва неговият родител, дете или ръководител, но с поведението си да показва точно обратното. Така приемайки смисъла на казаното, но не реагирайки на него, всъщност човек се съгласява с мнението на говорещия или негласно го подкрепя. Ефектът от комуникацията в подобни случаи е едностранен, но реален.

Когато човек се намира в различна от диадата общност смисълът на всяко изказване, както и начинът, по който то се поднася, влияе върху развитието на отношенията в нея. Няма да е пресилено

ако се каже, че съдържанието на отношенията се основава именно на уменията на членовете на общността да общуват помежду си и да реагират на изказванията на всеки един член. Реакциите им определят насочеността на очакванията, целите и поведението им. Те са в основата на това човек да се чувства комфортно или не в дадена група или общност. Най-често срещаните реакции са на противопоставяне, компромис или приспособяване към останалите участници в тях. При всяка една от тези форми човек се стреми да запази себе си, собственото си спокойствие, да избегне напрежението или евентуалните щети за себе си. Това го подтиква да бъде внимателен и да търси форми за показване на такова отношение към околните, което да го направи приемлив за тях, като същевременно запази своята индивидуалност. Тази форма на поведение се свързва с толерантността. Ако противопоставянето в отношенията формира нагласи за конфликт, а компромисът поражда усещането за непълнота, то стремежът към толерантност в отношенията стимулира развитието на емпатията, търсенето на общото, откриването на синхрона с околните, а не тяхното игнориране или отхвърляне. Интересно е обаче да се установи доколко и по какъв начин комуникативната толерантност, включваща способността на човек да общува добронамерено, като избягва лични ползи, влияе върху неговите действия в ситуации на силно емоционално напрежение или открито противопоставяне. Тази идея залегна в основата на проведено от нас изследване.

По своето съдържание комуникативната толерантност е понятие, ориентирано към характеристиките на личността, включващо налични нейни умения за общуване, които тя усвоява в процеса на своята социализация като отношения към околните хора. Според един от нейните изследователи – В. В. Бойко (1996)¹, съществуват различни равнища на комуникативна толерантност, които се свързват с емоциите на хората. Емоционалната енергия в поведението е тази, която облекчава или усложнява междуличностната комуникация, тя е способна да активира, угнетява и дори да разрушава личността. Тъй като комуникативната толерантност се разглежда като специфична личностна характеристика, то логично тя се свързва с основните сфери на социалните отношения. Нейната многоаспектност включва:

¹ Бойко, В. В. (1998), *Енергия емоций в общении: взгляд на себя и на других*. М., Наука. 154 с.

- ситуативна комуникативна толерантност, която фиксира отношението на дадена личност към конкретен човек в конкретна ситуация;

- типологична комуникативна толерантност, проявяваща се в отношението на дадена личност към събирателен тип личности или групи хора (представителите на конкретна нация, социална група, професия);

- професионална комуникативна толерантност, включваща отношение към събирателни типове хора, с които човек се среща в процеса на професионалното си общуване. В този случай допълнителната енергия на емоциите се откроява преди всичко в работна обстановка;

- обща комуникативна толерантност, която включва различни тенденции на отношението към хората като цяло, тенденции, обусловени от житейския опит, от нагласите, от чертите на характера, от нравствените принципи или от психичната стабилност на човека.

Общата комуникативна толерантност в значителна степен е предпоставка за проявата на другите форми (ситуативна, типологична и професионална). Тази идея се подкрепя и от К. Йочева (2005)², която я свързва с особеностите в поведението на студенти. Според В. В. Бойко обаче, освен че е личностна характеристика, комуникативната толерантност обуславя определени подструктури на личността. Именно те оказват влияние върху моментното нейно ситуативно поведение, като пораждат в нея определени чувства и преживявания. Това означава, че за да може да се прояви комуникативната толерантност е важно да се определи съдържанието на социалната ситуация и личностните преживявания в нея. В този смисъл подструктурите на личността стимулират или обратното – стопират нейната проява. Опирайки се на дългогодишни изследвания, В. В. Бойко ги дефинира като:

- **интелектуална подструктура**, която задава образа, типа, стила на мисловна дейност на конкретния човек. Тя включва неговите принципи за разбиране на действителността, характерните за него стереотипи за осмисляне на проблеми, идеи и вземане на решения.

² Йочева, К. (2005) За комуникативната толерантност на бъдещите начални учители. – В: Висшето педагогическо образование. Проблеми, постижения, тенденции. София.

Когато човек е в ситуация на конфликтно противопоставяне той се стреми да демонстрира своите знания, за да покаже своята интелигентност. Всъщност комуникативната толерантност предполага наличните противоречия да се приемат като различен тип мислене, като разбирания, които могат да бъдат анализирани, което помага на участниците в подобна ситуация да не се стремят към лично надмощие. Демонстрацията на ниско равнище на комуникативна толерантност е белег за липсата на гъвкавост или за леност на ума и пречи на изхода от конфликтната ситуация.

- **ценностно-ориентационна подсистема**, която включва системите от светогледни идеали на конкретния човек, неговите близки и далечни житейски цели, оценките му за случващото се в момента, които сравнява с представите си за смисъла на живота и за щастието, разбиранията за семейните роли и служебните задължения, за плановете и постиженията.

В ситуации на налично непреодолимо моментно препятствие или възникнало противопоставяне, човек се стреми да подходи „според правилата”, да защити собствената си значимост и да съхрани здравето си. Ако се страхува, че може да загуби личното си благоденствие, усещането си за щастие, работната си позиция или оценката за него от околните, той игнорира случващото се в момента и предпочита да замълчи, да избегне конфликта или да направи компромис със собствените си ценности. Толерантността по-скоро е себезащита.

- **етическа подструктура**, която изразява нравствените норми, валидни за конкретния човек, ориентацията му за добро и зло, справедливост и несправедливост, чувството му за отговорност.

По идеята на автора тази подструктура се доближава до предходната. Но от гледна точка на определянето на комуникативната толерантност при фрустрационен стрес и конфликтна ситуация нравствеността поставя човек в позицията на „морална дилема”. Изборът за това да бъдеш агресивен или толерантен към околните в момента е следствие от наличният за разрешаване вътрешноличностен конфликт, определящ „как да се постъпи”. Определеният като „морален човек”, в позицията на открито противопоставяне спазва правилата на доброто поведение и приемливия тон за общуване. Това го определя като толерантен.

- **емоционална подструктура**, която демонстрира преобладаващият емоционален спектър, в който пребивава даден човек в момента, преживяванията му на радост или тъга, песимизъм или оптимизъм, добронамереност или агресивност. Всеки човек има свой

„дежурен” емоционален фон. И всеки има опит в общуването с партньори, чиято преобладаваща нагласа в една или друга степен съответства или не на неговата.

Общата емоционална експресивност на даден човек му помага в определена ситуация да реагира в зависимост от собствените си преживявания и чувства. В зависимост от темпераментовите си характеристики, в една фрустрираща ситуация човек реактивно може да предприеме действия, които могат да не са съвместими с нея. И обратното – емоционално стабилните личности в подобни условия запазват спокойствие и тяхната толерантност към околните се повишава. Това не намалява степента на преживяване на ситуацията, особено, когато в нея участват хора, които не са приятни и предизвикват негативни емоции. Може да се приеме, че към позитивно възприемания човек, комуникативната толерантност е по-висока, тъй като той се оценява почти неутрално – не като приятел, но и не като враг.

• **сензорна или чувствена подструктура**, включваща особеностите на сетивното възприемане на света на равнището на зрителните, слуховите, обонятелните, вкусовите, тактилните и двигателните усещания. Има се предвид индивидуалната сензорна организация на конкретния човек, която е значима за възприемането на околните.

• **енерго-динамична подсистема**, отразяваща енергетичните свойства на човека – качеството и силата на неговото енергийно поле. Според В. В. Бойко³ положително „зареденият” човек привлича околните към себе си и е открит за общуване, откликва емоционално на случващото се и на състоянието на партньорите си, готов е да сътрудничи и оценява позитивно другите. Човек с отрицателно „поле” отблъсква околните със своето поведение, с интелектуалните и емоционалните си прояви и издига невидими, но ясно осезаеми бариери пред тях.

• **характерологична подструктура**, обединяваща устойчивите, типобразуващи черти на личността, които са вродени или придобити в резултат на възпитанието, примерите и подражанието.

Те са устойчиви в поведението на личността и влиянието им върху ситуативното поведение е голяма. Като добре усвоени конструкти на поведение, те определят моделите на поведение в ситуация,

³ Бойко, В. В.(1998). Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. М., Наука.154 с.

каквато например е конфликтната. Ако участниците в нея са усвоили модели на поведение, които са им известни, те могат бързо да вземат решение дали да използват компромиси в общуването си или не. Ако е усвоен агресивният модел на поведение и двете страни ще предпочетат, вместо да си сътрудничат, открито да се противопоставят, което намалява възможностите на развитие на комуникативната толерантност. Напротив, в противоборството ще се използват обидни думи и изрази. Комуникативната толерантност може да се прояви единствено в редуцията им.

• **функционалната подструктура** е последната. Тя включва наличие на системи за поддържане комфорта на личността, нейните потребности, предпочитания и желания. Всяко посегателство в тази посока се приема като заплаха за благополучието, като атака към собствената битийност, т.е. към живота в настоящето и бъдещето. И в същото време човек с ниско равнище на комуникативна толерантност изпитва неудовлетвореност, раздразнение и неприязън към партньора, който се стреми да прояви и да отстоява своите потребности, които са свързани с настоящето или бъдещето.

В ситуации на фрустрация и конфликт всяка една от тези подсистеми функционира с различна значимост и синхронизира с насочеността на реакциите на участниците е тях. Саул Розенцвайг (S. Rosenzweig)⁴, анализирайки ситуацията на фрустрация дефинира понятието **фрустрационен толеранс**, който свързва с преживяванията на личността, но е различен при различните преживявания. Тъй като е свързан и с паметта и преживяването на успех или провал, то фрустрационният толеранс корелира с възрастта. Така споменът от възобновяване на изминали преживявания, от активности, по които има наличен провал, са показатели за по-висок фрустрационен толеранс. Той предполага оценка на ситуацията като застрашаваща и поради това реакциите на човека са насочени в различни посоки. Фрустрационната ситуация също поражда емоционално състояние, появяващо се след неуспех, неудовлетворение на силно желание или потребност и толерансът посочва степента на нейната значимост за личността. Затова в подобна ситуация могат да се търсят различни форми на причинност.

⁴ Rosenzweig, S. (1978) The Rosenzweig Picture Frustration (P-F) Study: Basic manual. – Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.

В известния картинно-фрустрационен тест С. Розенцвайг определя реакциите на личността като:

- екстрапунитивни, насочени към външните причинители на ситуацията и съпроводени с обвинение към другите;
- интропунитивни, акцентиращи върху собствената вина или отговорност и
- импунитивни реакции, разкриващи нагласата фрустрацията да се приема като незначителна, случайна и преодолима от самосебе си.

За разлика от ситуацията на фрустрация, конфликтната ситуация е много по-динамична и включва открито противопоставяне на участниците в нея относно неприемливи идеи, виждания и разбирания, и носи в себе си също емоционални окраски. Процесът на противопоставяне създава напрежение и продължителността му определя възможностите за толерантност в комуникативния процес. Една от най-известните класификации на типичните начини на реагиране в конфликтната ситуация е на Кенет Томас⁵ и включва такива начини на реагиране като: приспособяване, съревнование, компромис, избягване и сътрудничество. Всеки един от тях предполага различна степен на комуникативна толерантност. Когато целта на конфликтната ситуация не включва желание за нейното разрешение, равнището на толерантността спада. Всяка от страните се стреми да докаже своето надмощие, непримиримост и отстояване на личните си интереси. Толерантността съвсем изчезва, когато човек просто напуска „полсражението“ или решава, че не „си струва“ да влага каквито и да било усилия за преодоляване на наличното противоречие. Дали това е така, решихме да проверим, като изследвахме 47 лица, работещи в производствена среда (фирма за производство на месни продукти). Динамиката на отношенията при тях е голяма, както и съдържанието на ситуацияите, в които те се проявяват. Към изследваните лица се приложиха три психологични инструмента: тест на К. Томас за типичните начини на реагиране в конфликтна ситуация; тест на В. Бойко за нивата на комуникативна толерантност и Картинно-фрустрационен тест на С. Розенцвайг. Всички те измерват характеристики, отнасящи се до процесите на общуване, като целта е да се установят зависимости между степента на комуникативна толерантност на личността и поведението на хората в ситуации на конфликт. Реакциите в ситуация на фрустрация определят насочеността на действията, които могат да

⁵ По Манчева, Р. (2006). Конфликти и конфликтно поведение. Бл. Унив. из-во.

се свържат с поведението на хората в конфликт и се разглеждат чрез понятията: екстрапунитивност, интропунитивност и импунитивност. Резултатите са представени в таблици.

Таблица №1. Резултати за типичните начини на реагиране в конфликтна ситуация (по К. Томас)

	Наименование на скалата	Стойности
	Съперничество	8,3
	Сътрудничество	8
	Компромис	9,1
	Избягване	9,1
	Приспособяване	7

Таблица №2. Резултати за комуникативна толерантност (КТ)

№	Степен на КТ	Резултати
1	Много висока	0
2	Висока	47,5
3	Средна	67,9
4	Ниска	91
5	Много ниска	0

В ситуации на конфликтно противопоставяне изследваните лица предпочитат два основни, равнопоставени начина на реагиране: избягване и компромис. И двата начина не са в посока на решаване на конфликта. По-скоро идеята е той да бъде игнориран, омаловажен или прикрит. Подобен тип поведение предполага отстъпчивост, а не проява на някаква активност. Така лицата, прилагащи избягването като поведенческа стратегия, не преследват удовлетворяване на своите интереси, нито пък тези на другата страна в конфликта. Действията са ориентирани към отлагане на конфликта във времето и поради това той преминава в скрита форма. Избягването като начин на реагиране има две страни: от една страна е избягване на възможността конфликтната ситуация да прерасне в конфликт или от друга – избягване на самото конфликтно противопоставяне, поради неувереност или

несигурност в аргументите. От Таблица 2 се вижда, че избягването положително корелира с толерантността, което статистически показва, че **когато човек се стреми да неутрализира конфликта, той проявява комуникативна толерантност, става по-емпатичен и оценява присъствието на другия човек, когото не желае да нарани в момента. Колкото повече избягването като реакция в конфликтната ситуация се увеличава, толкова се увеличава и комуникативната толерантност.** Избягват се само ефектите от междуличностните контакти, но не и съдържанието на конфликта.

Таблица №3. Корелационни връзки между комуникативната толерантност и стиловете на поведение в конфликтната ситуация

Съперничество	Сътрудничество	Компромис	Избягване	Приспособяване
$r = 0,303039$	$r = -0,94223$	$r = -0,08843$	$r = 0,497947$	$r = 0,146178$

Не така се получава, когато личността в конфликтната ситуация използва компромисни действия. Тъй като тяхната цел е търсенето на взаимноприемливо решение, което частично да удовлетвори и двете страни, тя се отказва от някои неща, декларира готовност за това, но проблемът не се анализира задълбочено. Компромисният стил е свързан със споделяне на различията, обмяна на отстъпки или търсене на бърза позиция, която трябва да се приеме, поради недостатъчност на време или желание за бързо приключване на ситуацията. Взаимните отстъпки „раждат” половинчати решения. Корелационните зависимости показват, че **когато в ситуация на конфликтно противопоставяне човек проявява компромиси, комуникативната му толерантност намалява.** Той се стреми да прави нови предложения, които да породят нов компромис, но всъщност търси поетапността в постигането на собствените си цели, което води до намаляване на емпатийността и желанието за разбиране позициите на другата страна. Това се отнася и до сътрудничеството, където обратната пропорционална зависимост е най-висока. Откритата комуникация, изразяването на собственото мнение и неговата защита са силно емоционално обогрени. Те създават напрежение и в двете страни. Положителните корелационни зависимости, макар и не толкова значими при съперничеството, показват че **победител в конфликта ще се чувства онзи, който е проявил по-малка комуникативна толерантност.**

Таблица №4. Резултати за степента на екстрапунитивност

Степен на екстрапунитивност	Резултати
Ниска степен	5,6
Средна степен	8
Висока степен	11,2

Високата степен на екстрапунитивност на изследваните лица определя насочеността на техните реакции към търсене на външни причинители за възникване на фрустрационната ситуация. За нея те обвиняват другите хора, поради което често проявяват негативни тенденции в отношението си към другите, голяма възискателност към тях, повишена агресивност и непримиримот. Те не търсят и не откриват никаква причина в себе си за възникване на определената ситуация, която им създава напрежение. Най-ярко това се проявява, когато човек се противопоставя открито или се стреми да извлече лична изгода от създадалата се ситуация. Причината в другите хора се откроява и когато участникът демонстрира готовност да отстъпи или приема компромиси. **Всъщност откритото общуване с цел „победа” представлява търсене на причинността в другата страна и ограничаване на обясненията за собствената такава.**

Таблица №5. Корелационни връзки между начините на поведение в конфликтна ситуация и екстрапунитивността

Съперничество	Сътрудничество	Компромис	Избягване	Приспособяване
0, 914	- 0, 0261	0, 198846	-0, 18718	-0, 3581

Това не се получава, когато нагласата за участие в конфликтната ситуация е ориентирана към взаимодействие или приспособяване към ситуацията. **Колкото повече човек се старее да избягва конфликта или да пренебрегва собствените си интереси, за да задоволи интересите на другата страна, толкова расте търсенето на причината за конфликта в себе си. Комуникативната толерантност се проявява именно когато човек е склонен да се подчини на изискванията на другата страна в конфликта, дори и да не е съгласен с тях, но това му дава спокойствие и комфорт и го предпазва от самообвинения. Подобно поведение не води до разрешаване на конфликта, а до неговото отлагане или игнориране. Откритото разрешаване на конфликтното противопоставяне динамизира междуличностните отношения и намалява комуникативната толерантност.**

Литература:

1. Бойко, В. В. (1998). Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. М., Наука. 154 с.
2. Йочева, К. (2005) За комуникативната толерантност на бъдещите начални учители. – В: Висшето педагогическо образование. Проблеми, постижения, тенденции. София.
3. Манчева, Р.(2006) Конфликти и конфликтно поведение. Бл. Унив. из-во
4. Rosenzweig, S. (1978) The Rosenzweig Picture Frustration (P-F) Study: Basic manual. – Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.

ОБРЕДНОТО МЪЛЧАНИЕ В МАГИЧЕСКИТЕ ПРАКТИКИ ОТ БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА МЕДИЦИНА (по материали от Югозападна България)

Д-р Димитрия Спасова

Катедра „Културология“, ЮЗУ „Неофит Рилски“

d.spasova@swu.bg

SILENCE IN HEALING RITUALS OF SOUTH WEST BULGARIA

Dimitriya Spasova

Assist. Prof. dr.

South West University “Neofit Rilski”, Department of cultural studies

***Abstract:** This report is focused on the symbolic of silence in healing rituals. For analysis is used folklore material from South West Bulgaria. According to traditional believes people can carry about their health if they follow simple rules. First of all they shouldn't utter aloud the names of diseases and should use only taboo names. On the other hand they have to observe silence particularly when they enter into “another” world or the world of diseases - the only place where can be performed the healing ritual. So, considering folklore materials, we could summarize that silence is one of the best prevention methods in traditional healing practices.*

***Ключови думи:** Магически ритуали, баене, фолклор, мълчание.*

***Keywords:** healing rituals, magical treatment, folklore, silence.*

Интересно и често срещано изискване в магическите практики за лекуване от българската народна медицина като цяло и в частност от Югозападна България е обредното мълчание. В настоящия текст то ще бъде разгледано като елемент от баянията за лекуване на урочасване, уплах, самодивски болести и в магическата лечебна практика за отключване на късмета. Лечебните практики са записвани в рамките на етнографските проучвания на Университеския научно-изследователски център за древни европейски и източносредиземноморски култури при ЮЗУ „Неофит Рилски” Благоевград, както и по време на лични теренни проучвания на автора в Югозападна България.

Важен елемент от баянията за лекуване на урочасване чрез гасене на „живи” въглини и при леенето на куршум за уплах е водата, която информаторите определят като „мълчана”, като наименованието идва от специфичния начин за наливане. Магическото мислене има множество изисквания относно начина, мястото за наливане на вода и пренасянето ѝ до дома на лечителката-баячка. Вода наливат от селската чешма, от три чешми, от ляв въртоп в реката, от лечебен извор и др. При пренасянето ѝ от водоизточника до мястото, където ще се бае се съблюдават определени правила. Едно от най-важните сред тях е да се спазва ритуално мълчание от страна на този, който отива да налее водата. Мълчанието започва от момента, когато се тръгва към водоизточника и приключва с връщането в дома на баячката или на мястото, където ще се проведе магическата лечебна практика.

Вероятно в миналото мълчанието е продължавало и по време на самото баене. Свидетелство за това е магическа практика за лекуване на уплах от кресненското село Горна Брезница, по време на което мълчанието на баячката и абсолютната пасивност и безмълвие на болния са елементи, правещи впечатление на хората, потърсили този тип лечение. Още преди да е дошъл болният, баячката е сложила в средата на двора си стол, на който той трябва да седне. Болният влиза и, без да говори, сяда на стола. Ако има придружители, те изчакват навън, защото нямат право да присъстват. По време на ритуала баячката изпълнява всичко мълчешком, а като приключи се прибира в дома си и не излиза, докато пациентът ѝ не си тръгне⁶.

В наши дни специалните изисквания към водата са отпаднали и може да се налее от всяка чешма (Гоев 1981:61)

⁶ Атанас Петлички, роден през 1987 г. в село Горна Брезница, образование – средно, записал Димитрия Спасова.

Мълчание наблюдаваме и в обряда за отключване на късмета, запазен и практикуван до днес в с. Брезница, Гоцеделчевско, при „пресечен път” или магия. Обредната практика е многопластова и продължава дълъг период от време, който може да трае и месец. Кулминацията ѝ е в специално подбран ден от седмицата, в точно определен момент от месеца, съобразени с фазите на луната – избира се вторникът, в който луната „гасне”, т. е. намалява. Късно следобед в уречения вторник болният и баячката отиват край реката, но в чуждо землище и избират място, където водата не е много дълбока. Именно там лечителката разяснява подробно как ще протече ритуалът и от този момент нататък спира да говори. Ако напътства, тя го прави със знаци. Обредът протича в пълно мълчание, което продължава до самия му край (Спасова 2012).

В баянията за лекуване на самодивските болести чрез наблажаване всички информатори определят като първостепенно изискване да се спазва ритуално мълчание^{7,8}. Някои лечителки спазват ритуално мълчание от момента, в който започнат да приготвят обредната храна. Докато наблажават болния, също мълчат, освен това е задължително и той да не говори. Ако обредната практика изисква съдът с блажило да се остави да пренощува под звездите, рано сутринта в абсолютно мълчание баячката го изхвърля в реката⁹. Мълчание се спазва и в ритуалите за наблажаване, при които жертвената храна се поставя на място, което лечителката предварително е посочила. Жена от семейството на болния подготвя необходимата пшеница, омесена със захар, блага вода или тесто, намазано с мед и отива сама, като мълчи през цялото време и се връща по друг път.¹⁰ Наред с мълчанието се изисква още човекът, който носи блажилото, да остане незабелязан.

⁷ Инф. Сале Алимова, родена през 1935 г. в с. Брезница, земеделие, записал Димитрия Спасова: „...и ша мълчиши кога блажиши!”

⁸ Инф. Петра Чуркова, родена през 1925 г., с. Мосомища, образование 4 отделение, земеделие, записал Димитрия Спасова: „...иска да мълчиши и друг да не оди с тебе, сам да си”.

⁹ Инф. С. Алимова, с. Брезница: „И на сутринта ша го хвърлиши в реката и кат срещнеш някой нема да му продумаши!”

¹⁰ Инф. Илинка Тасева, родена през 1942 г. в с. Плоски, образование – средно, записал Димитрия Спасова „И бабите казват така: „Като вечеряте, смитаи трохичките, прибавиши малко захърче и хвърлиши некъде на разкръсница, обаче да е много късно. Да не мине човек, защото и от там идват болести.”

Поради тази причина ритуалната практика протича късно вечерта, когато всички спят.^{11,12}

Изискването за ритуално мълчание в обредите за лекуване от народната медицина в Югозападна България може да се разглежда поне в две посоки: от една страна по отношение на участниците в баенето, а от друга – във връзка с болестотворните демони.

Според народната вяра, по цялата етническа територия на страната не бива да се говори на висок глас през нощта, да се отговаря на ехото или на непознати гласове нощем и през определени периоди като Поганите дни, Русалската седмица, след раждане, след смърт и др. (Георгиева 1983:149, Пирински край 1980). От разказите на информаторите става ясно, че именно запазването на мълчание е най-ефективният метод за предпазване от болестотворното въздействие на злите сили. И днес на места се среща все още вярата, че ако се чуе повикване отвън нощем само един път, не трябва да се отговаря, а да се мълчи, защото гласът е на нечиста сила.¹³ В тази връзка съществуват забрани, засягащи изричането на истинското име на болестта гласно. Причината се крие във възможностите на болестотворните демони: те подслушват непрестанно и освен това имат много добър слух – качество, което получават от принадлежността си към хтоничния свят, тъй като характерна черта на хтоничните сили е преобладаването на слуха пред зрението (Маразов 1992:85). Сведенията на информаторите недвусмислено показват, че хората и силите на хаоса са слепи едни за други, но могат да се чуват. Случвало се е хора да чуват „вънкашнините“ да казват: *„Тука има къорави люде. Денем ние сме къорави, не можем да ги видим“*¹⁴.

Според народната вяра, болестотворните демони отдалеч могат да чуят този, който говори за тях и ако е станало в лош час, човекът се разболява (Славейков 2005:90). Затова истинското име на болестта се табуира или се изрича шепнешком. Не се споменава никога истинското име на русата, защото постоянно подслушва (Божков 1895:149).

¹¹ Инф. Ил. Тасева, с. Плоски.: *„Ходиш, връщаи се, гледаи да не те види човек.“*

¹² Инф. Стефка Стоилова, родена през 1945 г. с. Плоски, образование – четвърто отделение, записал Димитрия Спасова: *„Ти зат’ва трябва да идеи късно. И хора да не минават, ке мине котка, куче, оти, синче, се нахвърля на другите.“*

¹³ Инф. Стоянка Ангелова Ризова, родена през 1941 г. в село Пирин, преселник в с. Плоски, образование – основно, записал Димитрия Спасова: *„Ако чуеш три пъти да ти викне – може, но един път не, трай си.“*

¹⁴ Инф. П. Чуркова, с. Мусомища.

Никой не смее да произнесе името на болесчицата, защото подслушва и щом си чуе името се разлютява (Маринов 1994:288). С апотропейна цел често се използват умалителни имена, особено в случаите, когато се говори за епидемични болести. „Мили майки”, „Сладки и медени” са най-честите обръщения към самодивите и шарката (Георгиева 1983:140-150, Колев 2003:70-80). „Горска майка” е народното наименование на безсъницата, тъй като истинското ѝ име е табуирано от страх, че подслушва, ще чуе и ще разболее този, който я е споменал (Маринов 1994:287)

Именно поради народното вярване за голямата сила и изключително негативното болестотворно въздействие на съществата, които трябва да бъдат умилювани чрез наслаждане, съществен елемент в магическите лекувания с обредна храна от Югозападна България е мълчанието. В Брезница се наслаждават джиновете, в Мусомища и Ляски – вѣнкашнините, в Ковачевица, Кремен и Плоски – самодивите. Всички те притежават способността да отнемат човешкия глас и да разболяват под вид на парализа, гърчове, припадъци, обриви и др. По-възрастните информатори често посочват, че в наши дни невидимите за хората дихания вече ги няма заради електричеството, но едно време те са съществували и наред с тях е имало и много убийства и кървища, които вампирясвали. Затова и често се случвало да се чуват викове, тропот, а съботниците да виждат невидимите сили (Марков, Гоцев, Янков 2003:54). Сянката на убития човек например дълго време се чува как реве на мястото, където е пролята кръвта.¹⁵ Опасно за живите е да минават през него, защото могат да пострадат или сериозно да се разболеят. И днес има информатори, които вярват, че на тези викове не се отговаря, а задължително се запазва мълчание, особено през нощта. Не само вампирите, но и всички зли сили се разпознават по виковете и крясъците, които издават. Навите например издават особен писък, който чуват само бременните жени и родилките, в резултат на което се разболяват на мига, изпадат в безсъзнание и умират (Цепенков 1896:142-146).

Според българската народна вяра болестта е нахлуване на хтоничните сили в живота на човека, следствие на което той попада на границата между свое и чуждо. Баилният ритуал е следствие на апела за пречистване или ново раждане, основаващ се на принципа, че животът и здравето не могат да бъдат поправени, а създадени отново

¹⁵ Инф. М. Кирева, родена през 1929 г. в с. Средна, образование 4-то отделение, записал Димитрия Спасова.

чрез ритуал за прераждане (Елиаде 2000). Чрез лечебната практика болният осъществява преход от болна към здрава същност. По време на преход хората имат нетипично поведение и образ, характерен за хтоничния свят. Обредното мълчание се явява един от начините да се подчертае това положение. Невъзможността да се говори или умишленото мълчание (респективно липсата на зрение, слух, които също се наблюдават спорадично в баянията), доближава човека към хтоничното. Освен това мълчанието поставя болния в изолация и за определен период от време той е „невидим“, което е равнозначно на ритуална смърт.

При анализа на мълчанието трябва да се вземе предвид и фактът, че в магията забраната да се говори е най-силна в тези моменти, когато човек трябва да влезе в контакт с другия свят, с нечистите сили. Съответно изискването за мълчание в редица календарни, семейни и магически обреди е свързано с това участникът да се превърне в „не-човек“, защото гласът принадлежи на човешкото пространство, а за другия свят са характерни тишината, шумът или крясъкът (Агапкина 1995).¹⁶ Именно тази широко застъпена представа на магическото съзнание обуславя и мълчанието в ирационалните обреди за лекуване от народната ни медицина.

В магическите практики чрез обредна храна например блажилото се приготвя нощем и се изнася навън около полунощ. Слага се край чешма, край шипка, при бъз, при старо огнище, край оградата. Местата, на които се оставя, представляват опасни точки или граници, в които световите се срещат. От друга страна именно тези места са и тясно свързани с демоните, които имат отношение към болестта. Затова при обредното им посещаване именно мълчанието се явява средството, чрез което хората остават незабелязани или невидими, и по този начин се предпазват от евентуална намеса на хтоничните сили в живота и здравето им.

Друго свидетелство за мълчанието като средство, използвано от народа за защита, са етнографските записи за хора, попаднали на самодивски места нощем и за изпитания за смелост чрез изпращането на хора в местности, обитавани от демони (Мицева 1994:98). В с. Тешево, Гоцеделчевско овчар доказва смелостта си, като изпича на Граматиков мост агне през нощта. Идват дяволите и започват да го разпитват, но той мълчи, защото знае, че ако проговори ще го понесат по дивото и няма да се върне сред своите (АЕИМ 781-II,18). По подобен начин доказва смелостта си овчар от с. Парил. Той отива да

¹⁶ <http://pagan.ru/slowar/m/molchanie0.php/> 20.01.2013

пече овен и когато дете-караконджол го приближава и пита за името, овчарят казва, че е Никой и не проронва нито дума повече (АЕИМ 781-II, 68). В Разложко младеж се хваща на хорото на караконджолите и играе с тях до сутринта. Когато на разсъмване част от караконджолите попитали играещите защо не го пускат, те отговорят: „не е про-думал още, затова го държим.“ (АИФ 69,40).

Поради същите причини и със същата цел се мълчи при наливане на вода в обредите за лекуване на уплах и урочасване. Водата задължително се налива от ляв вир, лява воденица, три чешми и др. Реките и специално левият вир, както и чешмите, са владения на самодивите и на лошите дихания, и когато се преминава край тях се пази тишина (Маринов 1984: 654-655). Неслучайно на много места в Родопите вода нощем не се налива и ако все пак се налее, задължително се спазва абсолютно мълчание, особено около водата (Шишков 1965:19). Изискването за мълчание в конкретните случаи е средство да се запази животът и здравето на човека, който извършва обредното действие (Георгиев 1980:20; Арнаудов 1969:204).

Литература:

Агапкина 1995: А. Агапкина, Молчание В: Энциклопедический словарь, Славянская мифология. Институтом славяноведения и балканистики РАН. Москва, 1995.

Арнаудов 1969: М. Арнаудов, Очерци по български фолклор. Т. II. София.

Божков 1895: Ст. Божков, Баяния, врачувания и лекувания от Неврокопско. СБНУ XII, 1895, 145-149.

Георгиев 1980: М. Георгиев, Магичните лекувания в българската народна медицина. БЕ 1980/3. София. 17-27.

Георгиева 1983: Ив. Георгиева, Българска народна митология. София.

Гоев 1981: А. Гоев, Леене на куршум за страх. БЕ 1981/3-4. София. 57-63.

Елиаде 2000: М. Елиаде, Шаманизмът и архаичните техники на екстаза, София. 285-305.

Маразов 1992: Ив. Маразов, Мит, ритуал и изкуство у траките. София.

Пирински край 1980: Пирински край. Етнографски, фолклорни и езиковедски проучвания. София.

Славейков 2005: Р. Славейков, Български народни обичаи и вярвания. София. Сириус-4.

Спасова 2012: Димитрия Спасова. Културно-исторически наслоения в магическите практики за отключване на късмета от Югозападна България. В: Езиците на културата. Сборник в чест на проф. д-р Надежда Драгова. Под печат.

Марков, Гоцев, Янков 2003: В. Марков, А. Гоцев, А. Янков, Сакралното пространство в Древна Тракия. Благоевград.

Мицева 1994: Невидими нощни гости. София. Наука и изкуство.

Цепенков 1896: М. К. Цепенков, Баяния, врачувания и лекувания от Битоля, Прилепско, Велешко и Самоковско. СбНУ XIII, 1896, 142-146.

Шишков 1965: Стою Шишков, Избрани произведения. София.

Колев 2003: Николай Колев, Критични ситуации и народен мироглед у българите. Велико Търново.

Използвани съкращения:

АЕИМ – Архив на Етнографския институт с музей при Българска академия на науките

АИФ – Архив на Института за фолклор

ЖАРГОНЪТ В БЪЛГАРСКИЯ ПЕЧАТ

Езикът на политиката в съвременните български печатни издания

Докторант Анелия Стефанова

Катедра Социология, Философски факултет,

Югозападен университет “Неофит Рилски“.

aneliq_1@abv.bg

***Резюме:** Статията разглежда отражението на жаргона във вестникарския език, влиянието на измененията на обществото, диктувани от актуалните за съвременния етап лексикални и синтетични иновации.*

***Ключови думи:** жаргон, печат, политика.*

THE JARGON IN THE BULGARIAN PRESS

***Abstract:** The present paper discusses the impact of jargon on the newspaper language, the impact of social changes imposed by the current stage of modern vocabulary and synthetic innovations.*

***Key words:** jargon, press, politics*

Модерният език, който навлезе в публичното говорене през последните години, се оформи като динамичен и най-бързо реагиращ на процесите в обществото, повлияно от актуалните и злободневни теми на деня. Във вестникарския език жаргонът заема основно място не само на челните страници, но и във второстепенните материали. Задаваме си въпроса кое наложи жаргона като форма на говорене в политиката например? Отговорът трябва да търсим в протичащите процеси в предстоящите и минали парламентарни избори, в тяхната подготовка и провеждане. В езика на политиците жаргонът се утвърди като говорна конструкция, която създава не само колорит, но и акцент, около който се завърта недвусмислено политическият дебат. Пример за това е едно от последните изказвания на Бойко Борисов в Созопол, който се осмели да сравни българския народ, като, цитирам, „...кучета, които трябва да се държат здраво на каишка“. Заместник-председателят на ДПС Лютви Местан коментира изказването на Борисов в морския град като неуважение не само към българския народ, но и като поругаване на нацията като цяло. С поведението си политическият лидер на ГЕРБ привлича вниманието не само на нашите политици, но и на външните наблюдатели. Докато вниманието на политическите наблюдатели е приковано във видимото поведение на Бойко Борисов, лексиката на парламентарното мнозинство сменя един жаргон с друг. Това налага и коментара за използването на жаргона от гледна точка на посланията и заявките, които прави задаващата се нова власт. На пръв поглед еволюцията на политическите възгледи би трябвало да води и до естествена промяна в използвания официален политически език. Анализът на политическото говорене на последните парламентарни избори сочи, че жаргонът като форма на израз доближава внушителните 90%, което ни кара да се замислим в опитите на политиците да привлекат вниманието на избирателите към тях. Тактиката на политиката на ГЕРБ е особена, от гледна точка че те не успяха да развият сполучлива стратегия през четиригодишното им управление. В политическия хаос, в който другите партии съжителстват с безспорното мнозинство на ГЕРБ, се случват и катаклизми.

С идването на власт на Бойко Борисов политическият жаргон се превърна в официален език. Новият жаргон замени политическия език и политическото говорене. Жаргонът стои най-близо до желанията на хората и те го разбират. Защото от политическо действие, което трябва да предлага решения, политиката се превърна в дейност, която на всяка цена трябва да се хареса на избирателите. Такова говорене от

страна на политиците обаче, винаги е обречено на популизъм. Определени журналисти изказват мнение, че новото в популизма след пристигането на Борисов е самата личност, която в никакъв случай не би могла да бъде носител на такъв тип говорене. В един момент той оформя популизъм, такъв, какъвто трябва да бъде оформен от хората, които излизат от народа. Предизборното политическо говорене на ГЕРБ се разминава със следизборните политически действия. Това е причината за (към днешна дата) леко занижаване рейтинга на партията. Не знам дали може да говорим за разновидности в политическото говорене, но е факт, че има съществени разлики в речта на Волен Сидеров и Бойко Борисов. Употребата на жаргона при Сидеров и Борисов се различава, заради принадлежността им към различни целеви групи. Вербалното поведение на представителите от „Атака“ носи в себе си националистически оттенък, затова и целевата им група е по-специфична. От своя страна лидерът на ГЕРБ Бойко Борисов отправя посланията си и на леви, и на десни, на всички, които не са твърди електорати на традиционните политически сили. И нещо много важно – той говори своя собствен език, който е прост. Заради това той се доближава до хората и те го разбират. Борисов притежава и едно друго качество – той много обича да бъде харесван, затова и хората го харесват. А журналистите също имат слабост към него. В лицето на Борисов те виждат политика, който е подготвен и може да отговори на всеки въпрос. Това го отличава от много други политици, които говорят само когато те искат. И съответно отношението на журналистите към тях също е по-различно. Според Георги Лозанов не може да говорим за разновидности на популизма, а по-скоро за различна употреба. Той смята, че разликата е в съдържанието. Например Лозанов смята, че линията Слави – Волен е една доста устойчива нагласа. Там се ползва патриотично-националистичното. Само че при Волен то е „откровено ксенофобско”, докато при Слави е по-скоро „трапезно-чалгаджийско”. При Волен мирише на кръв повече, при Слави – на бира и вино. Патриотизмът много добре се ползва от популизма. Защото популизмът е емоция. При Слави този популизъм си остава трапезен, докато Волен се опитва да го вземе от масите и да го вкара в политиката, да го направи държавна политика. Няма нищо по-страшно от това, когато въпросното битово-патриотично чувство се свърже с държавен механизъм. Защото модерните демократични държави са държави на правата на човека, а не на националната агресивност.

Тук е мястото да цитирам проф. д-р Мария Спасова, преподавател по старобългарски език във Великотърновския университет, която в свое интервю за Преса дейли изтъква: „Аз съм в пòтрес от

езика на политиците. Не се страхувам да спомена дори името на премиера Бойко Борисов. Клакборите му ръкопляскаат и ахкат: „Какъв език на народа, колко е разбираем и близък. Е, ако трябва да съм честна, той говори като гамен. Езикът му е езикът на улицата, на юмручните юнаци, на хората, които искат да покажат непукизъм и налагат мисленето „мен не ме интересува кой как ще ме възприеме, защото съм еди-кой си“. Говоренето по този начин отключва агресия.

Един политик трябва да има умерен, точен и премерен изказ, да използва езика на номинацията, т.е. да извлече точния смисъл на думата. Той е длъжен да изкаже основните неща по дадена тема точно и ясно, а вече с метафора или по друг начин може да вмъкне шега, а защо не и острота. Подобен стил вече би бил достоен за ръкопляскане“ (вестник Преса, 08 Август 2012, 16:26).

Политическата обстановка в страната е и основната причина вестникарският език да се оформи като най-бързо реагиращ на процесите в обществото, повлияно от актуалните теми на деня. Във вестникарските заглавия в изобилие се появяват най-различни чуждоезикови елементи (жаргонизми, оказионална лексика). Както отбелязва Кисин (Кисин, 2009:125), все по-широко започват да се използват различни разговорни конструкции. В българските вестници в много по голяма честота се използват разговорно-просторечни и жаргонни думи и различни конструкции, които дават цвят на водещите заглавия. Пример: „Наточени бабки джиткат по кръчмите“, „Маргинали се кефят на мизерията“ (вестник 168 часа, 21.12-13.2002 г.); „Борисов хич не се хаби, тук не е Русия“ (вестник Монитор, 14.02.2002 г.) Могат да се изброят и други езикови техники, осигуряващи информационната наситеност на вестникарското заглавие, свързано с използването на метафората, конотацията и многообразните модификации на фразеологията. За заглавните конструкции е характерна употребата на прецедентни имена, назоваващи личности и явления, идентифициращи нашата култура. Още примери за жаргонизми и вулгаризми: „Тука има аванта/гювеч“, „Много плямпаш“, „Какво се кумиш“, „Ходи търкаляй кестени“, „Кой ми сви мангизите“, „Свий си израстъците“, „Това е готино/густо“, „Ти си бил гола вода“, „Фрасни му два тупаника по китарата“, „Скивайте го тоя абориген“, „Гепих си ново гадже“, „Ти си бил голям баровец“ и пр. Понякога в книжовния език и в официалната писмена реч журналисти си служат с изрази от така наречения „спортен жаргон“, използвайки груби и разговорни тарикатски думи и фрази: „Домакините здраво млатиха рефера Христо Димитров“, „Съдия прецака нашата атлетка за бронз“, „Шефовете на Борусия са на

нокти от мерака на вратаря Щефан Клос да съди клуба”, “Швабите откриха резултата”.

Развитието и промяната на българския език е дълъг исторически процес. Ако обърнем поглед в историята ясно се вижда че тази промяна започва още през 9-ти век, по времето на Симеоновата книжовно-литературна школа, минава през различни етапи и периоди на подем и упадък. Книжовният език винаги е бил “по-чистият” в сравнение с разговорната реч, която чрез диалектите си влияе отчасти върху него. Известни наши книжовници пишат статии и предлагат различни варианти за премахването на ненужни вулгаризми и излишни чуждици в езика ни. Някои ги заменят с нови думи, доста от които се внедряват постепенно в езика ни, други пък биват “изхвърлени”. Тоест, не само диалектите, но и отделните личности, като например управляващата върхушка, влияят също, малко или много, върху езиковото развитие и оформяне, което се отразява и върху печатните издания. Не на последно място голямо значение оказва историческото, социално-политическото и културното развитие на нашето общество. Често “залитания” в тази сфера се отразяват както на изкуството, така и на езика на журналистите. Такава е ситуацията, която съществува у нас от 1990 г. насам. Има вестникарски издания, които, за да впечатлят публиката си, наблягат на употребата на чуждици във водещите заглавия. Веднага правим сравнение, като се връщаме назад във времето и забелязваме в каква комична ситуация изпаднал навремето проф. Балан, писал писмо до Иван Вазов, в което съзнателно изхвърлил много чужди думи и употребил измислени от него неологизми: “... кръвооблъсъкът и сърцетупът ми са в отлично състояние, а любощенските ми подсети са като у новобрачни...”

Много жаргонизми се употребяват от различни социални групи или са свързани с определена професия или географско местоположение: работници, студенти, ученици, музиканти, спортисти, туристи, компютърни фенове, граждани, селяни. Така например от работническия жаргон в езика ни се срещат думи като “бачкам”, “бъхтя”, “дерзая”, “бачкатор”, “работар”, “люхам”, “изкривявам се от работа”, “скапвам се от бачкане”; от туристическите изрази знаем: “кашкавал турист”, “покорявам върха”, “превалям баира”, “превземам планината”, “вземам прехода на един дъх”; спортният жаргон също има своите изрази, като “забивам гол”, “скривам му топката”, “финтирам го”, “правя го пиян”, “литкам го”, “изстрелвам воле”. Мнозина (включително редактори, журналисти и водещи на телевизионни предавания) си служат безогледно с него, без да са живели дълго в чужбина, което също дава отражение върху българския печат.

Заглавието е елемент от текста, който предхожда основния текстов масив, въвежда читателя в разглежданата проблематика, назовава авторската интенция и формира у читателя определено отношение към изложената в текста информация. Информационната структура на водещото чело във вестникарското заглавие има особена функционална значимост. За всички е ясно, че ефективността и силата на въздействие на печата се намират в пряка връзка с неговото заглавие. От заглавието зависи дали то ще привлече вниманието на читателя, дали ще го заинтригува и дали той ще прочете целия текст. Ако то не привлече с нищо вниманието на читателя или му се стори скучно, банално, той директно ще отмине текста. Изследванията показват, че голяма част от редакторите на печатните издания използват жаргони в заглавието, за да привлекат вниманието на читателя, да го заинтригуват. В противен случай рискуват да падне тиража на който и да било вестник. Пак социологическите проучвания показват, че около 90% от хората четат само заглавията на материалите, публикувани във вестника. (Лазарева 1989, цит. по Манова 1997:1). Точно това е още едно доказателство, че силата и структурата на заглавния печат е от изключителна важност. Жаргонът тук има водеща роля. От него зависи и силата на въздействието на челото на вестника върху читателя. Затова все повече през последните години жаргонът се налага като цвят във вестникарския език, без който почти не може да бъде отпечатан определен брой. За да грабне вниманието на читателя заглавието, то трябва да бъде кратко, да носи голям информационен заряд, да бъде интересно и атрактивно, да привлича вниманието и да формира дадени чувства у читателите. Авторът на заглавието обикновено отчита няколко основни съставки на човешкото съзнание: “неговата сензорно-рецептивна същност, логико-понятийния компонент в преработката на информацията, емоционално-оценъчната и ценностната скала на реципиента при възприятие на заглавието“ (Григорева 2000).

През последните двайсет години по-голяма част от вестникарските издания преднамерено използват ярки, шокиращи или ексцентрични заглавия, които нямат нищо общо с текстовия масив. Тяхната роля не е информационна, а само рекламна, целяща да привлече вниманието на читателя. Тези наблюдения се базират върху една извадка през периода 2002-2009 година. През последното десетилетие заглавието видимо увеличи размера си, започна да се използва и подзаглавието. Увеличението на страниците на вестника позволява като заглавия да се използват много по-разгърнати номинации. По-голяма част от вестникарските заглавия представят информацията чрез използване на изявително наклонение, което е свидетелство за това, че

авторът е възприел и представя събитието като безспорно и реално. При създаването на ярки, интересни, привличащи вниманието заглавия се използват различни езикови стратегии, като част от тях са от репертоара на т. нар. езикова игра. (Санников 1999, Цонева 2000). В нашите издания заглавия от този тип се срещат значително по-рядко, напр. „На гол тумбак чифте избори“ (168 часа, 16-22.11.2001). Със същата стратегия като на езиковата игра се употребяват и множество фразеологизми. В пресата такъв вид устойчиви изрази, като например „излизам от ролята на многострадална Геновева“, „разчиствам Авгиевите обори“ придават „допълнителен асоциативен фон“ (Кирякова-Динева/Донева 2012).

Като заключение можем да твърдим, че медиите и политическият живот са една непрекъснато променяща се величина. За краткия (от историческа гледна точка) период от началото на прехода до сега, в България това обръщане с главата надолу се случи неведнъж. Една линия винаги ще следват както политиците, така и медиите – те винаги ще са двете страни на една монета. Ще си партнират както в диалога, така и ще бъдат съавтори на политическите послания, отправяни към Нейно величество аудиторията. Защото всички знаем и станахме свидетели, че свободата на словото е една истински отвоювана свобода в годините на прехода. Тогава стана и популярен изразът на Волтер: „Не съм съгласен с мнението ти, но ще дам живота си за правото ти да го изразиш“. И тази свобода трябва да се отстоява всеки ден, непрекъснато. От журналистите зависи дали медиите ще са играчка в ръцете на властта, дали „кучето-пазач“ в един момент няма да се окаже „подмилкващо се пале“. Медиите не трябва да позволяват важни обществени проблеми да бъдат забравяни за сметка на модерното мислене. Обществото пък на свой ред трябва да бъде по-критично и да иска повече от медиите, за да могат взаимно да работят за утвърждаването на демократичните ценности и изграждането на модерни институции.

Литература:

Кирякова-Динева, Т., Донева, В. (2012). Антропонимите в българската и руската фразеология. Славистиката в глобалния свят. Сборник доклади от международна славистична конференция, 5-6 октомври 2012. Университетско издателство ЮЗУ „Неофит Рилски“ (под печат).

Крисин, Л. (2001). О русском языке наших дней. Материалы международной научной конференции “Изменяющийся языковой мир“, Пермь: Пермский гос. университет.

Санников, В. З. (1999). Русский язык в зеркале языковой игры. Москва.

Цонева, Л. (2000). Езиковата игра в съвременната публицистика, Велико Търново.

ЦЪРКОВНИТЕ ТРОНОВЕ В СИСТЕМАТА НА ФУНКЦИОНИРАНЕ НА ПРАВОСЛАВНИЯ ХРАМ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Докторант Жана Пенчева
Катедра „История“, Правно-исторически факултет,
ЮЗУ „Неофит Рилски“
jeana@abv.bg

***Резюме:** Закупуването на църковни тронове е една от формите за набирание на средства в православните храмове. Тя се разглежда в три основни аспекта: закупуване на тронове при строителството на молитвени сгради; осигуряване на приходи при ежегодна или пожизнена продажба и включването им в ритуалната практика. Значителни суми за придобиването на трон в храма са отделяни при изграждането на църковната сграда. Това подпомага много финансовото обезпечаване на строителството. Притежаването на църковен трон е част от престижа на християнина в духовната общност. Това определя запазването на тази традиция.*

***Ключови думи:** православен храм, църковни тронове, дарителство.*

CHURCH THRONES IN THE SYSTEM OF FUNCTIONING OF THE ORTHODOX CHURCH DURING THE RENAISSANCE

Jeana Pencheva

***Summary:** The purchase of church thrones is one of the forms of fundraising in the Orthodox churches. It is seen in three basic ways: the purchase of thrones in the construction of churches, providing revenue at an annual or lifetime sale and their inclusion in ritual practice. Significant amounts to acquire the throne in the temple are emitted during the construction of the church building. This helps a lot financial provision for*

construction. Possession of church throne is part of the prestige of the Christian in the spiritual community. It defines the preservation of this tradition.

Keywords: *Orthodox Church, church thrones, philanthropy.*

Закупуването на църковни тронове е една от формите за набиране на средства в православните храмове. Тя е почти неизследвана в досегашните публикации, но прилагана в редица църкви. Тази традиция е важен личен стимул за дарения. Тя може да бъде разгледана в три основни аспекта: закупуване на тронове при строителството на молитвени сгради, осигуряване на приходи при ежегодна или пожизнена продажба и включването им в ритуалната практика. Част от запазените кондики отчитат постъпването на такива средства при осигуряване функционирането на църковната институция. От малкото документи, с които разполагаме за закупуване на тронове, не може да се твърди, че това е общоприета практика през Възраждането. Този вид събиране на средства има по-стар характер, за което са запазени свидетелства.

При строителството на ц. „Св. Възнесение Господне“ в гр. Шумен през 1829-1830 г. събраните средства от волни пожертвования не са достатъчни и една от формите на допълнително дарителство е откуп на тронове в храма. (Лечев, 1993:10) И в тефтера на ц. „Св. Богородица“ в гр. Копривщица през 1843 г. също са продавани „мажките тронове“, за да се осигурят нужните средства. Така напр. Внесената сума от „Ламбо махала“ е 5489,20 гр., а за тронове е 710 гр., което е 12,93%. (Юбилеен сборник Копривщица, 1926: 617, тефтер – с. 52 са изписани имената и вложените пари за тронове).

Подобна е картината при закупуването на тронове и в тетевенската ц. „Св. Всяк светих“. В кодекса на храма през 1856 и 1857 г. са отбелязани продадени тронове за 53623 гр., от които „теслим“ (по сметки) са 14192 гр. По два трона са закупили: Лукан Срътнь (за 495 гр.), Тодор Петров (440 гр.), епитропа Павлов (590 гр.) и х. Манчо (520 гр.). От тях хаджии са х. Йончо (280 гр.), х. Иван (285 гр.), х. Васил, х. Иван (95 гр.), х. Йован (190 гр.), х. Кънчо (285 гр.) (НБКМ-БИА II А 7646: л. 8аб, 9аб, 10аб).

Повторното закупуване на тронове в старата ц. „Св. Петка“ в София след обновяването ѝ на 26.X.1865 г. показва други процеси в българското общество. Троне са поставени отляво и отдясно в мъжкото (34) и женското (22) отделение на храма. От всичките 56 стола са продадени само 21 за общата сума от 520 гр. 35 трона не са заети, като всички троне в женското отделение остават празни. Това показва, че все още жената не афишира своята представителна позиция в социума чрез закупуването на трон. От друга страна тази форма тук не успява да се наложи като тенденция за дарителство, каквото наблюдаваме в други храмове (Динеков, 1937: 64-65).

При строителството на храма “Усп. Пресв. Богородица” в Габрово църковното настоятелство не успява да събере сумата, за да плати на майстора Г. Кънев, затова на 7.XI.1866 г. се взема следното решение: енорияшите, които искат “да стоят в трон”, да заплатят по една лира (105 гр.) или минц, според материалното си състояние. Запис от 4.V.1869 г. на Цана Пенова свидетелства, че тя подарява мястото на храма, за да получи трон в него (Цончев, 1934: 255; Шулекова, 1998: 11-12).

Подобна е практиката при изграждането на храма “Св. Константин и Елена” в Търново през 1872-1973 г. Общо набраната сума възлиза на 92756 гр. За да се наберат повече средства епитропите продават женските троне (Кулелиев, 1942: 1-99). Техният брой е 64 и са продадени за 49686 гр. (средно по 770 гр. за трон). Документът показва, че приблизително половината от набраните средства за строежа са постъпили от тази традиционна практика (53,57%), а от друга страна са индикатор за престижа и персоналното присъствие на пасомите в храма. Едва на второ място са средствата от масовата дарителска акция – 24334 гр. (26,23%).

Двама миряни са заплатили по два трона: х. Паскал х. Славков 3000 гр. и х. Петър Стамболооглу – 1800 гр. Според решението на църковното събрание всеки християнин, внесъл повече от 1500 гр. за един трон, се обявява за благодетелен член. Общо са записани 12 граждани с 1500 гр. за трон: д-р Янаки Златъев, д-р П. Марков, Аника п. Камбурова, х. Николи х. Минчоглу (известен българин, участник в борбата за църковна независимост и голям благодетел на църкви и

училища), Пеню Стойнов, Дмитрий Янолов, х. Пенчо Косюв, Станчо Симеонов, Петър С. Пипев, Георги М. Мазаков и споменатия вече х. Паскал х. Славчов. Посочените благодетелни членове обикновено са представители на най-имотния слой в енорията – чорбаджии и търговци, а трима от тях са и хаджии. Интересното в случая е участието на формиращата се интелигенция – двама доктори, което не може да се посочи за предишните години, поради липсата на такъв професионален слой сред българското общество. От друга страна се вижда, че тези представители на българската интелигенция се включват активно във възрожденските процеси и се ползват с голям авторитет сред местното българско общество.

Сред закупилите женски тронове в спомената църква са и петнадесет хаджии: х. Иванчо Диниски – 1000 гр., х. Петър х. Колеолу – 1000 гр., х. Петър Тютюнджи – 1100 гр.; с по-малки лепти са: х. Цоню Дедин – 750 гр. (дарил и още 500 гр.), х. Никола Станчев – 600 гр. (150 гр.), х. Панайот х. Генчов – 300 гр. (140 гр.), х. Димитър х. Станюв – 313 гр. (200 гр.), х. Петър Бояджи – 220 гр., х. Христо х. Ниделков – 400 гр., х. Пандели х. Георгиев (Кисимов) – 313 гр., който е син на известния търговец на европейски стоки, х. Недялковица – 200 гр., х. Павли х. Иванов – 104 гр. (съдружник на известния търговец Ст. Карагъзов), х. Георги х. Атанасов – 96 гр., х. Никола чрез х. Цача – 54 гр. и х. Кириаки х. Димитрова – 91 гр.

Между заплатилите за женски тронове има представители на занаятчиите: Минчо Кундурджи – 700 гр., Боню Терзи – 600 гр., х. Петър Бояджи – 220 гр., Стоян Пипи Казанджи – 200 гр. Вероятно присъстват и други занаятчии, за които липсват указания в имената.

Макар и по-ограничено, сред тези имена се споменават и осем жени, като три от тях изглежда са на почтена възраст и са записани с названието “баба” пред имената си: баба Пенчовица – 45 гр., баба Гергювица – 102 гр., баба Димитрица (Чилингирката) – 200 гр. Популярно е съпругите в онова време да се назовават по името или прякора на мъжа си, както са били и известни в тогавашното общество и разглежданият случай не е изключение от практиката. Останалите жени са: Мариола х. Славчева – 500 гр., Зафирица Петрова – 700 гр., посочената Аника П. Камбурова – 1500 гр., Стефани Иванова – 750

гр., Кириаки х. Димитраковица – 91 г. Част от дарителките са активни членове на женското благотворително дружество.

Разликата в сумите от около 1000 гр. при закупуването на църковни тронове в Търново и Тетевен е указание за икономическото състояние на двете селища – просперитета на търновци и влошеното икономическо състояние на тетевенци, при изграждането на храмовете.

В редица кондики са отбелязани паричните постъпления от закупуването на тронове. През 1831 г. в ц. „Св. Богородица“ в Хасково наемът на столове осигурява на касата 9500 гр. (общ приход 174510,30 гр.), което е 5,44%. През следващите години това са редовни постъпления в църковната каса, макар сумите да са доста ограничени (Димов, 2001: 116, 128, 136, 169, 171, 180, 188; Димов, 2002: 11):

1855-1860 г. (4,5 години): общ приход 33948 гр.; за тронове 3691 гр. (10,87%).

1860-1861 г. (1 година): общ приход 7734 гр.; за тронове 70 гр. (4 стола, 0,9%).

1870 г. (половин година): общ приход 1023,20 гр.; за тронове 110 гр. (2 стола, 10,75%).

1870 г. (половин година): общ приход 46288,25 гр.; за тронове 300 гр. (4 стола, 0,65%).

1871-1873 г. (2 години): общ приход 65548 гр.; за тронове 600 гр. (6 стола, 0,92%).

1875-1876 г. (1 година): общ приход 31437,10 гр.; за тронове 612 гр. (5 стола, 1,95%).

Подобна практика при закупуването на тронове наблюдаваме в ц. „Св. арх. Михаил“ в Трявна. Там от форма на дарение за изграждане на храм тя е прераснала в ритуал, при който отново се набират средства за функциониране на църквата. Описаният ритуал от Б. Даскалов за ползване на тронове в храма от миряните е показателен за особеното му място в духовния живот на селището (Даскалов, 1925: 48-49). Както вече посочихме, още при самото строителство, с цел да се осигурят необходимите средства, тронове са продавани пожизнено или за една година, като богатите българи са ги закупували пожизнено. По-нататък, при функционирането на храма, се утвърждава цял

ритуал, свързан с тяхното ползване. След смъртта на притежателя входът на трона се заковава с дъски. Отдава се на търг по време на Страстната седмица, а новите притежатели влизат във владение на Великден, при изпълнението на особена церемония. През 1864 г. само от тронове църквата е получила 1840 гр., като напр. един мирянин – Иванчо Бончев, е купил трон за 378 гр. На 14 април спорни са били тронове на Ратко Иванов и Димитър Николов, както и на бившия епитроп Кънчо Кара Генов, купен от даскал Кънчо Кесаров за 140 гр. и оспорен от роднина на починалия Георги Цанов Генков.

Запазените ритуали с използване на тронове в храма показват от една страна устойчивост на православната традиция, а от друга – те са своеобразен индикатор за засилена социална диференциация в обществото. В изградената ритуална система, в която църквата се ползва като основна обществена институция, придобиването на определени тронове маркира мястото на отделната личност в икономическия живот на селището, неговия социален статус, участието му в духовния живот и моралната му репутация.

По право епитропите, често видни личности през Възраждането, заемат “стратегическите” тронове, разположени в близост до олтара и пангара, даващи им възможност за контрол на ритуала, поведението и дарителството на миряните. Според дядо Начо, епитропите в Калофер наблюдават редовността на посещенията – кой закъснява или си тръгва преди края на службата, броя и вида на закупените свещи, размера на даваната милостиня чрез дискаса (Гандев, 1976: 221-222).

Запазените документи показват, че “мъжките тронове” са по-скъпи от “женските тронове”. Според предложената информация от Габрово, Търново, Тетевен и София сумата за един трон е между 500 и 1000 гр. И в Калофер цената на тронове е от 500, 700, дори 1000 гр., като женските са по-евтини. В Хасково средната цена на трон е около 100 гр., а в ц. „Св. Петка“ в София е доста ниска – 25 гр. Всички тронове се продават пожизнено. Най-престижни са тронове, разположени в близост до владишкия трон. Например дядо Начо е заемал един от тях, намиращ се отдясно на владишкия. Тези тронове са запазвани или дарявани на почетни и благодетелни членове на енорията. В търновската ц. “Св. Константин и Елена” такива тронове получават майсторът-строител Колю Фичето и четиримата епитропи по време на изграждането на храма (1872 г.) (Кулелиев 1942: 19).

Участващите в църковния ритуал псалтове често получават тронове „по право“ от църковното настоятелство. В тази насока са сведенията от кондиката на ц. „Св. Петка“ в София, където троновете №8 от двете страни са за псалтовете и дяците, а №9 (от южната страна) – специално за псалта Васил (Динеков, 1937: 624).

Мястото и авторитетът на учителя във възрожденското общество е подчертан с правото му на трон в храма. Често той е и псалт, което е регистрирано в сключваните договори. В тази насока ще отбележа, че на даскал Марин поп Софрониев в Севлиево е бил отнет тронът, когато е престанал да изпълнява тази длъжност (Писахме, 1984: 353).

Част от личностното присъствие в храма на влиятелни енориаши през Възраждането се свързва със закупуване на най-престижните тронове за себе си. Празничният ритуал от Арбанаси описва как богатите търговци – бератлии, заедно със семействата си, се отправят към храма, облечени със скъпи дрехи и бижута, и заемат своите тронове. Пристигането на “тежките” чорбаджии и настаняването им в троновете отбелязва началото на църковната служба в Елена. Тези действия са отражение на запазена архаична практика и същевременно са външна изява на икономическата мощ на отделни жители на селището, както и на порасналото им самочувствие и авторитет сред тамошното население (Папазов, 1935: 25-25).

Отражение на социалното неравенство е разпределението на троновете в храма, за което свидетелстват материалите от Калофер: чорбаджиите седят най-напред в тронове, а “по-сиромасите” – до вратата, “на студените камъни голи и боси, да си плащат греховете”. Това обуславя честите недоразумения и безредици в храмовете, особено сред жените, когато някоя по-бедна вземе платен трон и предизвиква намесата на църковните настоятели.

В тази насока е наредбата на пловдивския митрополит от 1.II.1819 г. “За правилното ползване на столовете в женските отделения на храмовете” (Снегаров, 1946: 261-262). Според нея миряните имат право да придобиват тронове в църквата на енорията, в която е тяхното жилище. Троновете са пожизнени и се наследяват от деца и внуци, с приоритет на по-големите. При продажба на къщата в енорията се взема и тронът, който се предоставя на новия собственик или на друг енориаш.

В манастирите също действа тази система. Това се потвърждава от наблюденията ми в манастира “Св. Наум” при Охрид, където са изписани редица имена по троновете в храма. В големите обители част от престолите са мраморни, а заслужилите членове на монашес-

ките братства получават правото на надпис върху тях. Надпис от 1818 г. в притвора на църквата в Зографския манастир върху мраморен престол е в памет на заслужилия монах х. Викентий Зографски. Иван Радев отбелязва, че подобни престоли, т.е. постоянни, наименувани почетни места в църквите за богослужение, са имали и други заслужили членове на монашеското братство (Радев, 2000: 21).

От предложените документи може да се направи изводът, че големи суми за осигуряването на трон в храма са отделяни при самото изграждане на молитвената сграда, което подпомага изключително финансовото му обезпечаване. Впоследствие паричните средства не са големи в сравнение с другите приходи на храма. Притежаването на църковен трон е част от престижа на християнина в духовната общност и това определя запазването на тази традиция. В тази насока е питането на самоковския владика до екзарха от 3.IV.1875 г. относно искането на власите да притежават „особени столове в черквите“ (Семерджиев, 1913: 63). Църковните настоятелства водят точна сметка за разпределението на троните в своите храмове. Напр. Габровската ц. „Св. Йоан“ е притежавала 35 трона (Йосифов, 2010: 18). В тревненската ц. „Св. Георги“ е запазен протокол за унищожаването на троните от 1907 г., когато, поради ремонт на пода в средния кораб, са премахнати троните и остават само покрай стените – 35. Отнемат се правата на всички наематели на църковни столове и се решава да се отдават под наем за една година (Христова, 2002: 29). И при новоизградената ц. „Рожд. Богородично“ във В. Търново през 1938 г. се отделят средства за изработването на 60 нови трона (Налбантова, 2009: 98).

Литература:

НБКМ-БИА П А 7646, л. 8аб, 9аб, 10аб.

ГАНДЕВ, Хр. (1976). Ранно възраждане. Проблеми на Българското възраждане. София.

ДАСКАЛОВ, Б. (1925). История на Тревненската черква “Св. Архангел”. В. Търново.

ДИМОВ, Н. (2001). Кодекс (кондика) на църквата „Св. Богородица“ в Хасково. София.

ДИМОВ, Н. (2002). Протоколна книга на Българската църковна община в Хасково. В. Търново, 232 с.

ДИНЕКОВ, П. (1937). София през XIX век до Освобождението. София.

ЙОСИФОВ, Р., Чолакова, Кр. (2010). Храм “Св. Йоан Предтеча”. Габрово.

- КУЛЕЛИЕВ, Й. (1942). История на църквата “Св. цар Борис” (бивша “Св. Константин и Елена”) във В. Търново. В. Търново.
- ЛЕЧЕВ, Д. (1993). Дарителството през Възраждането. София.
- НАЛБАНТОВА, Ел. (2009). История на катедралния храм “Рождество Пресвета Богородици” В. Търново, 183 с.
- ПАПАЗОВ, Д. (1935). Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. Сборник на БАН, XXXI. София.
- ПИСАХМЕ да се знае. Приписки и летописи. (1984). Състав. и компл. В. Начев и Н. Ферманджиев. София.
- РАДЕВ, Ив. (2000). Хаджи Викентий Зографски (1758-1863). В. Търново.
- СЕМЕРДЖИЕВ, Хр. (1913). Самоков и околността му. София.
- СНЕГАРОВ, Ив. (1946). Гръцки кодекс на Пловдивската митрополия. Сборник на БАН. София, 1946, XLI(2).
- ТЕМЕЛСКИ, Хр. (2000). Самоков през Възраждането. София.
- ХРИСТОВА, В. (2002). История на църквата „Св. Георги“ в Трявна. София, 152 с.
- ЦОНЧЕВ, П. (1934). Из културното минало на Габрово. София.
- ШУЛЕКОВА, Юл., Чолакова, Кр., иконом Цанков, Н. (1998). Храм “Усп. Богородично” в Габрово. Габрово.
- ЮБИЛЕЕН сборник по миналото на Копривщица (20.IV.1876-20.IV. 1926 г.). (1926). Т. 1-2. Събрал и наредил архим. Евтимий. София, 770 с.

ИКОНОМИКА И ТУРИЗЪМ

АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА УПРАВЛЕНИЕТО НА МАРКЕТИНГОВАТА ДЕЙНОСТ НА ХОТЕЛИЕРСКИЯ БИЗНЕС

Гл. ас. доктор Вяра Кюрова
Катедра „Мениджмънт и маркетинг”,
Югозападен университет "Неофит Рилски"
verivasileva@abv.bg

***Резюме:** Развитието на туризма бележи най-съществен напредък сред всички сектори на икономиката в България. Една от най-важните туристически дейности се явява хотелиерството. В условия на криза и остра конкурентна борба между субектите на туристическия пазар и непрекъснато увеличаващият се брой конкурентни туристически дестинации, предлагащи разнообразни туристически продукти, съществено значение за развитието на хотелиерския бизнес има ефективното управление на маркетинговата дейност. В този контекст целта на разработката е да се анализира състоянието на управление на маркетинговата дейност на хотелиерския бизнес и да се очертаят някои основни проблеми.*

***Ключови думи:** управление, маркетингова дейност, хотелиерски бизнес, проблеми.*

CURRENT PROBLEMS OF MARKETING MANAGEMENT IN THE HOTEL BUSINESS

Vyara Kyurova

***Abstract:** The development of tourism has been the most dynamic among the economic sectors in Bulgaria. One of the most important tourist activities appears to be the hotel business. In times of crisis and acute rivalry between the actors on the tourism market, and a growing number of competing tourist destinations, offering a variety of travel products, essential for the development of hotel business is effective the management of marketing activities. In this context, the objective of the study is to analyze the state of marketing management in the hotel business and to outline some major problems.*

***Key words:** management, marketing activity, hotel business, problems.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Развитието на туризма бележи най-съществен напредък сред всички сектори на икономиката в България. По данни на Министерството на икономиката, енергетиката и туризма, за периода 2006-2011 г. броят на чуждестранните туристи, посетили България, нараства с 22,7%, а само за 2011 г. спрямо 2010 г. увеличението е с 4,0%¹. Приходите от международен туризъм в текущата сметка на платежния баланс по данни на БНБ се повишават от 2063,8 млн. евро през 2006 г. на 2852,4 млн. евро през 2011 г. Само за периода януари-септември 2012 г. приходите от международен туризъм възлизат на 2546,3 млн. евро, което е с 2,0% повече, в сравнение със същия период на 2011 г.

Същевременно статистическите данни разкриват, че хотелите заемат най-голям дял от средствата за подслон и настаняване, и са предпочитани от туристите. Те съставляват 50,5% от всички средства за подслон и места за настаняване, разполагат с 86,7% от цялата леглова база в страната² и в тях са пренощували 91,8% лица; реализираните нощувки са 91,4%, а приходите от нощувки – 97,1%. Очевидно е, че една от най-важните туристически дейности се явява хотелиерството. То е стратегическата основа на българския туризъм³.

В условия на криза и остра конкурентна борба между субектите на туристическия пазар и непрекъснато увеличаващият се брой конкурентни туристически дестинации, предлагащи разнообразни туристически продукти, съществено значение за развитието на хотелиерския бизнес има ефективното управление на маркетинговата дейност. То оказва силно въздействие върху икономическите резултати от дейността на хотелиерското предприятие, а също така – и върху качеството на предлагания продукт, и неговата конкурентоспособност. Наред с това, важно условие за икономическото развитие на хотелиерските предприятия е тяхната активна дейност на пазара. В този смисъл основно средство за осъществяване на активна дейност на туристическия пазар и провеждане на адекватна на пазарните условия маркетингова политика е ефективното управление на маркетинговата дейност на хотелиерския бизнес.

Целта на разработката е да се анализира състоянието на управление на маркетинговата дейност на хотелиерския бизнес и да се очертаят някои основни проблеми.

¹ www.mi.government.bg. date of access 21.01.2013.

² Туризъм 2009-2010. изд. НСИ, С., www.nsi.bg

³ Тодоров, Д. 2009. Хотелиерство. Матком, с. 8.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

При организирането на своя бизнес хотелиерите имат за основна цел да направят ефективен съществуващия бизнес, да намерят неговия потенциал и да създадат неговото бъдеще⁴. При анализ на данните от маркетингово проучване през 2010 г. на десет генериращи пазара на българския туризъм (в тях се включват Германия, Великобритания, Русия, Швеция, Чехия, Украйна, Турция, Гърция, Румъния и Сърбия) се установява необходимост от усъвършенстване на управленските и организационните механизми. Според Р. Фрайтаг, на базата на резултатите от това проучване България е ниско конкурентноспособна на тези пазари. Важно условие за повишаване броя на чуждестранните туристи е реализирането на правилни маркетингови стратегии и подходящи маркетингови дейности на международните пазари⁵. Резултатите от това проучване показват, че понастоящем хотелиерският бизнес също така не обръща достатъчно внимание на управлението на маркетинга, което от своя страна е предпоставка за добрата организация и постигането на висока ефективност на маркетинговата дейност.

От съществено значение за ефективното развитие на хотелиерския бизнес е стратегическото управление на маркетинга, тъй като то има непосредствена връзка с цялостното управление на предприятието, оказва решаващо влияние върху неговата резултативност и е насочено към създаването на дългосрочна адаптивност на предприятието към условията на външната среда. За да бъде ефективен процесът на стратегическия маркетинг е необходимо той да се основава на задълбочено проучване на пазара, на действащите планове за навлизане на пазара и на комплексната политика на ценообразуване, реклама и реализация⁶. В този смисъл за повишаване ефективността на управлението на маркетинга и на маркетинговите решения на хотелиер-

⁴ Друкер, П. 2002. Эффективное управление. Экономические задачи и оптимальные решения. ТД „Гранд” - Фаир Пресс, М., с. 24.

⁵ Фрайтаг, Р. 2010. Проучвания на десет генериращи пазара, презентация във връзка с проект: Схема за безвъзмездна финансова помощ В161РО001/3.3-01/2008 „Подкрепа за ефективен национален маркетинг на туристическия продукт и подобряване на информационното обслужване” по проект ВG161РО001/3.3-01/2008/001-1 “Маркетингови проучвания и оценка на ефективността на националния маркетинг“, Оперативна програма “Регионално развитие” 2007-2013, с възложител Министерство на икономиката, енергетиката и туризма, и изпълнител Консорциум АТЦ, www.mi.government.bg

⁶ Безрутченко, Ю. В. 2009. Маркетинг в социально-културном сервисе и туризма. ИТК „Дашков и К”, Москва, с. 141.

ското предприятие е необходимо провеждане на детайлни проучвания и анализи на туристическия пазар и пазарните възможности, определяне на целевите пазари, разработване на неговите маркетингови стратегии и планове и създаване на подходящата организация за тяхната реализация.

Същевременно за постигане на успех в хотелиерския бизнес важно значение има изискването за маркетингово планиране на дейността на предприятието. Доказателство за това е обстоятелството, че маркетинговото планиране дава възможност на хотелиерското предприятие да анализира дадена ситуация, да определи силните и слабите страни на конкурентите и на тази основа да създаде и поддържа конкурентни предимства в дългосрочен аспект, а също така и да се разкрият причините за постигнатите резултати. Основна задача на маркетинговото планиране е да се определят и използват откриващите се на пазара възможности, да се планира логическата последователност на действията, необходими за достигане на установените показатели за обем на продажбите и на други маркетингови цели⁷. В този смисъл посредством маркетинговото планиране се постига приспособяване на предприятието към потребностите на непрекъснато променящата се среда. Следователно без системно осъществяване на планирането на маркетинговите дейности, което е основен елемент от управлението на маркетинга, хотелиерското предприятие не би могло да удовлетворява пазарните потребности и да постига своите цели.

За установяване на основните проблеми, свързани с ефективното управление на маркетинговата дейност като фактор за развитие на хотелиерския бизнес, е проведено анкетно проучване сред 58 хотелиери през 2012 г.

Таблица 1. Разпределение на отговорите на анкетиранияте за управлението на маркетинговата дейност

Аспекти на управление на маркетинговата дейност в хотелиерските предприятия	Относителен дял на анкетиранияте (%)
разработване на маркетингова политика	18,5
разработване на маркетингова стратегия	31,6
определяне на маркетингови цели	21,5
определяне на целеви пазари	38,9
проучване на конкуренти	49,8

⁷ Маркова, В. Д. 2005. Маркетинг менаджмент. Екор-книга, Новосибирск, с. 81-82.

планиране на маркетинговата дейност	42,5
анализиране на туристическия пазар	28,9
анализиране на външната за предприятието среда	27,5
анализиране на възможностите и заплахите	24,7
прогнозиране на търсенето и продажбите на предлаганите от предприятието продукти	28,6
проучване на потребностите на туристите	42,7

Източник: собствено анкетно проучване

Анализът и оценката на получените резултати дава възможност да се очертаят основните моменти в няколко направления. От данните в табл. 1 е видно, че сравнително най-висок е относителният дял на анкетираните, които проучват техните конкуренти (49,8%) и планират своята маркетингова дейност (42,5%). Прави впечатление, че много нисък е дялът на респондентите, които разработват маркетингова политика (18,5%) и определят маркетинговите си цели (21,5%). Установява се, че е малък и относителният дял на хотелиерите, които анализират туристическия пазар (28,9%), външната за тяхното предприятие среда (27,5%) и определят възможностите и заплахите (24,7%). Едва 28,6% от анкетираните правят прогнози на търсенето и продажбите на предлаганите от тях продукти.

Отговорите на въпрос за притежавани знания и умения за прилагане на маркетингов мениджмънт показват, че над 53,6% от мениджърите на хотелиерските предприятия нямат никаква подготовка или са слабо подготвени за осъществяване на тази дейност. Същевременно 23,4% от тях желаят допълнително обучение за повишаване на професионалните знания и умения в следните направления: езикова подготовка; счетоводство; мениджмънт на туризма; маркетинг; различни форми на продажби на продукти и право.

Важно значение за просперитета на хотелиерския бизнес има и проучването на потребностите на отделни пазарни сегменти, тъй като те оказват пряко влияние върху обема на продажбите и приходите на предприятието, а с това и върху ефективността на стопанската дейност и нейния икономически резултат. Проучването на вкусовете, предпочитанията и удовлетвореността на потребителите на хотелиерския продукт, т.е. на неговото търсене, способства за вземане на управленски решения по отношение на подходящата продуктова политика и създаването на конкурентоспособен продукт. Според Р. Мадгерова търсенето е определящ фактор при формирането на про-

дуктовата политика на хотелиерското предприятие и проучването му влияе съществено върху формирането на вижданията на хотелиерския мениджмънт в следните направления: за пазара, за развитието и ефективното функциониране на предприятието и за повишаване на неговата конкурентоспособност⁸.

Същевременно за по-пълно удовлетворяване на потребителите на хотелиерските продукти задължително условие е създаването на адекватен на изискванията на потребителите маркетингов микс, т.е. на привлекателен за тях продукт, със съответно качество и цена, и прилагане на подходящи средства за неговата промоция и дистрибуция.

По отношение на планирането на съдържанието на продукта и вида туризъм, който хотелиерите могат да предлагат на своите потребители, се наблюдава, че 42,7% от респондентите проучват потребностите на туристите, 37,9% – предпочитанията им към даден вид туризъм и 48,6% – предпочитанията от потребителите сезон за почивка. Същевременно прави впечатление, че 74,3% от анкетираните прилагат стратегия за грижа за клиента, а едва 34,3% прилагат стратегия на продуктова диференциация или тотално управление на качеството.

Интерес от гледна точка на реализирането на подходяща ценова политика представлява и проучването на предлагането на хотелиерски продукти. Прави впечатление, че 49,8% от анкетираните са правили проучване на техните конкуренти. От тях 48,4% са проучвали предлагането на организирани развлекателни мероприятия, 46,7% – цените на продуктите, 49,9% – предлаганите видове продукти и 45,3% – видовете отстъпки, които конкурентите правят на своите клиенти.

Важен въпрос за хотелиерския бизнес е какви действия следва да предприеме, за да разкрие специфичните ползности на неговия продукт и да убеди потребителите в неговата привлекателност. Обективна представа за измеренията на проблема с избора на подходящи средства за промоцията на хотелиерския продукт, дават получените резултати от проучването на мненията и оценките на хотелиерите. Основен проблем, който се очертава от получените отговори е, че на настоящия етап анкетираните не отделят достатъчно внимание на промоционния микс. Наблюдава се, че оценката на потребителите за над 60,5% от хотелиерите е, че: рекламата за техните продукти по

⁸ Мадгерова, Р. 2011. Влияние на туристическото търсене върху предприемаческата дейност в хотелиерството. Сб. с научни статии „Проблеми на предприемачеството”, Унив. изд. „Н. Рилски”, Благоевград, с. 77.

средствата за масова информация и по интернет е слаба или липсва; издаваните от тях рекламни материали, пътеводители и географски карти са недостатъчни. Същевременно се установява, че респондентите правят сравнително малки разходи за реклама на своите продукти. Потвърждение на това е фактът, че едва 6,9 % заделят годишно за реклама над 4000 лв.

Необходимо е да се отчете, че важно значение за ефективността на дейността на хотелиерския бизнес имат и управленските решения, свързани с дистрибуцията на продукта. В тази връзка У. Прайд и О. Феръл считат, че изборът на канал за дистрибуция е основно решение в разработката на маркетинговата стратегия⁹. Отговор на въпрос за създадените дистрибуционни канали за довеждането на продукта до потребителите показва, че 45,7% използват услугите на туроператори и туристически агенции и едва 9,2% – на туристически информационен център.

Резултатите от проучването показват, че основните проблеми за хотелиерската дейност се свеждат до:

- не е осъзната важната роля на управлението на маркетинговата дейност и поради това не се реализират редица важни управленски дейности за реализиране на маркетингови мероприятия;
- недостатъчно добра е организацията и управлението на маркетинговата дейност в хотелиерските предприятия;
- наблюдава се неефективност на процеса на стратегическия маркетинг, което е основна причина на този етап хотелиерският бизнес да не осъществява активна дейност на туристическия пазар и да не провежда адекватна на пазарните условия маркетингова политика;
- все още не са достатъчни информацията и знанията за възможностите, които предоставя маркетинговият мениджмънт на хотелиерския бизнес;
- хотелиерският бизнес не обръща достатъчно внимание на процеса на маркетингово планиране;
- липсва ефективно управление на пласментния процес и на дистрибуцията.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основата на резултатите от проучването могат да се направят следните обобщени изводи:

1. В хотелиерския бизнес на този етап не се осъществява ефективно управлението на маркетинговата дейност.

⁹ Прайд, У., О. Феръл. 1994. Маркетинг: концепции и стратегии. Форком, С., с. 157.

2. Съществува голяма необходимост от насочване на усилията към периодични маркетингови проучвания и анализи, които ще подпомогнат процеса на определяне на вида и съдържанието на продукта, ползите и удовлетвореността, които той носи за своите потребители, а също така и начините и средствата за предлагането му на пазара.

3. Важно значение за решаването на разглеждания проблем има осъществяването на допълнително обучение на мениджърите от хотелиерския бизнес за повишаване на професионалните им знания и умения в областта на управление на маркетинговата дейност.

Литература:

1. Безрутенко, Ю. В. 2009. Маркетинг в социално-културном сервисе и туризма. ИТК „Дашков и К”, Москва.

2. Друкер, П. 2002. Эффективное управление. Экономические задачи и оптимальные решения. ТД „Гранд” – Фаир Пресс, Москва.

3. Мадгерова, Р. 2011. Влияние на туристическото търсене върху предприемаческата дейност в хотелиерството. Сб. с научни статии „Проблеми на предприемачеството”. Унив. изд. „Н. Рилски”, Благоевград.

4. Маркова, В. Д. 2005. Маркетинг менеджмент. Экор-книга. Новосибирск.

5. Прайд, У., О. Феръл. 1994. Маркетинг: концепции и стратегии. Форком, С.

6. Тодоров, Д. 2009. Хотелиерство. Матком.

7. Фрайтаг, Р. 2010. Проучвания на десет генериращи пазара. Презентация във връзка с проект: Схема за безвъзмездна финансова помощ V161PO001/3.3-01/2008 „Подкрепа за ефективен национален маркетинг на туристическия продукт и подобряване на информационното обслужване” по проект BG161PO001/3.3-01/2008/001-1 „Маркетингови проучвания и оценка на ефективността на националния маркетинг“, Оперативна програма „Регионално развитие” 2007-2013 с възложител: Министерство на икономиката, енергетиката и туризма, и изпълнител: Консорциум АТЦ, www.mi.government.bg.

8. Туризмъм 2009-2010. Изд. НСИ, С., www.nsi.bg.

9. www.mi.government.bg. date of access 21.01.2013

ПРОБЛЕМИ НА ПРОФЕСИОНАЛНАТА РЕАЛИЗАЦИЯ НА МЛАДЕЖИТЕ С ВИСШЕ ОБРАЗОВАНИЕ НА ПАЗАРА НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ТЯХНОТО ПРЕОДОЛЯВАНЕ

Гл. асистент, доктор Райна Димитрова
Югозападен университет „Неофит Рилски”
rayna_dim@abv.bg

Резюме: Анализи и прогнози на водещи международни институции и експерти показват, че глобалната финансово-икономическа криза продължава, а в редица страни и региони се задълбочава. Пряко следствие от задълбочаването на кризата на икономиката е и изключително тежката криза на пазара на труда в България. Сред особено сериозните проблеми понастоящем е проблемът с младежката безработица, един от аспектите на който е трудното навлизане на младежите, включително и на тези с висше образование, на пазара на труда. Констатира се и редица проблеми, свързани с недостатъчната степен на съответствие между реалните потребности и изисквания на работодателите и съвкупността от знания, умения и компетентности на излизащите от образователната система младежи. Представят се обобщени резултати от проведено анкетно проучване насочено към изследване на проблемите, свързани с професионалната реализация на младежите с висше образование и възможностите за тяхното преодоляване.

Ключови думи: професионална реализация, пазар на труда, младежка безработица, висше образование.

PROBLEMS WITH THE PROFESSIONAL REALIZATION OF THE YOUTH WITH HIGHER EDUCATION IN THE LABOUR MARKET IN BULGARIA AND POSSIBLE SOLUTIONS

Rayna Dimitrova
South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad

Abstract: Analysis and forecasts of leading international institutions and experts show that the global financial economic crisis is

still continuing, as well as worsening in numerous countries and regions. A direct consequence of this worsening is the deep crisis in the labor market in Bulgaria. Currently one of the especially pressing issues is youth unemployment, an aspect of which is the tough entry of the youth, including those with higher education, in the labour market. Numerous problems are connected to the inadequate degree of congruence between the real needs and requirements of the employers in the labour market and the collection of knowledge, skills and competence of the Bulgarian university graduates. Summarized results from a conducted survey that is focused on the research of the problems, connected to the professional realization of the youth with higher education in the labour market are presented, as well as possible solutions.

Key words: *professional realization, labour market, youth unemployment, higher education.*

Анализ и прогнози на водещи международни институции и експерти показват, че глобалната финансово-икономическа криза продължава, а в редица страни и региони тя се задълбочава. Съгласно разчети на МВФ¹ възстановяването на икономиката е преустановено през 2011 г., а през 2012 г. и дори през 2013 г., ще се запази негативният тренд. Тази прогноза беше потвърдена през пролетта на 2012 г. от ЕК².

С настъпването и развитието на кризата икономиката на България също преминава през резки сътресения, които се проявяват като „стъпаловидни низходящи трансформации“³. За съжаление и в нашата страна няма процес на възстановяване на икономиката – тя се характеризира с незначителен растеж, като очакванията са, че тази тенденция ще продължи в близките години.

Естествено е, че в този контекст се наблюдава непрекъснато влошаване на стойностите на показателите, използвани за анализ и оценка на състоянието и тенденциите на пазара на труда както в ЕС, така и в България. В края на 2011 г., за първи път след 2000 г., равни-

¹ The IMF Data Mapper (R) for GDP growth, <http://www.imf.org/external/datamapper/index.php> [дата на достъп - 16.06.2012 г.]

² http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=177&Itemid=80, [дата на достъп - 16.06.2012 г.]

³ Петков, К., А. Владиков. Остерити мерки срещу ефективност: как мерките за възстановяване на икономиката изкривиха механизмите на пазара на труда в България. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/09389.pdf> [дата на достъп - 16.01.2013 г.]

щето на безработица в ЕС-27 достига 10%, а към месец ноември на 2012 г. е 10,7%⁴.

Пряко следствие от задълбочаването на кризата на икономиката е и изключително тежката криза на пазара на труда в България. Затихващият икономически растеж и още повече – повторемостта на рецесииите, изхвърля нови и нови контингенти работна сила извън зоната на действие на „нормалния” пазар на труда; „излишната” работна ръка се насочва навън – в чужбина или към неформалния сектор, което изкривява не само профила, но и начина на функциониране на трудовия пазар⁵. Наблюдава се устойчиво влошаване на стойностите на всички основни индикатори за анализ и оценка на състоянието и тенденциите на пазара на труда в страната⁶, като към месец ноември на 2012 г. равнището на безработица достига 12,4%.

Един от особено тежките проблеми на пазара на труда понастоящем е проблемът с младежката безработица, която в ЕС-27 е 21,4% през 2011 г., а в някои страни като Испания и Гърция е почти 50%. В България равнището на младежката безработица е над средното за ЕС-27 и достига 28,6%, като едновременно с това темповете на нарастване на младежката безработица в България са сред най-високите в Европа⁷. Същевременно, според някои изследвания⁸ реалната младежка безработица в страната е над два пъти по-висока от статистически регистрираната. Засега не се наблюдават тенденции на затихване на процеса на отпадане на младежите от трудовия пазар. Тревожно висок е процентът (46%) на продължителната безработица (над една година) сред безработните младежи на възраст над 20 г.,

⁴<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=teilm020&tableSelection=1&plugin=1> [дата на достъп - 16.01.2013 г.]

⁵Петков, К., А. Владиков Остерити мерки срещу ефективност: как мерките за възстановяване на икономиката изкривиха механизмите на пазара на труда в България. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/09389.pdf> [дата на достъп - 16.01.2013 г.]

⁶ Вж. по-подробно

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=teilm020&tableSelection=1&plugin=1> [дата на достъп - 16.01.2013 г.]

⁷http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Youth_unemployment_2011Q4_%28%25%29.png&filetimestamp=20120502094632 [дата на достъп - 16.01.2013 г.]

⁸ Агенция „Медиана”. 2012 г. „Младежката безработица в България – фактори, видове безработица, социално-психологически нагласи, държавна политика, програми, мерки, ефективност, определяне на проблемите”, http://www.ilianaivotova.eu/files/h_g_DOCLAD_youth_unemployment_2012.pdf, [дата на достъп - 16.01.2013 г.]

като всеки шести от тях никога не е започвал работа⁹. Нарастващата младежка безработица тласка младите хора преди всичко към емиграция (или временна трудова емиграция). Възможностите за вътрешна трудова миграция са незначителни и в повечето случаи непривлекателни, което е специфична характеристика на пазара на труда в България. Това води до изграждане сред младежите на устойчиви нагласи за външна емиграция, като над 90 000 млади безработни заявяват намерението си да напуснат страната в най-близко бъдеще в търсене на работа зад граница.

Анализът на образователната структура на безработните младежи до 29 г. към месец юни на 2012 г. показва, че най-висок е относителният дял на безработните младежи с основно и по-ниско образование (48,0%), следвани от тези със средно специално и професионално образование (25,8%) и със средно общо образование (15,6%). В структурата на безработните младежи най-нисък е относителният дял на младежите с висше образование (10,6%).

Тези данни и други изследвания¹⁰ показват, че обикновено доброто образование увеличава способността на хората да получат и задържат предложената им работа, да останат активни на пазара на труда и гарантира до известна степен по-високите им нива на заетост и активност на пазара на труда. Същевременно обаче в периода на кризата на пазара на труда след 2008 г. се наблюдават отклонения от този принцип и нови процеси на промяна в структурата на младежката безработица. В началото на кризата най-висок е дялът на нискообразованите, слабоквалифицирани младежи от малцинствените групи и от селата. Понастоящем в групата на безработните навлизат все повече младежи със средно и висше образование, като нарастването на безработицата сред тях е над два пъти в рамките на три години. Констатира се, че най-висок е ръстът на повишение на безработицата сред младежите със средно професионално образование. Младежите с висше образование са съкращавани от работа с по-висок темп, отколкото тези с по-ниско образователно равнище.

Основните фактори, определящи тези негативни промени, са малко или повече циклични, но се срещат и структурни фактори. Важен аспект при изследване на младежката безработица е фактът, че тя не е някакъв извънреден феномен на кризата, а структурен проб-

⁹ Пак там.

¹⁰ Димитров, Й. Младежката безработица в България.

<http://library.fes.de/pdffiles/bueros/sofia/09394.pdf> [дата на достъп - 16.01.2013 г.]

лем, който се крие в трудното навлизане на младежите на пазара на труда¹¹.

Едновременно с това в различни изследвания се констатира и редица проблеми, свързани с недостатъчната степен на съответствие между реалните потребности и изисквания на работодателите на пазара на труда и съвкупността от знания, умения и компетентности на излизащите от образователната система младежи. Проучване на ЕК¹² показва сериозна липса на компютърни и ИТ умения сред младите хора, което застрашава конкурентоспособността на Европа и може да засили младежката безработица през следващото десетилетие. Прогнозата е, че дефицитът на кадри с необходимите ИТ и компютърни умения може да достигне 700 000 души през 2015 г. и ще засегне водещи икономики, като Великобритания, Германия и Франция. Работните места за висококвалифицирани хора ще се увеличат с 16 милиона до 2020 г., докато тези за нискоквалифицирани работници ще намалеят с около 12 милиона. Това едновременно налага предприемането на много бързи действия, но и дава на ЕС определено време, за да стимулира ИТ и дигиталните умения сред младежите.

Друг важен аспект, който се откроява, е че предприятията, респективно работодателите, отдават все по-голямо значение на уменията, които имат служителите, за сметка на образованието, което те са завършили. На съвременния пазар на труда, на придобитата образователна степен се гледа по-скоро като на необходимо, но не и достатъчно условие за реализация. Все по-голямо значение се отдава на качества, като адаптивност и готовност за непрекъснато учене и придобиване на нови знания и умения, които се явяват ключови за успешната кариера. В новата реалност хората “трябва активно да следят какви умения се търсят от компаниите и да се насочват към придобиването на тези умения, независимо от образованието, което имат”¹³. Анкета¹⁴ сред мениджъри от водещи компании за подбор на персонал относно уменията, които работодателите ще търсят през 2013 г. показва, че:

¹¹Ганев, П. Заетост по време на криза: Политика за нови работни места http://ime.bg/var/images/IME_EmploymentCrisisPG.pdf [дата на достъп - 16.01.2013 г.]

¹²http://www.dnevnik.bg/evropa/novini_ot_es/2012/03/21/1792376_brjuksel_predupredi_za_seriozna_lipsa_na_kompjuturni/ [дата на достъп - 17.01.2013 г.]

¹³<http://www.economy.bg/humancapital/view/5968/Hora-s-kakvi-umeniya-shte-se-tyrсят-prez-tazi-godina> [дата на достъп - 17.01.2013 г.]

¹⁴ Пак там.

- най-засилено ще продължи да е търсенето на софтуерни специалисти, като в технологичния бранш програмирането ще остане най-търсеното умение;
- хората, които владеят чужди езици (и то повече от един, особено и от по-редките езици) ще продължат да бъдат много търсени;
- започват да се търсят не толкова висшисти, а технически подготвени специалисти;
- лица с интегриран профил, които комбинират повече от една функционалност и притежават повече от стандартните за позицията умения ще стават все по-ценни и търсени;
- хората, които са инвестирали много време и усилия в своята професионална подготовка и развитие, и са готови да продължат да учат и да се развиват;
- „новата” тенденция ще бъде в търсенето на счетоводители и финансисти;
- търсени остават и умения в областта на икономиката, медицината и инженерните специалности;
- все по-сериозно става търсенето на нов тип специалисти, като „lean managers”, „resource specialist”, „continuous improvement specialists”;
- коректните, последователни и лоялни служители са най-търсени.

Друг специфичен нов момент, свързан с търсенето на кадри на пазара на труда, е навлизането на нови компании в определени сектори като аутсорсинга например. Тези компании ще наемат достатъчно добре подготвени специалисти, най-често владеещи два, три или повече езика, с административен или технически профил, мотивирани да инвестират в своето професионално развитие и промяна. Компаниите от своя страна инвестират в развитието на тези кадри. На пазара на труда броят на подобен тип специалисти е доста ограничен, като понякога се стига до наемане на специалисти от други страни. Следователно се налага в ускорен срок въвеждане на нови специалности в университетите, за да бъдат посрещнати съвременните нужди и изисквания на бизнеса.

Същевременно и компании за подбор на персонал и работодатели отчитат, че на пазара на труда има младежи с много добро образование, които са мултифункционални специалисти в повече от една област и с повече от една квалификация. Понякога това е своеобразна “пречка” за работодателите при преценката за потенциала, силните и слаби страни на подобни кадри и най-подходящата област за тяхната

реализация. В този смисъл е препоръчително младите специалисти с висше образование сами да идентифицират желаните от тях сфери за професионално развитие и специализация и да концентрират своите усилия в тези сфери.

Резултатите от проведено от Българската стопанска камара анкетно проучване за мотивацията и нагласите, свързани с професионалната квалификация, образователното ниво и професионалната реализация на работната сила на фирмено, регионално и браншово ниво, дават ценна информация относно състоянието, проблемите, очакванията и изискванията към работниците и служителите, включително и към младежите на пазара на труда в България¹⁵. Някои от основните изводи от проучването, които засягат проблема за професионалната реализация на младежите с висше образование, са:

- има разминаване между потребностите на икономиката и кадрите, които се подготвят от средното и висше образование, и при това тази тенденция се задълбочава с годините;
- непрекъснато се увеличава наборът от изисквания към персонала;
- констатира се сериозен дефицит както в знанията, така и в много по-висока степен на практическите умения, които притежават младежите, напускащи образователната система.

С оглед на получаване на по-обективна представа за измеренията на проблемите, свързани с професионалната реализация на младежите с висше образование на пазара на труда, тук се представят обобщени резултати от проведено анкетно проучване сред 398 младежи до 29 г., завършили висше образование в различни висши училища (ВУ) в периода 2008-2012 г., проведено през декември 2012 г.

Първата група въпроси са насочени към набиране на информация за самите респонденти, която има отношение към целите на проучването. Чрез втората група въпроси се получават данни за професионалната реализация на анкетирания по придобитата от тях специалност след завършване на висшето им образование. В третата част на въпросника са включени въпроси с оценъчен характер, отговорите на които имат за цел младежите да дадат оценка на получените от тях, в процеса на обучение в конкретното ВУ, знания, умения и компетенции. Четвъртата група въпроси предполагат анкетираните да направят конкретни препоръки за развитие и усъвършенстване на образователния процес, включително промяна на учебни плано-

¹⁵ Вж по-подробно <http://www.bia-bg.com/analysis/346/> [дата на достъп - 17.01.2013 г.]

ве и програми, които да улеснят професионалната реализация на младите специалисти с висше образование на пазара на труда.

В структурата на анкетираните по пол, относителните дялове на мъжете и жените са приблизително еднакви (49,6% мъже и 50,4% жени). Въпросът е поставен с оглед на установяване на евентуални значими отклонения в професионалната реализация на младежите с висше образование по пол. Направеният статистически анализ показва, че полът на анкетираните не оказва влияние върху дадените от тях отговори на въпросите, включени във въпросника, поради което за резултатите от проучването структурата на анкетираните по пол няма значение.

Структурата на анкетираните по професионални направления е: „Икономика” – 16%; „Комуникационна и компютърна техника” – 14%; „Информатика и компютърни науки” – 6%; „Администрация и управление” – 9%; „Право” – 9%; „Педагогика” – 12%; „Архитектура, строителство и геодезия” – 6%; „История” – 9%; „Медицина” – 6%; „Транспорт, корабоплаване и авиация” – 6%; „Туризъм” – 4%; „Горско стопанство” – 3%.

63% от респондентите имат придобита ОКС „магистър”, а 37% са завършили ОКС „бакалавър“. Почти всички анкетирани (97%) са били в редовна форма на обучение.

Един от основните въпроси е насочен към това каква част от анкетираните са започнали работа в професионална област, която е в съответствие със завършената от тях специалност. Получените отговори се разпределят, както следва: 44% работят в сфера напълно съответстваща, 30% в сфера до известна степен съответстваща и 26% в сфера, несъответстваща на тяхната специалност. Прави впечатление, че не се наблюдават съществени различия в степента на професионална реализация по специалността на притежаващите ОКС „магистър” и ОКС „бакалавър”.

По отношение на нивото на заеманата позиция 9% от анкетираните са на ръководна позиция, 3% се отнасят към висококвалифициран персонал, 13% са преподаватели, а 75% са специалисти. Подобно разпределение е очаквано, доколкото се отнася за младежи до 29-годишна възраст. По този показател обаче се отчитат различия, в зависимост от завършената ОКС. Всички респонденти, които заемат ръководна длъжност или се отнасят към висококвалифицирания персонал, както и всички преподаватели, са завършили ОКС „магистър”.

Много важен критерий за оценка на първоначалното навлизане на младежите с висше образование на пазара на труда е продължителността на периода след завършване на образованието, който им е бил

необходим, за да си намерят работа по специалността. 44% от тях посочват срок повече от една година, 28% – от три до 6 месеца и по 14% са тези, успели да започнат работа веднага или в рамките до 3 месеца след завършването.

Друг важен аспект за изследване на професионалната реализация на младежите с висше образование са източниците, от които те са намерили информация за работните си места. Най-голям дял са кандидатствали по обяви, публикувани на специализирани интернет сайтове, като jobs.bg; karieri.bg и др. (45%); по обяви, публикувани в други интернет сайтове – 13%; по обяви в електронни и печатни медии – 19%; от други източници – 3%. Прави впечатление високият дял (20%) на младежите, които са получили тази информация на база на лични контакти и познанства. Те заявяват, че работните позиции не са били обявени по други начини, което показва, че са налице и информационни ограничения на пазара на труда.

Допълнителен анализ по отношение на реализацията на младежите в зависимост от завършеното от тях професионално направление дават следните резултати: всички завършили професионалните направления „Медицина” и „Горско стопанство” работят по специалността си; 92,1% от завършилите „Комуникационна и компютърна техника” и 87,4% – „Информатика и компютърни науки”, също са намерили професионална реализация; делът на реализираните младежи, завършили „Архитектура, строителство и геодезия” е 29,2%, а на тези с „Транспорт, корабоплаване и авиация” – 31,8%. С по-ниски показатели по отношение на работещите по специалността си са младежите, завършили професионалните направления „Икономика” (24,4%), „Администрация и управление” (22,3%), „Право” (26,7%), „Педагогика” (22,3%). Съществени проблеми при намиране на работа имат завършилите „История” и „Туризм”: съответно 10,2% и 10,3% са намерили работа по специалността.

Следва да се отбележи, че се наблюдават значими разлики в степента на професионална реализация на младежите, завършили дадено професионално направление в различни университети (изключение са завършилите „Медицина”, където всички работят като лекари, независимо от ВУ, и „Горско стопанство”, тъй като само ЛТУ обучава студенти в това направление). Освен това се отчита диференциация между завършилите отделните специалности от едно и също професионално направление – например дипломираните по специалност „Счетоводство и контрол” са с най-висока степен на реализация, в сравнение с останалите специалности от професионално направление „Икономика”.

В зависимост от завършеното професионално направление се наблюдава и съществена разлика по отношение на продължителността на периода от време след завършване на образованието, необходим за намиране на работа по специалността. В най-кратък срок (до три месеца) се реализират младите специалисти по „Медицина”, „Горско стопанство”, „Комуникационна и компютърна техника”, „Информатика и компютърни науки”. Най-дълъг е срокът за започване на работа по специалността за завършилите „История” и „Педагогика” – 67,6% от тях посочват период по-дълъг от една година. За анкетираните от останалите професионални направления обичайният срок е между три и шест месеца (58,2%).

Друг много важен аспект на проучването е анализиране на връзката между участието в различни стажантски програми по време на обучението във ВУ и степента на професионална реализация на младежите с висше образование. Следва изрично да се подчертае, че делът на анкетираните, провели стажове по време на следването си, е много нисък (10%), като по-висок е само за тези от професионални направления „Комуникационна и компютърна техника” (27%) и „Информатика и компютърни науки” (25%). Почти еднакви са дяловете на тези, които са кандидатствали за участие в различни стажантски програми за студенти и тези, които не са. От кандидатствалите едва 25% са били одобрени и са стажували в реална работна среда, което показва, че все още стажантските позиции са значително по-малко от реалното търсене на такива от страна на студентите. Интерес представлява и разпределението на отговорите според степента на удовлетвореност от проведените стажове: категорично като много полезен оценяват стажа си 22%; като по-скоро полезен 42%; като по-скоро недостатъчно полезен 18%; категорично като несполучлив 10%, а 8% не могат да преценят. Респондентите, които не са кандидатствали за участие в стажове посочват като основни причини за това: недостатъчната информация за възможностите за стажуване; факта, че доста от стажовете са неплатени; по-голямата част от стажовете са в София и няколко други големи града, което главно по финансови причини ги прави недостъпни за студентите от други населени места; пътуване за студентски бригади в чужбина отново по финансови причини; недостатъчна мотивация на самите студенти и др.

Същевременно резултатите от проучването категорично доказват, че участието в стажантски програми по време на обучението във ВУ е изключително важно за успешната професионална реализация на младежите след завършване на образованието им. Работа по специалността в период до 6 месеца след завършването са започнали

67% от стажувалите. Друг важен момент е, че по-голямата част от тях (75%) са заели позиция в организацията, в която са били на стаж, като са постъпили веднага или в срок между един и три месеца.

На въпрос дали получената по време на обучението теоретична и практическа подготовка е достатъчна като основа в тяхната работа отговорите на анкетирания са: категорично да – 14%; по-скоро да – 51% ; по-скоро не – 30%; категорично не – 3%; не мога да преценя – 2%. Важен резултат в тази част на проучването са отговорите, които тези 86% от респондентите, които не са напълно удовлетворени от получената от тях професионална подготовка, дават на въпрос за причините за това. Недостатъчната теоретична подготовка се посочва от 19% от тях; недостатъчната практическа подготовка – от 78 %; несъответствието на придобитите теоретични знания с изискванията на работодателя за заетата позиция – от 23%; несъответствието на придобитите практически умения с изискванията на работодателя за заетата позиция – от 87 %; други причини (свързани основно с развитие на други личностни качества и умения извън специализираната професионална подготовка) – от 46%¹⁶. Интерес представлява и фактът, че при отговорите на тези въпроси не се наблюдават значими различия между завършилите едно и също професионално направление в различни университети младежи. Най-висока степен на обща удовлетвореност от получената подготовка заявяват завършилите професионални направления „Комуникационна и компютърна техника“; „Информатика и компютърни науки“; „Архитектура, строителство и геодезия“; „Медицина“. Изисквания за повече практическа подготовка и придобиване на практически знания, умения и компетенции заявяват всички анкетирани, като най-висок е делът на тези от професионални направления „Икономика“, „Администрация и управление“; „Право“.

Основните препоръки, които анкетирания дават за усъвършенстване на подготовката във ВУ с оглед на подобряване на възможностите за професионална реализация, са: засилване на практическата насоченост на обучението (97%); задълбочаване на теоретичната подготовка (54%); промяна в методите на обучение (65%); промяна в начините за контрол и оценка на знанията (37%); промяна в учебните планове (71%); промяна в учебните програми (78%); подобряване на материалната база на ВУ (85%); други (19%) – тук респондентите са давали отворени отговори, които засягат най-вече

¹⁶ Заб.: сборът от процентите е по-голям от 100, тъй като на анкетирания е дадена възможност да посочат повече от 1 верен отговор

развиване на умения за работа в екип, комуникативност, способност за справяне и решаване на проблеми в силно динамична и/или стресова среда, гъвкавост и адаптивност, мотивация за непрекъснато продължаващо учене и професионално развитие¹⁷. Особено впечатление прави фактът, че, конкретизирани, препоръките, които касаят промените в учебната документация са насочени в най-висока степен към радикално осъвременяване на учебното съдържание, което в най-кратък срок да включва иновациите в съответната предметна област и към въвеждане в най-висока степен на съвременните ИТ технологии, включително използване на модерни програмни продукти и компютърни системи в обучението. Допълнителен анализ на отговорите на този въпрос показва, че няма значими разлики в препоръките, дадени от завършилите различните професионални направления, ВУ и ОКС.

Основните изводи от получените при проучването резултати могат да се сведат до следното:

1. Съществуват сериозни проблеми, свързани с професионалната реализация на младежите до 29 години, с висше образование, на първичния пазар на труда.

2. Има значими различия в степента на професионална реализация на завършилите различните професионални направления.

3. Основни източници на информация за налични работни позиции са интернет и медиите, като същевременно личните контакти също имат съществено значение. Налице са информационни ограничения за навлизане на пазара на труда.

4. Съществуват сериозни различия в професионалната реализация на младежите, завършили едно и също професионално направление в различни университети.

5. Участието в стажантски програми по време на обучението във ВУ има изключително голямо значение за успешната професионална реализация на пазара на труда.

6. Преобладаващата част от анкетираните не са удовлетворени в различна степен от получената от тях във ВУ професионална подготовка.

7. Препоръките, които респондентите дават за усъвършенстване на подготовката във ВУ с оглед на подобряване на възможностите за професионална реализация, на практика означават цялостна промяна на системата за висше образование. Основните изисквания са:

¹⁷ Заб.: сборът от процентите е по-голям от 100, тъй като на анкетираните е дадена възможност да посочат повече от 1 верен отговор.

радикално засилване на практическата насоченост на обучението; иновации в учебната документация и учебното съдържание; въвеждане и използване в най-висока степен на съвременните ИТ технологии в образователния процес.

В заключение може да се каже, че проблемите, свързани с професионалната реализация на пазара на труда на младежите с висше образование в целия ЕС, са сходни с тези в нашата страна. Ето защо ЕК¹⁸ счита, че в контекста на кризата и нарастващата безработица сред младежта е необходима спешна модернизация на висшето образование. Отчита се, че прекалено голям брой студенти отпадат от висшето образование или завършват без умения, пригодни за заетост. В отделните страни в ЕС разходите за висше образование варират в изключително голяма степен¹⁹. Някои студенти и завършили висшето си образование младежи срещат препятствия в признаването на академичните им квалификации в друга държава. Образователните институции се приспособяват бавно към “учене, ориентирано към студента”, при което образователните програми да са пригодени към нуждите на студентите и ясно да посочват какво трябва да знаят и могат в резултат на обучението си. Като цяло висшето образование в ЕС все още не реализира потенциала си като двигател на растежа. С оглед постигането на тези цели ЕК създава група на високо равнище за модернизиране на висшето образование, която ще се занимава с проблема в рамките на тригодишен преглед на сектора в целия ЕС. Групата ще проведе консултации с експерти в областта на висшето образование, с представители на изпълнителната власт и стопанския сектор, както и със самите студенти и преподаватели.

Основни цели, които следва да се поставят пред развитието на висшето образование с оглед на осигуряване на добра професионална реализация на младежите с висше образование на пазара на труда, са: премахване на пречките за постигане на функциониращо европейско пространство за висше образование (ЕПВО), което да насърчава иновациите и да осигурява взаимно признаване на академичните квалификации; осигуряване на достатъчно финансиране за висшето образование; намиране и утвърждаване на най-добрите практики и творчески решения за постигане на отлични резултати в преподаването;

¹⁸http://www.dnevnik.bg/evropa/novini_ot_es/2012/04/25/1815049_brjuksel_reformata_na_visshet_o_obrazovanie_e_kljuchova/ [дата на достъп - 17.01.2013 г.]

¹⁹http://www.dnevnik.bg/evropa/novini_ot_es/2012/09/10/1903581_doklad_pokaza_golemi_razliki_v_podpomaganeto_na/ [дата на достъп - 17.01.2013 г.]

адаптиране на учебния процес към цифровите технологии; разгръщане на недостатъчно използвания понастоящем капацитет на висшето образование да допринася за ускоряване на икономическия растеж и повишаване на заетостта.

Литература:

1. The IMF Data Mapper (R) for GDP growth, <http://www.imf.org/external/datamapper/index.php>
2. http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_dosman&task=cat_view&gid=177&Itemid=80
3. Петков, К., А. Владиков Остерити мерки срещу ефективност: как мерките за възстановяване на икономиката изкривиха механизмите на пазара на труда в България. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/09389.pdf>
4. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=teilm020&tableSelection=1&plugin=1>
5. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=teilm020&tableSelection=1&plugin=1>
6. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Youth_unemployment,_2011Q4_%28%25%29.png&filetimestamp=20120502094632
7. Агенция „Медиана“. 2012 г. „Младежката безработица в България – фактори, видове безработица, социално-психологически нагласи, държавна политика, програми, мерки, ефективност, определяне на проблемите“, http://www.ilianaiotova.eu/files/h_g_DOCLAD_youth_unemployment_2012.pdf
8. Димитров, Й. Младежката безработица в България. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/09394.pdf>
9. Ганев, П. Заетост по време на криза: Политика за нови работни места http://ime.bg/var/images/IME_EmploymentCrisisPG.pdf
10. http://www.dnevnik.bg/evropa/novini_ot_es/2012/03/21/1792376_brjuksel_predupredi_za_seriozna_lipsa_na_kompjuturni/
11. <http://www.economy.bg/humancapital/view/5968/Hora-s-kakvi-umeniya-shte-se-tyrsyat-prez-tazi-godina>
12. <http://www.bia-bg.com/analysis/346/>
13. http://www.dnevnik.bg/evropa/novini_ot_es/2012/04/25/1815049_brjuksel_reformata_na_visshet_o_obrazovanie_e_kljuchova/
14. http://www.dnevnik.bg/evropa/novini_ot_es/2012/09/10/1903581_doklad_pokaza_golemi_razliki_v_podpomaganeto_na/

ИЗКУСТВО И КУЛТУРА

ЕСТЕТИЧЕСКОТО ВЪЗПРИЯТИЕ ЗА НАТУРАТА И ОБУЧЕНИЕТО ПО ЖИВОПИС В УНИВЕРСИТЕТА

Проф. д-р Емил Куков
Югозападен университет “Неофит Рилски”
kukov@swu.bg

AESTHETIC PERCEPTION OF NATURE AND UNIVERSITY PAINTING EDUCATION

***Abstract:** Practical training in painting in the frame of academic subjects with artistic focus has specific learning tasks determined by the overall aims of the university training. In this paper we present the results of training in one of the initial settings of painting from nature. Materials to analyze are electronically recorded painting stages of the picturesque work produced by each student according to his/her program of education. The individual stages are determined as stage artifacts, and the final materialized painting work as a creative work. Comparative analysis of electronically stored intermediate stages of the works created during the training showed some patterns in the way to develop the nature perception and the creative process of painting.*

***Key words:** education and art, painting field, structure, typology, module, modular net*

Практическото обучение по живопис в рамките на университетските специалности с художествена насоченост има своите специфични учебни задачи, детерминирани от общите цели на придобиваното образование, както и от обстоятелството, че обучаващият процес на живописване протича чрез творчество и резултатите му следва да се разглеждат като творби. Традиционното обучение по живопис включва живописване на натюрморт от натура по отделни постановки, в които се залагат последователни задачи на придобиване на знания и умения, съобразени с програмата. В настоящата работа ще представим резултатите от обучението по живопис по една от началните постановки на рисуване от натура със студенти от специалността “Промислени изкуства – мода” в Югозападен университет “Неофит Рилски” през учебната 2008/2009 г. Материалите, които ще анализираме, представляват електронно регистрирани стадиални състояния на живописната работа на всеки студент във времеви период, предвиден в програмата. Отделните стадиални състояния

определяме като стадиални артефакти, а крайната материализирана живописна работа като творба. Сравнителните анализи на електронно съхранените междинни стадии на творбите, създавани по време на обучението, показваха някои закономерности в начина, по който се развиват възприятието за натурата и творческия процес по живопис. Стадиалните артефакти (междинни стадии, на които се намира една живописна творба по време на творческия процес) могат да бъдат два, три или четири. Те изявяват някои закономерности на творческо-обучаващия процес по живопис. Естетическото възприятие за натурата и възпроизвеждането на натурата с живописни техники протича при повечето от младите художници с различно темпо. Уменията и знанията (резултати от обучението) се натрупват прогресивно, докато художествените качества на живописния образ (резултати от творчество) при значителен брой от обучаващите се стигат своя максимум в стадиален артефакт, предхождащ завършената живописна работа. Живописвайки натюрморта от натура, студентите се стремят да следват процес на обучение и да представят краен резултат на творческо-обучаващия процес по дадена постановка. Те съхраняват своите творби в материализиран вид, които се оценяват в края на всеки семестър в конференси, докато електронно регистрираните стадиални артефакти, унищожени в хода на живописване, са информационни данни, получени и съхранявани от преподавателя, който може да ги репродуцира с цел да подпомогне осъзнаването на творческите възможности на всеки един от авторите. Те се използват за изработване на конкретни дидактически подходи в обучението по живопис в университетски условия. Целта, която си поставихме е, да констатираме принадлежност към определен тип творческо-обучаващ процес, в който се регистрира еволюция или инволюция на естетическото възприятие и създаването на негова база художествени структури.

При анализите на процеса на обучението и стадиалните артефакти се отчитат двете основни страни в живописиста от натура в качеството ѝ на учебен процес: 1. обучение и ефективност от него според учебните цели и задачи, изразяващи се в натрупване на специфични знания и умения, на специфични технически навици и владение на живописните изразни средства; 2. творческа изява, изразяваща се в способност да се създава художествена структура (структура на пластическия образ във форма, възможна и подсилена за учебната живописна постановка), както и развитието на тази способност.

Изследванията ни върху стадиалните артефакти показваха (Куков, 2009), че студентите принадлежат към няколко типа

стадиално развитие, които условно могат да се представят със следните особености:

I тип: Характеризира се с последователна работа върху живописното произведение според съдържащите се в учебната програма указания и според класическите традиции на рисуване от натура на натюрморт, портрет, голо тяло. Прогресивно се натрупват технически и художествени качества от първия до последния стадий, който в материалния си резултат съдържа изпълнението на учебните задачи. Този тип развитие може да се нарече традиционно-академичен и тъй като е базисен в досегашната практика на обучение по живопис на студентите в университетски условия, той е добре познат и широко застъпен.

II тип: Характеризира се с живописване, при което убедително възпроизвеждане на физически параметри и психически състояния (при портретите главно) в първия стадий; и “застой” в последния стадий на учебния процес.

III тип: За него са характерни експресивно първо стадиално състояние и близки по стойности последни стадиални състояния.

IV тип: Стадиалните състояния - артефакти на живописната творба са равностойни. Трудно е да се определи качеството “равностойност” по отношение на качествата на една живописна творба, тъй като закононосещите визуално възприемаеми знаци не се превеждат тъждествено в словесен изказ, а се съпоставят интуитивно изградени оценки.

V тип: Творческият процес при него протича така, че авторът-живописец и субект на обучението постига в средата на учебното време убедителна художествена структура и при по-нататъшното процедиране повтаря във вариации тези качества, или унищожава част от тях. Типът е познат в античната живопис и в историята на новата европейска живопис.

VI тип: При него авторът инициира живописния артефакт чрез периферни фигурални елементи (фон в натюрморта и голото тяло, коса – в портрета, например), а в по-късните стадии изявява структурата на цялата композиция и психологическите състояния на модела.

Представената тук натурна композиция от гипсова глава-копие, керамичен съд с растителни елементи и драперии е замислена като възможност да се проучат различни форми и цветове съчетания (с темпера) и да се стимулира в процеса на работа постигането на пластичност и структуриране на художествен образ в рамките на възможностите на учебния процес.

Деветте постановки на студенти от специалност “Промишлени изкуства – мода” показват индивидуалните особености във възприятието за натурата и творчеството, както и начина, по който се натрупват технически знания и опит.

Ваня Н.: В първото стадиално състояние студентката откроява композицията като цяло и напредва преди всичко в пластичното изграждане на гипсовата глава, с което демонстрира добра техническа подготовка. На втория и третия стадий изгражда керамичния съд и детайлите, накрая – драпериите като цветна задача (именно тук не е намерила вярно отношение на цветовете и тяхното взаимодействие). Художествените качества се натрупват прогресивно от първия до последния стадий. Принадлежи към смесен тип, но доминира първи тип. Сравнителният анализ на стадиалните състояния показва, че преподавателят трябва да ѝ отдели повече индивидуални практически корекции в цветовото изграждане.

Биляна Ц.: Нейната работа принадлежи към класическия тип творческо-обучаваща живописна продукция с прогресивно натрупване на качества. Едновременно и хармонично се развиват умения за изграждане на живописния образ, точност и условност. Конструира вярно обемно-пространствените отношения, присъщи за натурната постановка още в първия стадиален артефакт. При тази постановка се констатира развито художествено възприятие и съответното му възпроизвеждане, както и добри начални умения и знания за изграждане на живописно изображение. Веднага след реализирането на първото стадиално състояние студентката се насочва към продължително живописно изграждане на човешкия образ (респективно, гипсовата скулптирана глава). Художествени качества, постигнати във второто стадиално състояние и тези в третото са приблизително еднакви. Преподавателската намеса се свежда предимно до поощряващи, апологетични коментари, както и до акценти върху детайлите, които могат да придобият повече живописно съвършенство. Принадлежи към смесен тип между първи и четвърти и между първи и шести.

Веска Ж.: Студентката работи в един бърз живописен маниер, обработва експресивно формите и същевременно експериментира с цвета, като прави опит за изграждане на обемите в “топло-студено” и търси разнообразна живописна повърхност. Веднага след реализирането на първото стадиално състояние, студентката се насочва към продължително живописване на характерното лице на модела. Тя изгражда като че ли три отделни живописни етюда с равностойни качества. По отношение на нея би бил ефективен дидактически подход, при който работата приключва ускорено и се създават допъл-

нителни етюди в оставащото време. Принадлежи към смесен тип – с доминация на четвърти.

Галина Ср.: Студентката работи повече импулсивно и предава живописни ефекти с помощта на цветосъчетания, които са относително верни по отношение на натурата и същевременно семантично натоварени така, че работата още на първото стадиално състояние има свои художествени достойнства. Творческо обучаващият процес при студентката се отличава със силно чувство за експресивна цветност, изграждаща изобразителна повърхност, която на моменти не е достатъчно прецизно градирана. Преподавателската намеса налага да се обърне внимание върху организацията на цветните мазки и необходимостта от обобщаване на отделните форми. Принадлежи към трети - четвърти тип.

Цветелина Г.: При нейната живописна творба първото стадиално състояние показва свършено различна тенденция. Тя изгражда условни цветови съчетания на драпериите и керамичния съд, а на следващия стадий се насочва към скулптираната глава. Липсата на умения да конструира нейната пластичност налага на преподавателя да коригира преди всичко този елемент, акцентирайки вербално върху особеностите на гипсовата глава в натурната композиция, детерминирайки подхода си в съответствие с индивидуалните особености на стадиалното развитие на студентката. Цветелина Г. има чувство за живописно изграждане на изобразяваните натурни обекти и съумява с пестеливи средства да предаде разполагането им в триизмерния свят. Развива междинните стадиални артефакти чрез светлосянка и градация на мазките. Принадлежи към смесен тип, между първи и пети.

Маргарита Кр.: Принадлежи към смесен тип. Тази постановка от първия раздел – натюрморт показва в общността от три стадиални артефакти артистичната способност на студентката, за която са характерни декоративизъм и умение да се стилизират натуралните форми. В първите и вторите стадиални състояния тези особености доминират, но в работния процес между втория и третия стадий се насладват и резултатите от учебния процес с очевидно въздействие на преподавателския подход, водещи до вярно отразяване на натура-та в композицията. В третото стадиално състояние са налице характерните за натурата пространствено-обемни съотношения. Съчетанието между способността за стилизация с цел декоративност и придобитите знания и умения в техническото възпроизвеждане на натурата с типичните ѝ форми, е характерно за последния стадиален артефакт. Така се стига и до вярно възпроизвеждане на детайли.

Преподавателската намеса се свежда до препоръка, да се изграждат всички части за по-добра цветна съгласуваност. И при Маргарита творческо-обучаващият процес е от смесен тип: при тази постановка доминират първи и пети тип.

Живка Ж.: Нейната работа принадлежи към същия тип (като този на Маргарита Кр.). Подобно на нея и тази студентка забавя включването на гипсовата глава в общото композиционно-цветово изграждане на постановката. В натюрморта показва характерното за един тип творчески процес “изрязване” на главата, но то е преодоляно в резултат на развити умения и технологична сръчност. Студентката композира изобразителната повърхност със стилизирани декоративно обобщени форми. В последните стадиални състояния тя постига пространствена триизмерност. Ефективен дидактически подход в този случай, е препоръка да се работи във всички участъци, а някои от тях да се предпазят от “уморяване”. При положение, че работата приключва ускорено, да се създават допълнителни етюди. Творческо-обучаващият процес е от смесен тип, при тази постановка доминират първи и пети тип.

Спасимира Ю.: Първото стадиално състояние представя естетическото виждане и практическите навици на студентката преди всичко в посоката на графичното изграждане. Гипсовата глава се е оказала интересно предизвикателство и тя е започнала именно с нея, като заобикалящите предмети и драперии е оставила за по-късен етап. Това, обаче създава риск да не се отчете взаимното влияние на цветовете и да се загуби постигането на цялостна живописна среда. С помощта на вербални и практически корекции от страна на преподавателя (изясняване на същността и характера на цветните рефлексии), както и чрез наблюдение върху работите на колегите, студентката постига умения да конструира живописен етюд. Творческо-обучаващият процес носи белезите на първи тип, но се смесва с чертите на втори тип, при който са характерни убедително възпроизвеждане на физически параметри, а едва по-късно се оформя цялостната структура на образа.

Ели Ст.: При тази постановка – натюрморт – се констатират художествено възприятие и възможности за съответното му възпроизвеждане, както и първоначални умения и знания за изграждане на живописното изображение. Още в началото от нейното обучение по живопис – при раздела “Натюрморт” – се забелязва опит да се постигне стилизирано възпроизвеждане на натурната постановка на първия стадий (разработва предимно гипсовата глава, която се явява предизвикателство за нея). Забелязва се също и известно забавяне на

темпото в края на предвиденото учебно време. Преподавателската намеса налага да се обърне внимание върху необходимостта да се работи във всички участъци за по-добра съгласуваност. По време на обучението ѝ, в раздела живопис от натура, творческо-обучаващият процес е вече от смесен тип с качества от първи и четвърти тип, при който стадиалните артефакти имат равностойни качества, и пети тип, при който най-убедителни са качества на артефактите в средата на творческо-обучаващия процес.

Живописната практика на младите художници потвърждава, че техническата страна на творческия процес има своето прогресивно развитие и е логично да достигне своя максимум в крайната завършена форма. Спецификата на естетическото възприятие, таланта и притежаваната техническа подготовка може да доведе до най-силна художествена структура в средата или в предпоследната фаза на живописване, а след това да претърпи инволюция, неминуема в противоречивия творчески процес на съзнателния стремеж към външно успешен материален живописен продукт и вътрешните механизми на естетическото възприятие. Тази специфика трябва да бъде отчитана и въвеждана в детерминирани дидактически подходи от преподавателя, ако желае да усилва ефективността на творческообучаващия процес по живопис и да създаде максимални условия за художествено развитие на всеки студент.

Литература

1. Захаријева, Д. (2011). Дидактически и творчески аспекти на ескиза в обучението по живопис – В: Годишник на СУБ “Науката, образованието и изкуството през 21-ви век”. Т.5.
2. Захаријева, Д. (2012). Възможности за развитие на образното мислене при студенти чрез използване на ескизи в обучението по живопис – В: Годишник на СУБ “Науката, образованието и изкуството през 21-ви век”. Т.6., Ч.2.
3. Куков, Е. (2008). Стадиални състояния в живописиста. Натюрморт. Портрет. Благоевград. Университетско издателство “Неофит Рилски”.
4. Куков, Е. (2009). Въведение в живописиста. Система на обучение по живопис в университета. Благоевград. Университетско издателство “Неофит Рилски”.
5. Легкоступ, П. (2006). Изкуство, творчество и интелектуално възпитание. В. Гърново. Университетско издателство “Св. Св. Кирил и Методий”.

6. Constance, D. (1998). Life Drawing Class. London: Grange books.

7. Kukov, E. (2004). “International academy for fine arts – Kovatchevica – Thessaloniki, 2004” – In: “Art and culture with no limits”, p. 61- 67.

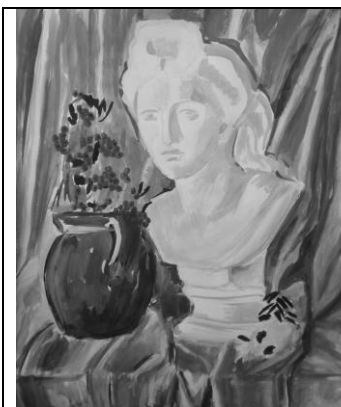
Веска Ж. - I

II

III

Галина Ср. - I

II

III

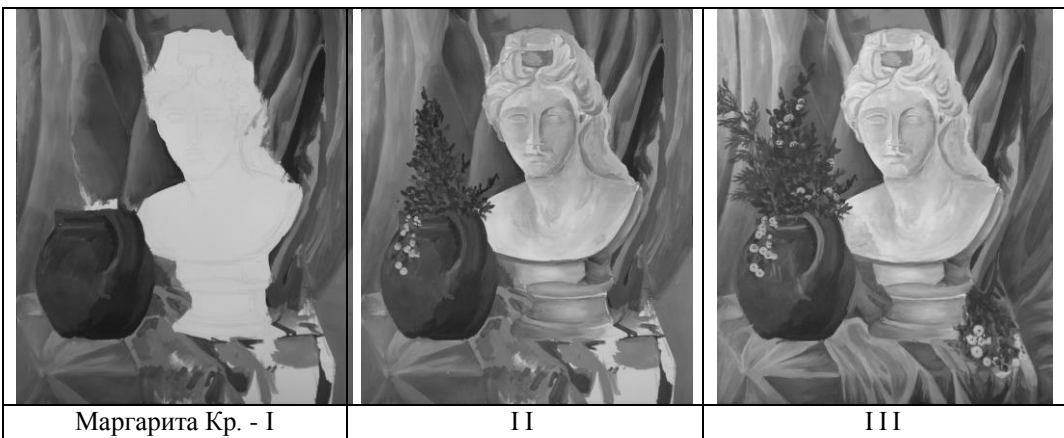
Цветелина Г. - I

II

III

ИНТЕРАКТИВНОСТТА В ПРАКТИЧЕСКОТО ОБУЧЕНИЕ ПО АУДИО-ВИЗУАЛНИ ИЗКУСТВА – ОСНОВНИ АКЦЕНТИ ОТ ПРОФИЛА НА СТУДЕНТИТЕ

Доктор Ирина Китова
Югозападен университет „Неофит Рилски”
art@swu.bg

***Резюме:** Обучението в областта на аудио-визуалните изкуства изисква, наред с получаването на базисна теоретична подготовка, студентите да имат възможност да прилагат непосредствено наученото в условия, близки до реалната професионална среда. Перспективата за успешна професионална реализация на студентите предполага още по време на обучението да се създават и поддържат модели на добра професионална практика, паралелно с възможността за изява на индивидуалните творчески способности.*

Във връзка с качеството на обучение в тази специфична област, трябва да се постави специален акцент върху изграждането на способности за работата в екип, чрез които се развиват не само професионални, но и социални умения и личностни качества – комуникативни умения, способности за адекватна оценка на референтни модели, желание за сравнимост и усъвършенстване на получените знания и умения чрез активното участие, способности за конструктивен анализ на резултатите и т.н.

За постигане на високи резултати в практическото обучение по аудио-визуални изкуства и медии е необходимо да се осъществява системна и прецизна оценка на резултатите и постиженията на студентите. На базата на подобен комплексен подход, съчетан с периодични анкетни проучвания, могат да се направят задълбочени анализи и обективни заключения във връзка със специфичния профил на студентите, тяхната мотивация за учене, интереси, потребности, оценка на перспективите за развитие и възможностите за реализация.

Ключови думи: *Образование, обучение, практика, кино, студенти.*

Resume: *Training in the field of audiovisual arts requires obtaining along with basic theoretical knowledge to enable students to apply what they have learned in conditions close to real professional environment. The outlook for the career success of students in the field of audiovisual arts and mass media requires more time learning to create and maintain models of good professional practice, alongside the opportunity for the expression of individual creativity.*

Quality of education in this particular field should be based on acquiring different professional and social skills and personal qualities such as communication skills, ability to adequately assess reference models for comparison that will improve the knowledge and skills through active participation in the creative process, the ability for constructive analysis, etc.

To achieve excellence in teaching audiovisual arts it is necessary to implement a systematic and accurate evaluation of students' achievements. There must be an apprehensive approach for better understanding their motivation for learning, interests, needs, opportunities and future realization. Such integrated approach must be combined with different surveys and analysis.

Key words: *education, training, practice, cinema, students.*

В тази научна статия се систематизират и концептуализират основни функционални зависимости в практическото обучение на студенти по аудио-визуални изкуства и медии в контекста на изследването на специфичния профил на студентите, тяхната мотивация за учене и постижения, на базата на преки емпирични изследвания, структурирани интервюта и включени наблюдения, както и резултати от апробирането на специализирани методически корпуси от интерактивни образователни методи и техники (технологии).

Основният обективен критерий за ефективността на едно обучение с тясна професионална специализация е успешната реализация на студентите. В България медийният пазар и пазарът на аудио-визуални продукти е достатъчно голям, за да е налице постоянна нужда и търсене на квалифицирани специалисти. Статистиката показва, че над 80% от студентите в тази професионална област намират работа по специалността след завършването си²⁰.

Важна особеност за ситуацията в България е обстоятелството, че този пазар, на фона на световните тенденции, е относително тясно сегментиран в три основни направления – телевизия, реклама и кино. На този етап все още много слабо са разработени полетата на виртуалните комуникации и виртуалните медии; на съвременните интерактивни форми на организация и презентация на културни събития и продукти; на виртуални конкурси, фестивали и други електронни формати. Като че ли в България и творците, и професионалистите, и аудиторията, сравнително бавно се адаптират към новите условия, които предлага глобалното медийно пространство и глобалният обмен на информационно и неинформационно съдържание във виртуална среда.

Образователната парадигма, според която следва да бъде организирано качествено висше образование със специфичен професионален профил, обвързва теоретичната подготовка на студентите с възможността за непосредствено прилагане на наученото в условия, близки до реалната професионална среда. В процеса на обучение мотивирането и стимулирането на студентите за пълноценна и ефективна професионална и творческа работа и активна самоподготовка би трябвало да се осъществява на принципа на консенсуса и на осъзнатата необходимост от усвояването на материала и изпълнението на задачите. Важно е да се отбележи, че пълноценният диалог между преподаватели и студенти, интерактивната образователна среда и добрият работен микроклимат стимулират и взаимодействията между студентите, и създават възможности за пълноценна работа в екип, което развива не само професионални, но и личностни качества: натрупване на опит и комуникативни умения, способност за оценка на референтни модели, желание за сравнимост на получените знания

²⁰ Периодично се осъществяват официални допитвания до работодатели за реализацията на завършили студенти по специалности в областта на аудио-визуалните изкуства и медиите. Тази информация е достъпна, но не е обобщена като официална статистика на национално ниво.

и умения, активност и участие в творческия процес, способности за конструктивен анализ на постигнатите резултати и т.н.

Чрез изграждане на адекватна методическа рамка, добра организация и правилно разпределение на задачите в контекста на индивидуалните личностни компетентности и условието за екипна работа, практическото обучение на студенти в областта на аудио-визуалните изкуства и медиите, базирано на принципа на интерактивността, осигурява и условия за непосредствена сравнимост на получените знания и умения чрез активното участие в процеса на професионалното обучение и на оценката на самите резултати. Отчитането на специфичността на конкретната професионална практическа подготовка подпомага високата ефективност на обучението и приложимостта на получените знания в сферата на аудиовизуалното производство.

Така в контекста на интерактивността на учебния процес в сферата на аудио-визуалните изкуства и медиите, в специфичните цели и задачи на едно практическо обучение, наред с прилагането на придобитите теоретични знания и професионалните умения, усвоени през съответната учебна година, студентите имат възможност да натрупат необходимите за професията им умения за работа в екип, комуникативни умения на базата на професионална комуникация и оценка, социални умения, както и редица специфични професионални умения, като разработване, обсъждане, интерпретиране, реализиране на авторска концепция, умения за организация на работа на терен/студио, избор на места за снимки, кастинг за актьори/водещи и т.н.

Изискванията за качество на обучението и професионална подготовка обуславят разликите в учебния процес и учебното съдържание при отделните специалности в областта на аудио-визуалните изкуства и медиите, които следва да отговорят на специфичните за всяка отделна професия знания, умения и компетентности, но и на необходимостта да се поддържа връзката между отделните професии и професионалните взаимоотношения между студентите от различните специалности така, както се случва реално в сферата на аудиовизуалното производство.

Перспективата за успешна професионална реализация на студентите в сферата на аудио-визуалните изкуства и медиите предполага още по време на обучението да се създават и поддържат модели на добра професионална практика, да се формират умения за пълноценна работа в екип, паралелно с възможността за изява на

индивидуалните творчески способности, професионалните знания, умения и компетентности.

Какво отличава студентите в областта на аудио-визуалните изкуства и медиите? Поведението им е силно мотивирано от:

➤ *вътрешно осъзнати потребности* – идеята за реализация в областта на изкуството или медиите с всичките активи и пасиви от това, като в началото на обучението мотивацията на студентите е базирана главно на техните индивидуални представи за успешна професионална и творческа реализация;

➤ *възможност за учене през собствения опит и за свободна творческа изява* – обучението по аудио-визуални изкуства и медии е базирано и на двете, което го прави ефективно, гъвкаво, динамично и атрактивно, особено за млади хора;

➤ *възможността за сравняване на постиженията* – позволява развитието на отношения на конкурентност и мотивация за самоусъвършенстване, базирана на професионализъм и творческа индивидуалност;

➤ *атрактивността на обучението* – обучението се осъществява в интерактивна образователна среда, което улеснява процесите на натрупване на знания и умения, което от своя страна повишава ефективността от обучението;

➤ *възможността за непосредствено и реално оценяване на ползата и нивото на професионално обучение* – по време на целия процес на обучение студентите са ориентирани към конкретна професия, което отговаря на необходимостта от реализация след обучението и създава у тях определено професионално самочувствие, увереност за бъдещо развитие и просперитет;

➤ *потребност от общуване и усещане за общност и принадлежност* – необходимост от оценка и признание не само от страна на определена референтна група, както и естествена нагласа за формиране на ценностна ориентация – професионална етика и подкрепа, коректност и лоялност към професионалната среда;

➤ *степен на развито самочувствие, самоувереност и самоуважение* – сферата на аудио-визуалните изкуства и медиите е публична сфера на активно взаимодействие и на активно представяне (презентативно или репрезентативно) на индивидуалните професионални и творчески способности, което е пряко обвързано с потребността от признание и положителна оценка на индивидуалните постижения;

➤ *натрупване на знания с по-широк обхват* – широката обща култура дава по-голяма увереност и предполага по-голям спектър от възможности за реализация след обучението.

Поради специфичните особености на обучението по аудио-визуални изкуства и медии (фундаментална подготовка, специализирана подготовка, допълваща широкопрофилна подготовка, практическа подготовка), насочено към определена професионална специализация и придобиването на конкретна професия, предимство имат методи, насочени към стимулиране на активността на студентите и мотивиране на тяхната изява в професионален контекст. Такива методи могат да бъдат: консултирането, делегирането на задачи, подкрепянето, дебатирането, разработването на изследователски или реализирането на творчески проекти (учене чрез дейност), дискусии, разговори, ролеви игри, ситуационни и симулационни игри, изнесени практически обучения, участия в семинари, посещения на фестивали и др., повечето от които влизат в спектъра на т. нар. *Интер-активни методи* (Гюрова, Дерменджиева, Божилова, Вълканова, 2006).

Професионалното обучение предполага практически знания, умения и способности, обвързващи тясната специализация на студента и изискванията на съответната професия. Но професионалното обучение в областта на аудио-визуалните изкуства и медиите е свързано с много по-широк спектър от способности от тясната професионална специализация. Такова обучение е твърде съществена част от формирането на личността, от изграждането на моралната парадигма и отношението към другите и света във фундаментален смисъл. Именно в тази връзка и особено практическото обучение като обучение чрез *“преживяване”* ни дава възможност да разберем даден проблем, намерение, отношение, постижения през особеностите на индивидуалния когнитивен процес (*Корсини, 1998*). Това от своя страна предопределя и спецификата на методите, които преподавателите използват и за оценяване на постиженията на учащите.

Студентите в областта на аудио-визуалните изкуства и медиите в много висока степен приемат и разбират целите и задачите на практическото обучение, базирано на интерактивността като подход, тъй като аудиовизията е сфера на публичността и комуникациите, и е пряко свързана с висока степен на информираност и достъп до информация, дори и за хора извън конкретната професионална среда. Положителен аспект на това специфично професионално обучение е, че от самото начало студентите имат нагласа и висока мотивация за провеждането на практическото обучение по съответната специалност. Това поставя далеч по-сложни задачи пред преподава-

телите от това да се проведе едно практическо обучение, а именно: то е необходимо да бъде *прецизно планирано и структурирано, съобразено с индивидуалните потребности, максимално адекватно на етапа на обучение и на тенденциите в професионалната област, широкообхватно и атрактивно* в контекста на конкретната професионална специализация.

Литература:

1. Гюрова, В., Дерменджиева, Г., Божилова, В., Върбанова, С. Приключението учебен процес – ръководство за университетски преподаватели. С., 2006.
2. Гюрова, В., Дерменджиева, Г., Божилова, В., Вълканова, В. Интерактивността в учебния процес или за рибаря, рибките и риболова. С., 2006.
3. Корсини, Р. Енциклопедия по психология. НИ, С., 1998.

ПЛАНИРАНЕ И ОРГАНИЗИРАНЕ НА ПРАКТИЧЕСКО ОБУЧЕНИЕ ПО АУДИОВИЗУАЛНИ ИЗКУСТВА, БАЗИРАНО НА ИНТЕРАКТИВНИ МЕТОДИ НА ПРЕПОДАВАНЕ

Доктор Ирина Китова

Югозападен университет „Неофит Рилски”

art@swu.bg

***Резюме:** В обучението по аудиовизуални изкуства съотношението между теоретична и практическа подготовка е необходимо да бъде ефективно балансирано, според спецификата на конкретния професионален профил. Причините за това са свързани със самата природа на киноизкуството, телевизията и медиите и факта, че талантът, интересите, знанията, уменията и способностите на студентите се обективизират чрез творчество и/или професионализъм. Добрите резултати и добрите постижения на студентите в тази професионална област са възможни само когато всеки студент самостоятелно премине през целия процес на превръщането на субективните емоции, наблюдения, отношение и оценки в художествен продукт, или висококачествен професионален продукт, предназначен за телевизията, или други медии.*

Ефективното обучение на студенти по аудиовизуални изкуства почива върху активното прилагане на наученото по време на лекционните курсове на практика. Планирането на формата и формулирането на целите и задачите при практическото обучение на студенти в областта на аудио-визуалните изкуства изисква прецизна методическа и методологическа рамка, внимателен анализ с оглед постиженията на студентите и бъдещата им професия, както и динамиката на комуникацията в курса (групата). Необходимо е да се съобразим с етапа на подготовка по специалността, броя на студентите (курс, група), разпределението на задачите според професионалната ориентация и оценка на индивидуалните потребности, и тези на екипа (групата); ако е предвидена смяна на роли, доколко това отговаря на придобитите знания, умения и способности от студентите; адекватното разпределение на задачите при общи практически занятия на студенти от бакалавърските и магистърските програми.

Ключови думи: обучение, планиране, интерактивност, студенти, кино.

Resume: *In audiovisual arts training balance between theoretical and practical knowledge is a necessary prerequisite. The reasons for this are related to the very nature of cinema, television and media, and the fact that talent, interests, knowledge, skills and abilities of students are objectified through creativity and/or professionalism. Good results and good performance of the students in this professional field became possible when each student individually go through the whole process of making subjective emotions, observations and assessments into an artistic product or a high-quality product for television or other media.*

Effective training of students in audiovisual arts is based on the active application of learned material during the lectures and in practice. Planning and formulating of goals and objectives in the practical training of students in the field of audiovisual arts requires precise methodical and methodological framework to analyze carefully the achievements of students and their future profession, as well as the dynamics of communication in the course (group). It is important to align the stage of training in the specialty, number of students (course, group) distribution of tasks according to the the professional orientation and assessment of individual needs and those of the team (group), role changes (if any), how this corresponds to the acquired knowledge, skills and abilities of students, appropriate allocation of tasks in general practice of students from undergraduate and graduate programs.

Key words: training, planning, interactivity, students, cinema.

Задълбоченият и систематизиран методически подход за планиране, организиране и реализиране на качествено практическо обучение в областта на аудио-визуалните изкуства и медиите, базирано на интерактивни методи на преподаване, съчетава изследователския процес с концептуализиране, апробиране, оценка и обобщение на постигнатите резултати по време на самото обучение.

Висшето образование по специалности, свързани с аудио-визуалните изкуства и медиите, и по-специално практическото обучение, по правило пряко кореспондират с интерактивността като образователен подход. При работа в интерактивна образователна среда и прилагането на интерактивни методи и техники (технологии), преподавателят получава активна обратна връзка относно степента на разбиране и усвояване на знания и умения от страна на учащите. Също така има възможност да оцени ефективността от обучението и да предприеме коригиращи действия при отчитането на възникнали проблеми преди самият обучителен процес да е завършил. Тези възможности се реализират на базата на активно и неформално общуване със студентите в процеса на самото обучение.

В тази професионална област акцентите в лекционните курсове обикновено са поставени върху специализирана история, теория, тясно профилирани професионални знания и умения, задълбочено разбиране на съответната тема, аудио-визуална форма или телевизионен формат, както и в осмислянето на възможностите за творческа интерпретация на темата.

Упражненията и практическите занятия формират уменията за самостоятелно, професионално и творческо мислене, и за разрешаване на професионални/творчески проблеми и дилеми. Те предоставят следните възможности на студентите:

- да прилагат на практика знанията, придобити по време на лекционните курсове;
- да развиват умения за решаване на проблеми, да откриват зависимости и обособяват взаимовръзки;
- да анализират и прилагат в нови ситуации определени концептуални (теоретични) знания;
- да упражняват и развиват умения за изразяване и обосноваване на творчески позиции и професионални решения;
- да представят и анализират проблеми, и да достигат до обосновани решения;
- да развиват социалните си умения (да се социализират) чрез възможностите за пълноценно общуване и контакти;

- да експериментират творчески с художествените възможности на аудиовизуалните изкуства, телевизията и други електронни медии;
- да работят в среда много близка до реалната професионална среда;
- да натрупат професионални умения за предварителна подготовка и проучвания;
- да натрупат организационни умения в самия процес на работа;
- да натрупат знания за реалния работен процес.

(по Гюрова, Дерменджиева, Божилова, Върбанова, 2006:151)

Ефективното обучение на студенти по аудио-визуални изкуства почива върху активното прилагане на наученото по време на лекционните курсове на практика. Важно е да се отбележи, че е необходимо теоретичното и практическото обучение да бъде максимално адекватно синхронизирано. В този конкретен случай едни и същи методи могат да бъдат използвани като активни или като интерактивни. (Гюрова, Дерменджиева, Божилова, Върбанова, 2006:176) Интерактивните методи изискват партньорски взаимоотношения и диалогов вид комуникация. Безспорно интерактивните методи се съчетават чудесно с груповата работа в контекста на образованието и обучението в областта на аудиовизуалните изкуства и медиите – много от тях са методи за групова работа (Гюрова, Дерменджиева, Божилова, Върбанова, 2006:176).

Независимо с какви методи и под каква форма е практическото обучение, организацията и провеждането му минава през няколко задължителни етапа:

1. *Планиране и подготовка на целите и задачите, времето и мястото за обучение, учебното съдържание, методите за обучение и оценяване.*

2. *Организация на средата.*

3. *Провеждане на занятието:*

- разпределение на задачите;

- групова и индивидуална работа;

- контрол;

- обобщение на занятието и резултатите от обучението/ученето.

4. *Оценъчна и коригираща дейност на преподавателя.*

(по Гюрова, 1998:315)

При планирането и подготовката на всяко едно практическо занятие на студенти в областта на аудиовизуалните изкуства и

медиите е необходимо професионално ориентираният педагогически и методологически анализ да предостави отговори на пет основни въпроса:

1. КЪДЕ? – т.е. мястото (средата), където ще се проведе занятието (обучението): големина на помещението (мястото, ако е външна локация), осветеност, мебелировка и оборудване, възможности за разместване на мебели и формиране на групи (ако е необходимо), предимства и недостатъци на залата (мястото).

2. КОГА? – времето за провеждане на занятието/обучението (сутрин, по обяд, следобед, вечер и пр.) и очакваното физиологично състояние на студентите, както и готовността им за работа.

3. КАК? – планиране на етапите и дейностите по време на обучението/занятието, в съответствие с конкретните цели и задачи.

4. КОЙ? – с кого се провежда обучението/занятието (идентификация на групата, както и кой може да даде допълнителна информация или да окаже конкретна помощ).

5. КАКВО? – определяне на учебното съдържание на курса/занятието, целите, задачите и методите за тяхното постигане. (по Гюрова,1998:316)

Всяко едно практическо занятие се планира в учебната програма с оглед връзката с фундаменталната и специализиращата подготовка, нивото и етапа на обучение на студентите. При избирането на формата и формулирането на целите и задачите на обучението може да се използва таксономията на Блум, в която се обособяват три групи цели:

1. *Когнитивни* (познавателни);

2. *Афективни* (отнасящи се до чувствата, емоциите, ценностите);

3. *Психомоторни* (свързани със съзнателното изпълняване на определени практически дейности, развитието на психиката и двигателната активност). (Гюрова,1998:317)

Когнитивните цели могат да се дефинират на 6 нива и са свързани със:

➤ *Знанието* – запомняне на предварително научен материал. За определянето на целите на това ниво се използват следните активни глаголи: *определям, повтарям, записвам, изобразявам, припомням, наименувам, свързвам, подчертавам;*

➤ *Обединяването (разбирането)* – способност за схващане на смисъла на информацията. Умението да се обединяват факти и данни се явява едно стъпало по-високо като учебен резултат, в сравнение с научаването (знанието) и е най-ниското стъпало на разбирането. За

определянето на целите на това ниво се използват следните активни глаголи: *пренасям, потвърждавам, дискутирам, описвам, признавам, обяснявам, изразявам, идентифицирам, локализирам, отчитам, обобщавам, казвам;*

➤ *Прилагането* – използване на наученото (правила, методи, концепции, принципи, закони и теории) в нова и конкретна ситуация. Умението да се прилагат усвоени знания е по-високо стъпало от стълбата на учебните резултати и предполага по-висока степен на разбиране, в сравнение с уменията да се обединява. За определянето на целите на това ниво се използват следните активни глаголи: *интегрирам, прилагам, използвам, ползвам, демонстрирам, разигравам, практикувам, илюстрирам, оперирам (с...), разпределям, скицирам;*

➤ *Анализирането* – отдиференциране и идентифициране на отделните части на едно цяло и взаимоотношенията им една спрямо друга. Това е умение от висше интелектуално ниво, тъй като изисква разбиране както на съдържанието, така и на структурата на материала. За определянето на целите на това ниво се използват следните активни глаголи: *интегрирам, прилагам, използвам, ползвам, демонстрирам, разигравам, практикувам, илюстрирам, оперирам (с...), разпределям, скицирам;*

➤ *Синтезирането* – обединяване на отделните части в нов вид цяло. На практика това е умение за планиране и структуриране чрез прилагане на научна методика или за подреждане на отделни компоненти в мрежа, система или йерархия. За целта е необходим творчески подход, който акцентира върху формирането на нови структурни модели. За определянето на целите на това ниво се използват следните активни глаголи: *сътворявам, планирам, предлагам, структурирам, формулирам, подреждам, събирам, съгласявам, съставям, създавам, обвързвам, организирам, управлявам, подготвям;*

➤ *Оценяването* – вземане на решения и достигане до изводи относно качеството (стойността) на материала и информацията (на изявления, литературни творби, научни доклади и пр.) за определена цел. Оценките следва да се основават на критерии – вътрешни (организационни) или външни (съответствие на целта), които учащите сами трябва да определят или получат наготово. Това е най-високото стъпало в когнитивната йерархия. Резултатът се изразява в осъзнати, стойностни оценки, основаващи се на ясно определени критерии. За определянето на целите на това ниво се използват следните активни глаголи: *отсъждам, преценявам, оценявам, съотнасям, сравнявам, преразглеждам, преоценявам* (по Гюрова, 1998:318-320).

Афективните цели се свързват с *интернализирането* (процесът на приемане на серия от норми, установени от хора или групи, които са влиятелни за индивида и формирането на субектно отношение към тях). Процесът започва с ученето на това какви са нормите, а после индивидът преминава през процеса на разбирането, защо те са ценност или защо имат смисъл, докато накрая не ги приеме като собствена гледна точка. Моделите за подражание също помагат. Ако на някой, който уважаваме, се гледа като на подкрепящ дадени норми, то е по-вероятно да ги интернализираме. Това се нарича *идентификация* (Корсини, 1998).

Ефективността от практическото обучение в областта на аудио-визуалните изкуства в голяма степен предполага преминаването през споменатите по-горе етапи: запознаването, научаването и приемането на определени *норми* и *ценности*, в това число и норми на професионално отношение към работата и екипа, норми на професионална етика и отношение към професията (и изкуството и медиите като цяло); определянето на *себе си* като *професионалист* в определена област.

В психомоторната област целите на практическото обучение се отнасят до формиране на сензорни и двигателни умения, и способности за изпълнение на определени дейности в работни групи, работа с оборудване, структуриране и интерпретация на темата, разработване на темата на части и т.н.

Подцелите на *двигателните умения* са:

1. Придобиване на знания за действие, необходими за упражняването на дадено умение;
2. Прилагане на различни умения в по-сложни процеси;
3. Усъвършенстване на базови умения, прилагани в нови ситуации;
4. Формирането на *сензорни умения* преминава през няколко етапа:
 5. Възприемане на информацията (чрез очи, уши...);
 6. Пренасяне на информацията до мозъка;
 7. Предаване на сигнали за действие... ;
 8. Реакция (действие);
 9. Обратна сензорна информация към мозъка. (Гюрова, 1998:321)

Планирането на целите и задачите при практическото обучение на студенти в областта на аудио-визуалните изкуства и медиите изисква внимателен анализ с оглед на бъдещата професия на студентите. Необходимо е да се съобразим с етапа на подготовка по

специалността, броя на студентите (в курс, група), разпределението на задачите според професионалната ориентация на всеки; ако е предвидена смяна на роли, доколко това отговаря на придобитите знания, умения и способности от студентите; с адекватното разпределение на задачите при общи практически занятия на студенти от бакалавърските и магистърските програми.

Обучението по аудио-визуални изкуства е пряко свързано с техниката и технологиите. При провеждането на практически занятия е задължително да се обезпечи технологически процесът, включително и с присъствието на технически лица по време на всяко занятие.

Изборът на конкретна форма (формат) на практическото обучение произтича от избора на цели и задачи на самото обучение, което оказва пряко влияние върху планирането и организирането на учебното съдържание, методите на обучение, методите за оценяване на учебните постижения, както и върху провеждането на самото обучение. Планирането на методите и средствата за реализация зависи в много голяма степен от уменията на преподавателя предварително да прецени конкретната учебна ситуация (Гюрова, 1998:326). Това е свързано с три основни аспекта на анализ:

1. *Възможностите на студентите (курс, група):*

- равнище на предшестваща подготовка (знания и умения в дадена област);
- наличие на житейски и професионален опит;
- степен на социална и психологическа зрелост;
- отношение към ученето (вкл. степен на мотивация за учене, умение за самоорганизация и самоконтрол, работоспособност; умение и степен на готовност за самостоятелна работа и пр.); (Гюрова, 1998:326)

2. *Възможностите на преподавателя (професионален и педагогически опит):*

- мотивираност;
- степен на познаване на положителните и отрицателните страни на отделни методи, техники и подходи (професионален опит) и умения за прилагане на диференциран подход при използването им;
- степен на познаване на различни начини (методи и техники) за оценяване на учащите и умения за прилагането им;
- умения за анализ на конкретната ситуация;
- умения за адекватно реагиране в изменяща се ситуация (организационни умения);

- личностни умения (умения за общуване с учащите, психологическа стабилност, чувство за хумор, професионализъм и др.); (Гюрова, 1998:327)

3. *Състояние и възможности на материалната база, техническо обезпечаване на практическото обучение:*

- място на провеждане на обучението – аудитория, зала, сцена, терен и т.н.;

- време на провеждане на обучението – изработване на графици за всеки етап и координация;

- налична и необходима техника и технология;

- материално обезпечаване – касети, кабели, транспорт и т.н.;

- планиране и организиране на съпътстващите дейности – контакти, графици, разпределение на техническия състав и т.н.

В провеждането на практическо обучение на студенти в областта на аудио-визуалните изкуства и медиите преподавателят (преподавателите) и студентите участват като равностойни партньори в процеса на работа. (Гюрова, 1998:330) Обстоятелството, че трябва да се свърши качествено определена работа за определен срок, прави всички участници активно включени в процеса, неза-висимо от академичната или професионалната йерархия. На базата на теоретичните и практическите основания за избор на форма на практическото обучение по аудиовизуални изкуства се планира и неговото учебно съдържание.

Оценяването на постиженията на студентите се осъществява в две посоки: оценяване на нивото на компетентност на студентите и оценяване на качеството и ефективността на самото обучение. Оценяването на постиженията на студентите е пряко обвързано с разработването на учебната документация за конкретната учебна дисциплина – цели и задачи на обучението, учебно съдържание, очаквани резултати, система за оценяване на знанията и уменията на студентите. Оценяването на качеството и ефективността на обучението е функция на оценяването на постиженията на студентите.

От гледна точка на практиката критерийното оценяване дава възможност за по-голяма обективност при оценяването на постиженията на студентите в областта на аудио-визуалните изкуства и медиите. Придобитите теоретични и практически знания и умения могат да бъдат съотнесени към определен корпус от критерии за професионална грамотност и компетентност. В този смисъл видът на оценяването би трябвало да е комплексна оценка, съставена от оценките, получени по различните (професионални) критерии, приложени по време на финален изпит (представяне на готови аудио-

визуални продукти) и/или на работата на студента по време на практическото обучение (оценка на професионални знания и умения – умения за предварителни проучвания, организационни умения, работа в екип, комуникация, изпълнение на задачите, качество на работата и т.н.). Подобно съчетаване на общо оценяване (количествена, сумарна оценка на постиженията на студентите) и формиращо оценяване (качествена оценка на базата на анализ на различни нива на постиженията на студентите в процеса на обучение) предполага обективност и адекватност на самото оценяване.

В обучението по аудиовизуални изкуства и медии съществен момент е възможността за *учене чрез участие* на фестивали, презентации на тематични филмови програми и публични прожекции, което, ако се отнася пряко до индивидуалните резултати от обучението на студентите, на практика се явява като още една форма на оценяване на постиженията вече изцяло в професионален контекст, в реална професионална среда, чрез реална и активна професионална комуникация и взаимодействие.

Литература:

1. Гюрова, В. Андрагогия – изкуството да обучаваме възрастните. С., 1998.
2. Гюрова, В., Дерменджиева, Г., Божилова, В., Върбанова, С. Приключението учебен процес – ръководство за университетски преподаватели. С., 2006.
3. Гюрова, В., Дерменджиева, Г., Божилова, В., Вълканова, В. Интерактивността в учебния процес или за рибаря, рибките и риболова. С., 2006.
4. Корсини, Р. Енциклопедия по психология. НИ, С., 1998.
5. Леви, Л. Когнитивна психология. Парадигма, С., 2006.
6. Маслоу, Е. Мотивация и личност. Кибеа, С., 2010.

ХУДОЖЕСТВЕНА ЦЯЛОСТ НА СПЕКТАКЪЛА

Гл. ас. д-р Милена Анева

milena_aneva@abv.bg

Как ли не са се опитвали преподавателите от театралните училища да обучават младите актьори и режисьори? Но никога не са могли да достигнат опитността и уменията, които се натрупват само с практика.

Методите, по които ние преподаваме на бъдещите актьори и режисьори, се основават преди всичко на наследството ни, оставено от Станиславски. Тази система е добра за днешния театър, но сякаш е насочена повече към актьора, а режисьорът, който би следвало да бъде основният провокатор, сякаш го пропускаме.

Ако обърнем вниманието си към обучението на режисьорите ще видим, че то е доста „формално”. В процеса на обучение те практически не работят с реалния и основен материал на тяхното творчество. В повечето случаи те работят със свои състуденти от актьорските класове. В такива условия не бива да говорим за възпитаване на качества на ръководители, не можем да говорим за изграждане на авторитет, не може да се натрупа опит в работа с много и различни хора.

В идеалния вариант студентите, завършващи режисура, имат зад гърба си един или повече добри откъси и дори и спектакъл на сцената на учебните театри и нито един реален спектакъл. И от там нататък, попадайки в реална ситуация в професионален театър, те се оказват напълно безпомощни. Студентите, които завършват актьорско майсторство, имат по няколко роли, направени с помощта на преподавателите, а режисьорите, в идеалния случай, – дипломния си спектакъл.

Нужно ли е да споменавам, че дори в НАТФИЗ учебните сцени не стигат и бъдещите режисьори не се срещат с всички технически служби, които все още съществуват в професионалния театър. За това режисьорите, които завършват дори НАТФИЗ, са безупречно подготвени само теоретически, а за практиката те са крайно неподготвени и за това свидетелстват несръчните спектакли на младите.

Всеки от нас е виждал много интересни спектакли, които са оставяли дълбок отпечатък в съзнанието му. Причините за това могат да бъдат много. Да сме се припознали с идеята на пиесата. Спектакълът вярно и талантливо според нас да е прочел произведението. Случвало се е в съчетание на прекрасен текст и талантлива актьорска игра. И накрая – прекрасно сценографско решение и брилянтни режисьорски хрумвания.

Често се случва да изпитваме по-дълго естетическо удовлетворение, когато не можем на отделим в съзнанието си отделните елементи, наслагващи се в художествената цялост на спектакъла.

Впечатлението от спектакъла е такова, че не можем да мислим за пиесата или за актьорите, или за работата на режисьора и художника.

Лично за мен такива спектакли са „Сън в лятна нощ” и „Бурята” на Александър Морфов, „Нирвана” на Маргарита Младенова и „Апокриф” на Маргарита Младенова и Иван Добчев.

Дух – това е атмосферата на спектакъла.

Когато спектакълът е плод на целия екип, самостоятелните творци спират да ни интересуват и когато тези усилия се слоят в единна, обща симфония, тогава спираме да различаваме отделния труд и се отдаваме на своите асоциации и нашето творческо въображение, а то от своя страна дообогатява случващото се на сцената.

Точно тук възниква най-скъпоценното сливане на сцената и зрителната зала, публиката твори заедно с актьорите. Но това се случва, само когато зрителят спре да мисли за отделните творци, работещи по представлението.

Дори театралните специалисти не могат да видят къде и как се заражда духът, атмосферата, на конкретния спектакъл. Това се случва някъде между първия прочит на пиесата и генералната репетиция.

Ако старателно опиша някой от сполучливите ми спектакли, по всяка вероятност моите решения на откъсите, мизансцените и дори образите ще са спорни за други колеги и това е съвсем нормално. Поставям пред себе си скромната задача да възбудя режисьорската и актьорска творческа мисъл и да я насоча в работата над целия спектакъл.

Изграждането на художествената цялост на спектакъла е най-важното за режисьора и на основния израз на неговото изкуство – актьора. Това е един тежък процес, който за жалост не винаги е с успешен край. Това е дълъг път, който ще се опитам да разгледам.

Ако зрителят се интересуваше единствено от крайните резултати от ставащото на сцената, то класическият драматургичен материал изобщо няма шанс да попадне на сцената. Но публиката продължава да гледа „Хамлет” не само и не толкова заради сюжета и текста на Шекспир, а заради субективността на процесите, които водят до познатите резултати (като труповете на финала). Зрителите ще продължават да ходят на театър, за да видят Хамлет на Лорънс Оливие и на Смоктуновски, на Висоцки или на Стефан Данаилов, на някой японски, нигерийски или американски актьор, именно заради онези „очаквания за действие”, които се оправдават във и чрез индивидуалността на творческия процес у актьора като противовес на обективността на „осъщественото действие” във вече познатия драматургичен материал.

Определени театрални култури в света използват друг пластичен език, различен от езика на Европа, те се подчиняват на

свой условен, съкратен, дълбоко зашифрован текст, при който една фигура, ситуация, жест и т. н., благодарение на традиционните канали за съобщаване на информация между създател и потребител, стават на определена степен общозначими и разбираеми. Но това съвсем не означава, че тези култури пренебрегват същността на театъра. Защото всеки театър, независимо от традиционните или националните си особености, в крайна сметка създава действителност, а самата действителност – житейска или театрална, е процес. Бихме могли да посочим и крайните примери на някои традиционни театри (японският театър „Но”), в който векове наред нищо не се променя – нито черта от грима, нито стъпка от мизансцена, нито тон от интонацията, нито сантиметър от жеста, но зрителите идват и гледат именно заради процесуалното присъствие на актьора в обстоятелствата и за личното му майсторство в художественото усъвършенстване на вече достигнатото от предишните поколения изпълнители. Театър не така динамичен в исторически аспект, но създаващ за познавачите си именно художествено очакване на доведените до съвършенство детайли и действия, за което говори Мейерхолд, а не осъществяването им „под индиго”. Зрителят съвсем не се интересува от крайния резултат, а от онази специфичност на процеса по разкритието на характери, тема и идея, която единствено личността на твореца, онази „неукротима потребност да се преобразиш сам, един демоничен порив да се саморазкриеш.” (ЗАХАВА, Борис Евгениевич. „Майсторството на актьора и режисьора”. „Наука и изкуство”, София, 1968, стр. 25) може да даде дори в познатия сюжет, в позната концепция дори, но никога не и в познати приспособления, във втръснали форми или банализирани образи!

Жизненото и театралното поведение е лишено от вариантност – то е един непрестанен импровизационен поток, в който е почти невъзможно мигът да бъде спрян и повторен. Игровото поведение обаче дава възможност за избор на варианти. АКО, „чакай, чакай” и пр... замисълът в неговата цялост може и да принадлежи на режисьора, но се реализира (или не) от актьора.

По определението на М. О. Кнебел „всички подробности от живота на героите, тяхното минало, обстановката, в която те живеят или са живели, всичко, което съставлява техния вътрешен мир, поведението им, мислите и чувствата им, всичко, което постепенно е формирало тяхната индивидуалност, всичко това са предлагаеми обстоятелства от живота на героите”. (КНЕБЕЛ, Мария Осиповна. „Поэзия педагогики”. Всероссийское театральное общество. Москва, 1976, стр. 325). Или, както още по-категорично е казано страница по-

нататък: „Преживените събития, покрити от пелената на времето, *от събития са се превърнали в предлагаеми обстоятелства*”.

Но как се играе „експозиция” или дори драматично, но „бездействие”? Та нали още Станиславски заявява: „...какво ги засяга актьорите този литературен термин? Актьорът трябва да знае какво прави във всяка секунда, а вие му предлагате „експозиция”. Извън конкретното действие няма театър, няма истински сценичен живот... Забравете такива думи като „експозиция”! (КНЕБЕЛ, Мария Осиповна. „Поэзия педагогики”. Всероссийское театральное общество. Москва, 1976, стр. 314).

„Режисьор, който се явява на първа репетиция с готов сценарий и записани движения, мимика и прочее, в действителност е мъртъв режисьор” (БРУК, Питър. „Избрани произведения”. Наука и изкуство. София, стр. 104). С това си твърдение Брук ни изправя пред проблема за процеса и резултата в театралното изкуство, за необходимата степен на недовършеност на всеки етап от подготовката на представлението. Защото колкото и въздържан да е режисьорът, неговата готовност неминуемо ще го тика към постигане на вече видения в мечтанията му резултат и изискванията му към актьорите ще бъдат не за живо присъствие в обстоятелствата, а за резултативно поднасяне на готовите вече в главата му форми. А това е „мъртвото”, за което говори Брук. Опитът ми с няколко постановки на едно и също заглавие са ми доказали, че дори при наличието на принципно ново режисьорско решение, с нов актьорски състав, с нова сценография и музика и пр., е неимоверно трудно да бъде преодолян стремежът за пренасяне на готови резултати, особено ако те вече са дали позитивен художествен резултат и са имали зрителски успех.

Великият магьосник на „импровизирания” режисьорски показ Всеволод Емелиевич Мейерхолд признава: „При мен лично минават много години преди аз като режисьор да прекомпонирам авторския текст, за да имам възможност да започна работа с актьорите на сцената. Гоголевия „Ревизор” обмислях десет години. Пушкиновия „Борис Годунов”, когото в най-близко време ще поставям, – петнадесет години... Режисьорът е длъжен напълно ясно да си представя своята бъдеща постановка, железния скелет, премислен във своите форми включително до резултата”. (МЕЙЕРХОЛД, Всеволод Эмелянович. „Статьи, письма, речи, беседы” в 2 т. „Искусство”, Москва, 1968, ч. 2, стр. 500).

Театърът е колективно и синтетично изкуство, без съмнение, но всички сътворци на театъра: авторът, режисьорът, художникът, хореографът, техниците, перукерите, шивачите, администрацията... –

всички до един са в театъра не като носители на същността на театралното изкуство, а само като създаващи условия за пълноценното протичане на процеса на публичното творчество. Актьорът и само актьорът е пълновластният представител на колективния сценичен творец пред зрителя. И той единствен е носител на спецификата на театралното творчество – публичния процес по създаването на театралната образност.

ФОРМООБРАЗУВАНЕТО В ПЛАКАТА В КРАЯ НА ХХ И НАЧАЛОТО НА ХХІ ВЕК: ХУДОЖЕСТВЕНИ КОНЦЕПЦИИ ВЪВ ВОДЕЩИТЕ ШКОЛИ И НАПРАВЛЕНИЯ

ас. Калина Христова
Нов български университет
k_hristova@nbu.bg

Резюме: В съвременното изкуство плакатът отразява разнообразието на художествените концепции, разработени в контекста на постмодерната култура. Целта на това проучване е да даде подробно описание на спецификата в съвременния плакат, да отбележи функциите, които го отличават сред останалите форми на изобразително изкуство в последното десетилетие и да маркира основните художествени концепции на водещи школи и направления в плакатното изкуство на Европа в края на ХХ – ХХІ в.

Специфичните изразни средства в характеристика на плаката се определят от неговата основна функция - комуникативната. Синтезът на визуалните – графични и типографски, послания в плаката изискват ново разбиране и осъвременяване на рекламната концепция, което да генерира актуална действителност в графичната комуникация в съвременната градска среда.

Съвременният графичен дизайн отразява разнообразието на модерен дизайн с променливи тенденции, които са специфични за постмодерната епоха. Постмодернизмът в плакатното изкуство има функцията на механизъм, който дава ново измерение на културата, разширява нейните хоризонти, докато в същото време, предоставя предизвикателни възможности пред дизайнери и артисти за намиране на многомерно, нелинейно мислене в мащаба на културни и исторически епохи. В областта на постмодерен дискурс плакатът намира средства, за да пресъздаде множествеността на

истината, основното двусмислие на решения, моделиране и изграждане на възможни светове, висококачествени актуализации, различен мироглед и креативен процес за неговото визуално пресъздаване.

MORPHOLOGY IN THE POSTER DESIGN IN THE LATE XX - EARLY XXI CENTURY: ARTISTIC CONCEPTS, LEADING SCHOOLS AND DIRECTIONS

Assist.Prof. Kalina Hristova, PhD

New Bulgarian University

k_hristova@nbu.bg

***Resume:** In the field of contemporary art, the poster design reflects the diversity of concepts developed in the context of postmodern culture. The aim of this study is to provide a detailed description of the specific characteristics of the modern poster, marking the features which distinguish it among other forms of art in the last decade and highlighting the main concepts of leading art schools and poster designs in Europe in the end of XX - XXI century.*

The specific expressions of modern poster design - are determined by its primary function - communicative. The synthesis of the visual - graphic and typographic posters messages require a new understanding and update of the advertising concept that would generate a current reality in graphic communication in the modern urban environment.

Modern graphic design reflects the diversity of modern design with variable trends that are specific to the postmodern era. Postmodernism in the poster art has the function of a mechanism that adds a new cultural dimension -, expands horizons, at the same time providing challenging opportunities for designers and artists to find a multidimensional, nonlinear thinking in the scale of cultural and historical eras. Postmodern discourse in poster design means is to recreate and reflect the plurality of truth, the fundamental ambiguity of solutions, the modeling and construction of possible worlds, the high-quality updates, the different worldviews and creative processes its visual evocation.

В съвременното плакатно изкуство се отразява цялото многообразие от художествени концепции, които се развиват в контекста на постмодерната култура. В европейския плакат има национални школи и към тях се отнасят полската, швейцарската, френската, формирани още преди повече от половин век, а се говори и за източноевропейска

школа. В това изследване ние не си поставяме за задача да правим подробна характеристика на спецификата на съвременните национални плакатни школи и ще отбележим само чертите, които се открояват през последните десетилетия.

Плакатите, създадени в традициите на *швейцарската школа*, бяха представени на изложбата „100+3 швейцарски плаката“ от колекцията на З. Одермат (Odermatt), организирана през 2004 година в рамките на 8-то международно биенале на плаката в Техеран (Иран). Както знаем, З. Одермат – един от най-известните майстори на графичния дизайн в Швейцария, е роден през 1926 година в Цюрих, носител е на голям брой награди и се радва на заслужено признание. Неговите плакати красят много от частните колекции, галерии и музеи в Европа, САЩ и Азия. Той започва да събира колекцията си още когато е само на 16 години и днес тя включва повече от 100 плакатни листа. Превърнал се в лидер от новото поколение швейцарски графични дизайнери, З. Одермат не е завършил класическо образование, но в творческо партньорство с Р. Тиси (Tissi) създава не малко новаторски плакати, в които, освен принципите на швейцарската школа, използва и своя авторски метод на „типографския колаж“. На изложбата на швейцарския плакат от колекцията на З. Одермат са представени творбите на 49 майстори на графичния дизайн, оставили своя диря в плакатното изкуство. Сред тях са такива известни майстори като В. Вайнгарт (Weingart), К. Герстнер (Gerstner), Х. Леупин, Г. Матер, Й. Мюлер-Брокман, Р. Тиси, А. Хофман и М. Хюбер. В експозицията са включени творбите само на няколко плакати от по-младото поколение, като С. Бунди (Bundi) и Н. Трокслер (Troxler).

Интересно е да отбележим, че успоредно с тази, така да се каже ретроспективна изложба, в Техеран е открита и изложбата на младите швейцарски графични дизайнери (Young Swiss Graphic Design Exhibition). На нея са представени творбите на младото поколение швейцарски графични дизайнери, които днес търсят нов стил, отговарящ на новото време. Висококачествената фотография, служеща за илюстрации, шрифтът „Хелветика“ (Helvetica) – това са нещата, известни на всички графични дизайнери като „Швейцарски стил“ и които са актуални отпреди няколко десетки години. Известна е също и сменилата ги „Нова вълна“. Новата вълна в графичния дизайн, зародила се в Швейцария в началото на 1970-те години, се развива интензивно в продължение на две десетилетия. През това време настъпват коренни промени в творческото съзнание на дизайнерите, техният творчески инструментариум е значително обогатен, разши-

ряват се представите за новите технологии и медия инструменти. Творбите от този период се характеризират с многопластова пространствена композиция, с колажни ефекти, с метафоричност, а също с асимилиране на образите от ежедневната масова култура. Всяко ново поколение внася в графичната култура свое виждане за променящия се свят, но често пъти го прави във вид на отрицание на вече формираните се традиции. Опитвайки се да осмисли процесите, противящи в швейцарския графичен дизайн, в статията си към каталога на изложбата М. Ернест (Ernest) пише, че днешният швейцарски графичен дизайн и по-специално дизайнът на плаката, няма свой авангард и претенции за търсене на истината на последна инстанция, а в него по-скоро се долавя ирония по повод абсолютизирането на стила, характерно за предишния период. Младото поколение швейцарски графични се увлича от компютърните технологии, също както неговите връстници в чужбина. На новия етап от развитието отново, както и в началото на 70-те, възниква загриженост по проблема с визуалната комуникация чрез знаковите изображения, влечение към преобладаването на визуалното начало над текстовете. В творбите на младите дизайнери се усеща едно ново отношение към плаката, но не се забелязва особено радикално скъсване с предишния период (Ernest, 2004:180). Няма как да не се съгласим с автора.

Търсенето на нов стил се забелязва особено в творбите на младия, активно работещ в плакатния жанр, график К. Уиндлин (Windlin). Той е един от ярките представители на младите, но творбите му вече са го направили известен и признат – за серията му плакати през 2001 година той получава престижната награда ICOGRADA. На плаката на тема „Здравей, свят“ (Hello world) виждаме голямо, заемащо целия лист, фотографско изображение, затулено от деконструктивни типографски знаци, които пречат да се видят подробностите. Но подобна двойна реалност, тези шумови смущения по канала на комуникацията, изглеждат правдиво и отразяват реалистично света, в който електронният смог често пъти доминира над чистотата на природата.

На изложбата в Техеран са представени и плакатите на М. Имбоден (Imboden) – един млад, но вече известен и признат дизайнер. В неговите плакати няма излишни подробности, те са абстрактни и минималистични, лаконични и изразителни. Той се увлича по фотографията и работи и в жанра на фотоплаката. Шрифтовите експерименти в неговите плакати са смели и неочаквани по пластика – понякога някоя дълга дума, изписана под ъгъл от деветдесет градуса и разположена вертикално, е поместена в плакатния лист и прави

впечатление на декоративен геометричен орнамент, който отдалеч привлича погледа както с формата, така и с яркия си цвят. Двумерната форма в плакатите му не е умозрителна и рационална, а по-скоро емоционална.

Художници като Н. Трокслер, Р. Шрайфогел и Л. Соноли (Sonnoli) използват неограничен брой изразителни похвати: нестандартни съчетания и точен подбор на образни средства, игра с типографични елементи в изобразителното пространство, визуален радикализъм и оптични ефекти. Ирационалността и експресивността на визуалните образи, а така също темпераментното интониране, правят съвременните плакати средство за творческа самоизява. Свободата на художника не се регламентира от никакви крайни конвенции на смисло- и формообразуването. Оригиналността и креативността, които се проявяват в съвременното плакатно изкуство, спомагат за развитието на европейската графична култура.

Когато говорим за *френската школа* на плаката трябва да отбележим, че френският плакат, който известява появата си преди всички останали и днес заема важно място в обществената информация и реклама във Франция. Творбите на майсторите в тази школа се отличават с графична експресивност и ярки багри, те са създадени за улицата и притежават всички необходими за това комуникативни качества. Когато говорим за съвременните представители на френската плакатна школа трябва да споменем имената на Ф. Апелуог, М. Бюве, К. Заск (Zask), М. Коаре, А. Льо Кернек, О. Льофевр, А. Ленц. Всеки от тези майстори има свое творческо лице. Ако Ф. Апелуог, чиито плакати се отличават с особена строгост и почти минималистично изграждане на формата, издига обикновеното информационно съобщение в ранг на високо изкуство, то А. Льо Кернек създава плакати, които са експресивни, понякога дори живописни, по своите изразни средства. Творбите на М. Бюве се познават винаги – в тях илюстративността се комбинира със смислова парадоксалност. Плакатите на К. Заек се отличават с особената си композиционна хармония – много експерименти с шрифтовите елементи. А. Ленц сякаш си играе с оптичните илюзии и чрез компютърен фотомонтаж създава свое неповторимо, ирационално пространство в плаката.

Можем да отбележим, че има нещо общо между френския и *полския плакат* – това са ярката образност и експресивността на формата, които отразяват активната гражданска позиция на авторите, бързо реагиращи на социалните промени и острите обществени проблеми.

Английският плакат продължава традициите в графичната култура на тази страна. Но креативната насоченост на младото поколение откроява английския плакат сред останалите европейски школи. Английските графични дизайнери може би по-често работят в творчески колективи, отколкото в личните си студия. Дж. Рашуорт (Rushworth), заедно с Д. Уейл (Weil), оглавява групата в международната дизайнерска агенция „Pentagram“. Той може да бъде отнесен към средното поколение графични дизайнери. Дж. Рашуорт създава голям брой плакати и участва в много изложби. Както знаем, творбите му са отличени с многобройни награди, включително със златен медал на биеналето в Лаhti (Lahti Poster Biennale). За плаката си „Против насилието“ (Against Violence), създаден през 1994 година, той получава Сребърна награда на националния конкурс D&AD“. Трябва да отбележим, че с агенция „Pentagram“ са си сътрудничили такива известни майстори на плаката, като А. Флетчър (Fletcher), който става един от най-известните представители на английския графичен дизайн от следвоенно време.

Към значимите фигури измежду майсторите на британския графичен дизайн, допринесли за развитието на плакатния жанр от края на XX век, можем да отнесем членовете на групата „Октаво“: С. Джонстън (Johnston), М. Холт (Holt), Х. Мур (Muir), М. Бурке (Burke). Известно е, че от 1986 до 1992 година групата издава свое списание по типографика в Лондон. Излизат само няколко броя, но всеки от тях е произведение на полиграфското изкуство, а всяка страница от списанието – завършена и неповторима композиция. В плакатите, създадени от дизайнерите на група „Октаво“ за фестивала на съвременната музика, е въздушен духът от края на 90-те: свободен и бунтарски.

Една от ярките фигури в английския графичен дизайн е Н. Броуди. Началният период от творчеството му е белязан от експерименти с графичната форма и новите технологии, неговите плакати притежават неповторими черти на художествена индивидуалност и пластичен авторов език. Неговите експерименти с типографичните форми продължава дизайнерската група „Why Not Associates“, създадена преди около двайсет години от графичния дизайнер Е. Алтман (Altmann), завършил Кралския колеж по изкуствата през 1987 година, заедно с Д. Елис (Ellis) и Г. Грийнхалг (Greenhalgh). Самите дизайнери споделят за творческото си кредо следното: „Ефективната комуникация трябва да съдържа елемент на изненада... Ние не се страхуваме да преминем през тъмна стая и да я осветим с фойерверки“ (Davis, 2001:14-21). Нашите експерименти винаги служат на

целите на нашия клиент, който често пъти се връща при нас с нова поръчка“ (<http://www.whynotassociates.com> (посетен на 03.04.2012 г.)

В съвременния графичен дизайн се отразява цялото многообразие от съвременни дизайнерски тенденции, характерни за епохата на постмодернизма. „Постмодернизмът даде на културата едно ново измерение, разшири нейните хоризонти и същевременно постави пред учените и художниците трудни задачи: да придобият многоизмерно, нелинейно мислене в мащабите на културно-историческите епохи, да овладеят различни видове писмо (по различни начини да поставят и да формулират даден проблем и съответно по различен начин да го решават). Той обедини в отделния автор и художника, и учения, и философа, и постави високи изисквания към твореца новатор. В сферата на постмодернистичния дискурс се търсят средства за пресъздаване на множествеността на истината, на принципната нееднозначност на решенията, на моделирането и изграждането на вероятни светове, за качествено обновяване на процеса на светосещането и неговото креативно преобразуване. Постмодернистите съединиха в езика на творчеството и на научното описание традиционно несъвместими единици смисъл и значения, отнеха им стабилната неподвижност и ги ориентираха към битието на множествеността и вероятността. Постмодернизмът разклати авторитета на догматизма, защото като най-важни гносеологични принципи въведе релативизма и плурализма. (Суворов, Н. Н., 2004:343-344).

В много отношения младото поколение европейски графични дизайнери продължава традициите на предишното, но търси и нови пътища, които отговарят на изискванията на времето. Към творческата младеж можем да отнесем активно работещият с плаката и вече добре познат Дж. Хе (J. He), който е роден и е получил художественото си образование в Китай, но по-късно продължава обучението си в Германия и днес работи в Берлин, макар да не губи връзка с родината си. Притежавайки свое издателство в Берлин, Дж. Хе става известен с това, че издава книга за творчеството на сто и осемте най-добри графични дизайнери и плакатисти на съвременното, и в Белгия тази книга вече е преиздадена (He, 2008:660). Спецификата на творчеството му се изразява в това, че той често се вдъхновява от традиционната китайска култура, че съчетава фотографията с образи от китайската живопис и калиграфия, че използва най-новите технически средства на компютърната графика, а освен това получава творчески импулси от младежката европейска субкултура.

В западноевропейския плакат като в огледало се отразява цялото многообразие от съвременни възгледи за света, характерни за

нашата епоха, съществените промени са станали забележими, особено през последните десетилетия: „създадена е нова картина на мирозданието, пронизана от новата постмодернистична етика, в която нравственият императив вече не е единствено верният. Различните аспекти на дадена постъпка се определят от хармонията между човека и света“ (Суворов, Н.Н., 2004:344). Разнообразието от подходи при решаването на комуникативната задача в плаката, както и разбирането на всеки дизайнер за спецификата на плаката, отразява характерната за постмодернистичната естетика „множественост на истините“.

Литература:

Ernest M. New Swiss Style // The 8th Tehran International Poster Biennial: Catalogue.-

Tehran: Iran Graphic Designer's Society, 2004.

Davis A. British posters. London, 2001.

Официален сайт на „Why Not Associates“.: <http://www.whynotassociates.com/en/info>- посетен на 03.04.2012 г

Суворов, Н.Н. Элитарное и массовое сознание в культуре постмодернизма. Москва, 2004.

He J. All Man are Brothers. - Antwerp : Tectum, 2008.

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ПЛАСТИЧНАТА ИЗРАЗИТЕЛНОСТ В СТУДЕНТСКИТЕ ЕСКИЗИ И ЕТЮДИ

Диана Захариева

Югозападен университет “Неофит Рилски”

[diana zaharieva@swu.bg](mailto:diana_zaharieva@swu.bg)

THE PROBLEM OF PLASTIC EXPRESSION IN STUDENTS’ SKETCHES AND STUDIES

***Abstract:** The following theoretical work will seek opportunities to include and execute contemporary forms and methods of teaching art at universities offering art training, which could be used in improving the artistic and figurative thinking skills of students.*

An important feature of the suggested methodological system of teaching the art of painting is the previously included colored sketches, preceding the main work on the study. They contribute to the study of nature and the accumulation of previous experience in the art, while

searching all possible art solutions, helping them to develop art skills and figurative notions of the whole, emotional, expressive and general portray of the nature.

Key words: *sketches, studies, plastic expression, style, education and art.*

Традицията в професионалното обучение по живопис е стара и следва утвърдения опит на предишните поколения. Но съвременните условия поставят специфични методологически изисквания в областта на художественото образование, което налага да обогатим традиционните практики в обучението по живопис, като стимулираме студентите към по-голяма творческа себеизява.

В настоящата теоретична разработка ще потърсим възможности за включване и прилагане на съвременни форми и методи на преподаване на живопис във висшите училища с художествена подготовка, които биха могли да се използват за развитието на живописните умения и образното мислене на студентите.

Базирайки се на тези идеи и на малкото проучвания, направени в тази насока, настоящото изследване е ориентирано към съдържанието и методическите подходи, използвани в обучението по живопис на студентите от специалност „Промислени изкуства – мода”, първи курс, Факултет по изкуствата на Югозападен университет “Неофит Рилски”. Изследването е предназначено да подпомогне развитието на живописните умения на студентите и да повиши ефективността на обучението по живопис, чрез включване на предварителни цветни ескизи, което предлага допълнителни възможни посоки за развитие на пластическия образ. В него се използва също анализ и интерпретация на живописни произведения, като спомагателен метод.

В историята на изкуството са известни много примери, при които художниците използват подготвителни скици и цветни ескизи, като създават варианти и предварителни художествени решения според творческия си замисъл, изследват и проучват натурата с изобразителни средства. Такива художници са Ян Ван Ейк, Леонардо да Винчи, Микеланджело Буонароти, Питър Паул Рубенс, Жан Батист Грьоз, Жак Луи Давид, Теодор Жерико, Йожен Дьолакром, Жан-Огюст Доминик Енгър, Едуард Мане, Едгар Дега, Пиер Огюст Реноар, Пол Сезан, Винсент ван Гог, Жорж Сьора, Анри Матис, Пабло Пикасо, Владимир Димитров-Майстора и др.

В европейската художествена традиция и академичното обучение по живопис, от появата му до днес важно място заема рисуването на модели „по натура“. При тази форма на работа начинаещите

живописци създават учебни етюди, като изучават натурата с нейните анатомични, конструктивни, обемни и пространствени особености, вследствие на което формират художествено-изобразителен опит под формата на зрителни, образни и изобразителни представи, необходими за бъдещата им творческа работа.

В съвременния обучителен процес по живопис, предназначението на етюдите е да изучават натурата с живописни средства, като се формират знания, изобразителни умения и представи, а крайният последващ резултат е учебна творба, изградена според изискванията на програмните задачи. В тази разработка ескизите, предхождащи етюдите, служат за предварително спонтанно проучване на натурата и подпомагат намирането на подходящи изобразителни варианти. От друга страна те биха могли да бъдат носители на някои художествени качества (цялостно и спонтанно решение и свежо, експресивно изпълнение на натурата), но да бъдат и друга „възможност“ за решение на пластическия образ, друго негово състояние и това да им дава основание и право на алтернативно съществуване редом с по-проучения етюд.

В дидактическият експеримент за всяка отделна постановка се използва определен модел на занятие, към който се включват интерпретация и анализ на пластически образи на живописни произведения, и ескизи в репродукции, както и анализи на предварително реализирани цветни ескизи и общоприетите (в педагогическата практика) етюди.

Условие за провеждане на дидактическият експеримент в това изследване е доброволното участие на студентите. На тези, които пожелаха да направят предварителни ескизи, им бе предоставена възможността, друга малка част от тях се отказаха и разработиха само етюди. Техните работи послужиха като контролни резултати за сравнение.

Времетраенето при изпълнението на задачите не се увеличава, тъй като предварителният опит от ескизното проучване допринася за по-бързо и организирано изпълнение на последващите етюди.

Както вече отбелязахме, важна особеност на предложената методическа система за обучение по живопис е включването на предварителни цветни ескизи, предхождащи основната работа по етюдите. С тях се допринася за проучване на натурата със средствата на живописиста, като се натрупва предварителен изобразителен опит при търсене на възможни решения, което спомага за развитието на живописните умения. Чрез тях се формират изобразителни и образни

представи, постига се цялостно, емоционално, експресивно и обобщено изобразяване на натурата.

В съотношението между ескиза и последвалия го етюд са възможни различни вариации: от видимо припокриване на визуалните характеристики (в случая ескизът се явява като подготвителен етап на етюда), до съществени различия, вследствие на творчески търсения и експерименти, при което имаме наличие на разнообразни решения. Този проблем за типове е разгледан по-подробно от автора в предишна статия (Захариева, 2011:112-119).

Наблюденията от експериментите показват, че е налице влияние на ескизите върху етюдите. Така например етюдите получават свежест и „ескизен характер“, студентите ги изпълняват по-бързо, „на един дъх“ (вследствие на придобития опит), в „най-общи черти“, с най-важните им и съществени характеристики (обща пропорция и съотношения, набелязани основни светлосенъчни и цветови характеристики и обемно-пространствени градежи, без излишни подробности). Ескизите спомагат етюдите да се „разкрепостят“, да придобият качества на изразителност, като се преодолява сухото и безстрастно възпроизвеждане, без проява на лично отношение.

Сравнителният метод, използван за съпоставки и анализ на живописните работи вследствие на приложената методическа система, използва качествени критерии за оценка на творческата продукция на студентите. Тези критерии са формулирани от Емил Куков и се опират на спецификата на пластическия образ, те съответстват на четири пласта в структурата му: материална вълпътеност, фигуралност, конструираност и пространственост (Куков, 2003:129-134). Особеностите на предварителните цветни ескизи налагат да въведем още един допълнителен критерий, а именно „пластична изразителност“ – критерий, включващ характеристики като експресивност, изразителност, цялостно и емоционално решение („на един дъх“) на живописната творба, с прилагане на визуално-творческо преобразуване и проява на лично отношение от страна на автора. Всеки един от тези критерии се оценява в скала от едно до шест.

Допълнителният критерий „пластична изразителност“ добива цифрово изражение на критериите в единици, както следва:

- в изграждането на фигуралния състав на работата липсват онези белези, които я определят като пластично изразителна, тя остава на равнище изображение - 1 единица;
- налице е елементарно използване на живописните материали, фигуралният състав е отразен безпристрастно, без да са възпроиз-

ведени реалните съотношения между отделните предмети и пространствената среда и взаимодействията между тях - 2 единици;

- изграждането на работата е цялостно и се характеризира с такова използване на живописните материали, при което се предават обективните съотношения между природата и пространствената среда; предметният състав е отразен изразително и е налице връзка по живописен път - 3 единици;

- умение за предаване с живописни изразни средства на материалността на фигуралния състав с прилагане на визуално-творческо преобразуване, обективно предадено съотношение между предметен състав и пространствена среда - 4 единици;

- творбата е реализирана цялостно и емоционално с помощта на овладени живописни средства, пространствеността на творбата включва предаване на световъздушната среда - 5 единици;

- творбата е цялостно и емоционално решена с проявено творческо отношение, пространствеността, фигуралността и конструкцията са в хармония и носят материална завършеност с максималните възможности на живописния материал - 6 единици.

По тези критерии се определят качествата на всяка студентска творба, а също и степента на изобразителни умения на всеки един студент, изчислени по формула, в границите на шестстепенната скала.

Резултатите се изчисляват по формулата:

$$X1 = \frac{(M.V. + \Phi. + K. + \text{Пр.} + \text{Пл. изр.})}{5}$$

Където $X1$ = средната оценка на студента;

M.V. = материална въплътеност;

$\Phi.$ = фигуралност;

K. = конструираност;

Пр. = пространственост;

Пл. изр. = пластична изразителност.

Изследването е проведено с 18 студенти от специалност „Промислени изкуства – мода”, разделени в експериментална група от 12 човека и контролна група от 6-тима. За да проверим ефективността на методическите похвати, първо съпоставихме ескизите, направени по желание с етюдите на експерименталната група, след което съпоставихме етюдите на експерименталната с етюдите на контролната група. Тъй като това проучване принадлежи към качествените, а не към количествените изследвания, допустимо е да се обхване и по-малък контингент изследвани лица и също да се гарантира надеждност на изследването.

Студентските произведения са резултат от проведеното педагогическо въздействие и отразяват особеностите на живописните търсения в процеса на създаване на творческа продукция. Тук разглеждаме отделни примери, като анализираме, описваме и сравняваме получените резултати, според зададените по-горе качествени критерии. Творбите се оценяват с помощта на сравнителния метод и спрямо поставените задачи, като се отчита основният метод на работа: живописване от натура. Тези резултати се проследяват чрез анализа на отделни качества в дадените студентски работи.

Таблица №1: Примерни резултати по отношение на материална въплътеност, фигуралност, конструираност, пространственост и пластична изразителност

Раздел I Постановка 1	Специалност ПИМ Курс I					Година 2009-2010	
Име на студент (Пр.)	М.В.	Ф.	К.	Пр.	Пл. изр.	Ср. оц.	Тип
Експериментална група							
Ескиз - Нели Хр. (1)	4	4	4	4	5	4,2	
Етюд - Нели Хр. (2)	4	5	5	5	6	5,0	I
Ескиз - Василка К. (3)	4	4	4	5	4	4,2	
Етюд - Василка К. (4)	4	5	5	5	5	4,8	II
Ескиз - Силвия Ц. (5)	5	5	4	4	5	4,6	
Етюд - Силвия Ц. (6)	5	5	5	5	6	5,2	I
Ескиз - Христина Д. (7)	5	4	4	4	4	4,2	
Етюд - Христина Д. (8)	4	3	4	3	4	3,6	I
Ескиз - Ани Ан. (9)	5	5	4	4	4	4,4	
Етюд - Ани Ан. (10)	4	4	5	5	5	4,6	III
Ескиз - Христина Т. (11)	4	4	4	4	5	4,2	
Етюд - Христина Т. (12)	5	5	5	5	5	5,0	I
Ескиз - Рая П. (13)	5	5	5	5	5	5,0	
Етюд - Рая П. (14)	4	4	5	5	5	4,6	III
Ескиз - Катя Б. (15)	4	4	5	4	5	4,4	
Етюд - Катя Б. (16)	5	5	5	5	6	5,2	III
Ескиз - Ваня Др. (17)	4	4	4	4	5	4,2	
Етюд - Ваня Др. (18)	5	5	5	5	5	5,0	II
Ескиз - Силвия С. (19)	5	6	5	5	6	5,4	
Етюд - Силвия С. (20)	5	6	6	6	6	5,8	I
Ескиз - Спаска В. (21)	4	5	4	5	4	4,4	
Етюд - Спаска В. (22)	5	5	5	5	5	5,0	I
Ескиз - Христена А. (23)	5	5	5	5	6	5,2	
Етюд - Христена А. (24)	5	5	4	6	6	5,2	III
Общо средната оценка по критерии	4,5 4,58	4,58 4,75	4,33 4,92	4,42 5,0	4,83 5,33	4,53 4,92	

Контролна група	М. В.	Ф.	К.	Пр.	Плизр	Ср. оц.	
Етюд - Гергана Бек. (25)	4	4	5	3	4	4,0	
Етюд - Гергана Б. (26)	4	3	4	4	4	3,8	
Етюд - Добромира Г. (27)	4	5	5	4	5	4,6	
Етюд - Диана Ан. (28)	4	4	4	5	4	4,2	
Етюд - Славка Ил. (29)	5	4	5	5	5	4,8	
Етюд - Силвия З. (30)	4	4	4	4	4	4,0	
Общо средната оценка по критерии	4,17	4,0	4,5	4,17	4,33	4,23	

Обобщените резултати от таблица №1 показват като цяло, че при етюдите на експерименталната група обобщената оценка по критерии е 4,92, спрямо 4,23 на контролната група. Това е в резултат от ефективността на приложената методика. По-добри постижения на експерименталната група има при критериите пространственост с резултати 5,0 към 4,17 на контролната група, конструираност с 4,92 към 4,5, следвани от фигуралност с 4,75 към 4,0 и материална възпътненост с 4,58 към 4,17. Предварителният изобразителен опит, получен от ескизите, е позволил студентите да изградят по-уверено и експресивно последващите етюди, при което резултатите от пластична изразителност – 5,33, са по-високи от тези на контролната група – 4,33. Тази разлика е съществена, тъй като етюдите на експерименталната група се характеризират с повече цялостност и емоционалност, с лично отношение и творческо преобразуване на фигуралния състав, с търсене на вариации в резултат на проявено образно мислене (особено при студенти, определени като II и III тип), по-умело използване на живописните изразни средства. При контролната група като цяло етюдите са „по-суховати”, предметният състав е изграден по-безпристрастно, с репродуктивно следване на натурата и придържане към параметрите на учебната работа.

Резултатите, получени от работата на участващите в експеримента студенти, показаха повече стабилност в структурирането на пластичните образи и проявени живописни умения, което е видно от последващите анализи на техните ескизи и етюди, по учебните постановки.

При по-детайлно анализиране на примерите се забелязва, че при Нели Хр. (1 и 2), предварителният опит от ескиза е благоприятствал по-добре композиционното и пространствено изграждане, характеризиращо се с живописна лекота и непосредственост в използването на изразните средства.

Предшестващият ескиз на Силвия Ц. (5 и 6) също е оказал положително влияние на живописното изграждане на етюда. Налице е характерна мекота на използваната акварелна техника. При Рая П. (13 и 14) се забелязва интересен феномен: тя е изградила емоционално, на един дъх, своя ескиз, а в етюда, макар и по-проучен, е потърсила друг подход при изграждането на гипсовата глава, което е резултат на проявено образно мислене, отговарящо на III тип (има надграждане, но и търсене на нови живописни решения).

При Катя Б. (15 и 16), която в случая принадлежи също към III тип, е налице различен подход при изграждане на драпериите, гипсовата глава, гърнето и четките в ескиза и етюда. Тя не се е задоволила с формално повторение на пластичната образност, а е проявила творческо отношение. Двата като цяло равностойни резултата в ескиза и етюда на Силвия С. (19 и 20) са доказателство, че предварителните ескизи могат да носят също толкова качества като пластична изразителност, както и окончателните етюди и при това без да се забелязват белези на умора. Според критерия материална възпълненост, Христена Ал. (23 и 24) е подходила по два различни начина, които са добре реализирани, вследствие на умело използване на живописните изразни средства, като в етюда, на базата на опита е успяла да доразвие и пространството.

Съпоставителният анализ на резултатите даде основание да се отбележи, че студенти които са работили и по двете задачи, живописват впоследствие етюдите си по-уверено, цялостно и убедително, по отношение на композиционното и обемно-пространствено изграждане, цветово решение и постигане на материалност, което е видно от данните в таблицата и крайните оценки на ескизи 4,53 и етюди 4,92, което показва, че предварителният опит е оказал положително влияние на етюда в проведения експеримент.

В заключение можем да обобщим, че предварителното ескизно проучване на натурата, разработено и приложено в методическа система, увеличава живописния опит и умения на студентите и има положителен ефект в педагогическите процеси на обучението, като спомага за развитие на образно мислене и стимулира творческо отношение, към художествената материализация на образа.

Експериментална група

№ 1. Нели Хр.
І к. ПИМ, ескиз

№ 2. Нели Хр.
І к. ПИМ, етюд

№ 5. Силвия Ц.
І к. ПИМ,
ескиз

№ 6. Силвия Ц.
І к. ПИМ, етюд

№ 13. Рая П. –
І к. ПИМ, ескиз

№ 14. Рая П. –
І к. ПИМ, етюд

№ 15. Катя Б. –
І к. ПИМ, ескиз

№ 16. Катя Б. –
І к. ПИМ, етюд

№ 19. Силвия
С. –
І к. ПИМ, ескиз

№ 20. Силвия
С. –
І к. ПИМ, етюд

№ 23.
Христена Ал.–
І к. ПИМ, ескиз

№ 24.
Христена Ал.–
І к. ПИМ, етюд

Литература:

1. Дамянов, Б. (1998). Изобразителното поле. Пловдив, Изд. “Зл. Бояджиев”.

2. Захаријева, Д. (2011). Дидактически и творчески аспекти на ескиза в обучението по живопис – В: Годишник на СУБ “Наука, образование и изкуството през 21-ви век”, Т. 5. (2011), 112-119.

3. Куков, Е. (2003). Обучение по живопис в университета. Благоевград, Университетско издателство “Неофит Рилски”, 129-134.

4. Папазов, Б. (1999). Теория и методика на обучението по изобразително изкуство: Учебник с приложения за студенти от специалност ПОИИ. Университетско издателство “Еп. К. Преславски”.

5. Христова, Н. (1998). Теория на изкуството като теория на пластическия образ, София, Карина М.

НОВАТОРСКИ ИДЕИ НА ДИЗАЙНЕРИТЕ - МОДАТА СЛЕД 50-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

докторант Татяна Христова

Югозападен университет „Неофит Рилски”

tatiyna@abv.bg

***Abstract:** The occupation of the designer aims to create people's pleasure by the beautiful clothing. The artist designer strives to find one resolution, which would distinguish them from the hundreds and thousands designs painted by other artists. Striving for the new, the different, and the innovative their searches have their own directions. As the time changes, professionalism, the desire for development and own distinguishable style, the social and sometimes political are part of the reasons which provoke the designers to seek, find and create innovative ideas.*

***Ключови думи:** мода, новаторски идеи, открития, изкуство и култура.*

Професията на моделиера има за цел да създава на хората удоволствие от красивото облекло. Художниците моделиери се стремят да намерят едно единствено решение, което да ги отличи от стотиците и хилядите модели, нарисувани от други художници. Стремейки се към новото, различното и иновативното, търсенията им имат свои пътища. Менящото се време, професионализмът, стремежът за развитие и собствен, отличителен стил, социалните, а понякога и политически мотиви, са част от причините, които подтихват дизайнерите да търсят, откриват и създават новаторски идеи.

Дизайнерът не е диктатор. Той посочва пътищата на индивидуалността, за да стане модата разнообразна и многолика. Днес е много трудно да се определят най-ярките модели на художниците, но едно е сигурно: модата следва изискванията на времето, а всеки дизайнер е създал свой идеал за красота. Представям ви кратък хронологичен преглед на откритията, постиженията и имената, заслужаващи нашето уважение и признателност. Обръщам внимание на някои от най-значимите и запомнящи се модни открития на миналото, които и днес се радват на силно присъствие на модната сцена.

Преди да пристъпя към периодизацията на модния календар след 50-те години на XX век, ще се спра на няколко важни събития в историята на облеклото в един по-ранен етап.

Първото откритие, което с основание можем да наречем „облекло на XX век” са джинсите. Историята ни отвежда към далечната 1850 година, когато американският фабрикант Ливай Строс (познат още като Леви Щраус) тръгва с голям товар брезент за палатки към западните щати. Станало така, че брезентът не бил използван по предназначение и предприемчивият Леви Щраус скроява всичкия плат за панталони. След изразходване на целия запас, започнали да правят джинсите от здрава памучна тъкан, доставяна от град Ним (предполага се, че оттук е и названието „деним”), боядисана най-често в цвят „индиго”. Тази материя не е била нещо ново – тъчали са я още през Средновековието, но тогава била използвана главно за корабни платна. Успехът на Щраус е толкова зашеметяващ, че през 1873 г. той патентова световноизвестната марка дънки „Левис” (Зайцев 1983:70). През 1872 г. той среща Джейкъб Дейвис, който измислил металните капси за по-здраво прикрепване на джобовете. През 1874 г. Щраус пуска за продажба първата партида сини памучни панталони с медни капси, станали известни по-късно като джинси. През 1886 г. джинсите за пръв път се появяват с емблемата на компанията „Levi Strauss&Co”, изобразяваща два коня, разтягащи чифт дънки. От тогава до днес тази картина остава емблематична за компанията.

1930 г. става символ на драпираните рокли с марката Alix “Madame” Grés. Пак по това време тенис звездата Рене Лакост, известен като „Le Crocodile”, произвежда разнообразни тенис ризи. Те се отличават и до днес с най-известния в света бродиран крокодил. Смята се, че това е първото лого за дизайн, което се появява на дрехи.

През Втората световна война много модни къщи в Париж затварят врати. През 1947 г. Кристиан Диор възстановява Париж като моден център, съживявайки висшата мода. Той заменя военния

аскетизъм с блясъка на новата си колекция „New Look”. Заедно с Пиер Белмен и Ланвен налагат революционни промени в дамската мода: тънка талия, дълга и широка пола, висок ток, буфан фуста, прибрана прическа и огромна шапка. Тези дизайнери от следвоенните години „пишат” модата така, както после ще се връщаме да я четем много пъти.

В периода от 1900 г. до 1950 г. са създадени и други иновативни открития, които играят съществена роля в развитието на облеклото и дизайна в света: изработени са нови уникални тъкани от най-качествените влакна, добивани чрез иновативни методи; открита е изкуствената коприна; патентован е ципът; настъпва ренесанса на жартиерите; изработват се първите дамски панталони; създадени са първите модели дънки за жени; изработени са първите найлонови чорапи и т.н.

• *50-те години на XX век*

В началото на 50-те години фирмата „Харли Дейвидсън” започва производство на специални „кожени якета за мотори”, които скоро ще станат популярни като класическите „рокерски якета”.

1954 г. Коко Шанел оставя в историята на модата кариерния костюм със златни катарамии и обилно украсените с бижута женски ръце, нейна запазена марка и до ден днешен. Шанел се стреми да покаже колко женствена може да бъде една жена в деловия свят, една жена с костюм и бяла риза. Това е нейният най-голям принос към модния свят – дамският костюм (Иванов, 2011).

През същата година един собственик на фабрика за изработка на облекло взема размерите на двайсет и пет хиляди жени и създава точна система за конфекционно произведени дрехи. Лондонските дизайнери са едни от първите, които произвеждат масова конфекция във всички размери за момичетата от улицата.

Пак тогава Кристобал Баленсиага въвежда „semi-fit” (рокли с меки, кръгли рамене).

Ив Сен Лоран наследява Диор и създава едно от най-грандиозните и запомнящи се ревюта, в което представя нова линия на дрехите си, наречена „Трапец”.

1958 г. Вместо родения в Америка термин „готово облекло” се ражда „прет-а-порте”. Това буквално означава готов веднага да бъде облечен. За негов автор се смята роденият във варшавското гето Цига Пианко (Иванов, 2011).

Обувките издават човека също така както дрехите, бижутата, шапките, шаловите и ръкавиците. Със своята прецизна работа Салваторе Ферагамо си извоюва името на дизайнер и майстор на обувки. В

края на 50-те години той вече може да се похвали с регистрирането на 350 патента за обувни нововъведения. Носител е на наградата „Нийман Маркъс“ през 1947 година, присъждана дотогава само на майстори на облекла.

Откритията и изобретенията, които Салваторе Ферагамо прави в своя занаят, са продиктувани веднъж от желанието му да усъвършенства непрекъснато дизайна, привеждайки го в съответствие с човешката анатомия и все по-бързо сменящите се стилове на обличане, и втори път – по чисто икономически и политически причини. Те са го провокирали да бъде все по-находчив и изобретателен. Икономическите санкции срещу Италия, заради фашисткия режим и агресивната политика на Мусолини, са истинско предизвикателство към него. Той е принуден да търси всевъзможни заместители на традиционните суровини и материали. Освен металните листове в подметките и щифтовете от стомана, вградени в токовете, той е баща и на много други иновации. През 1938 г. въвежда модата на обувките с дебелите подметки, т.н. „танкове“. Той използва за направата на обувки още дантела, сурова коприна, тафта и сатен, ширити и множество изкуствени материи, в т. ч. найлон. Найлонови прозрачни влакна прилага през 1947 г. за направата на прочутите си „невидими сандали“. Обувките във вид на раковина, обувките с дизайн на корабен нос и цветното сабо са само малка част от неговите множество патенти. Признати негови изобретения са също така обувките и чантите от крокодилска кожа (Стойков, 2011).

• 60-те години на XX век

Мери Куант е наричана най-революционният моделиер в света. Кариерата на тази екстравагантна жена започва в края на 50-те години. Тя постига най-шумния си успех, когато в Англия се появяват хипитата. След като открива своя лондонски бутик „Биба“, тя става представител на младежкото движение. Въвежда мини полата, късите панталони и измисля чорапогащника. Чрез това революционно откритие – минижупа, който през 1966 г. достига дължината 7 инча, жените вече се чувстват по-свободни и без никакво притеснение показват своите прелести. Този стил е наречен „Челси Лук“.

1960 г. Пиер Карден става първият дизайнер, който лицензира името си за различни продукти. За пръв път създава цели линии, готови за носене. Днес неговите модели дънки и бельо са едни от най-добре познатите в света.

Един от големите символи за качество и стил в модата е италианският дизайнер Нино Черути. В началото на 60-те години на XX век той революционизира текстилното производство, като създава

нови нишки, благодарение на които постига изключително фини и висококачествени платове. Той въвежда непозната до този момент технология на т. нар. „вертикални операции”, благодарение на която дрехите се произвеждат едновременно с техния дизайн.

Първата екологична марка в модата принадлежи на италианския дизайнер Франко Москино. Той регистрира търговска марка „Escouture”, обвързана с екодизайна. Считан е за един от първите дизайнери, които умело си служат с оптичната имитация на фалшиви джобове, шевове и пр., които и днес се радват на голяма популярност.

1962 г. Ив Сен Лоран отваря собствена модна къща. Първ нанася удар във висшата мода, като същевременно я спасява от предизвестена смърт. Той е първият, който създава през 1959 г. при „Диор” черно яке – висша мода, първият, представил шлифери от черен винил още през 1962-ра. Облагородява прет-а-портето през 1966-а и дава възможност на жените да се чувстват удобно в дрехите си като мъжете. През същата година той първ превръща костюма с панталон, сакото-сафари и смокинга в униформи за женската армия. Осмелява се да покаже голи гърди през 1968-а. Той налага цветове, които буржоазията през 1976-а счита за екзотични (Бенаим, 2011:244). Остава в историята като най-класическият модерен дизайнер и наследник на Шанел и Баленсиага. Ив е първият стилист на рециклирането и първият моделиер, който придава блясък на несъвършените жени, използвайки цялата палитра на измамата. „Измамата – казва той, – е част от съблазняването”. Със своята колекция „Освобождение” от 1971-а, той се налага като първият моделиер в стил ретро. „Във висшата мода – казва Пиер Берже (съдружник на дизайнера) – сме на първо място. В пред-а-портето сме първите дизайнери. А за лицензите сме в челната тройка с „Диор” и ”Карден” (Бенаим, 2011:218, 220). Лоран е първият жив дизайнер, честван в музея Метрополитън. За него можем да заявим, че е олицетворението на модата от 60-те. Неслучайно в САЩ обявяват французина за Крал на модата.

Една от заслугите на френския моделиер Андре Куреж в модата е, че успява да направи младежкото облекло на високо професионално равнище. В средата на 60-те той рязко скъсява дължините на полите и представя на сцената своята космическа мода от бели високи ботуши на висок ток, очила тип маска, с цветни стъкла, поли до десет сантиметра над коляното в златисти, сребристи и блещукащи цветове, квадратни, наподобяващи кашон, рокли. Първ в „От Котюр” употребява прозрачните материи и пластмаси.

1966 г. Пако Рабан хвърля в шок критици и публика със своя ексцентризъм. Работи с нетрадиционни материали и обявява, че иска да взриви модата, като представя в една от първите си колекции метални пластмасови пластини, оформени свободно по тялото на жената. Тези метални рокли той изработва не с игла и конец, а с поялник и други подобни инструменти. Публиката посреща тази колекция по два различни начина: едните тотално го отричат, а другите тотално го признават. Неговата обосновка за ревюто му е, че не може във века, в който се развива толкова бързо техниката, модата да остане на едно ниво от 19 век с фльонги, волани и копринени материи. Той смята, че е необходимо да се търсят нови, иновативни подходи в областта на текстилната материя и конструкцията. Пако Рабан пръв предлага едnodневните облекла от хартия (за еднократно използване). Днес действително има, ако не еднократни рокли, то еднократно бельо, което в определени ситуации (задгранични пътувания, козметични процедури, престой в болнично заведение и др.) допринася за комфорта и удобството на хората.

Соня Рикел е наричана в САЩ „кralицата на трикото” и е революционизирала плетивото.

1968 г. Келвин Клайн създава удобни, обикновени дрехи за дома, от луксозни тъкани със земни тонове.

Ралф Лорън внедрява мъжката линия в женското облекло, налага естествените тъкани, взaimства мотиви от западните страни.

Трябва да отбележим, че 60-те години са градивни и в областта на рекламата, арт проектите и иновациите. Появяват се още монокините, френският маникюр, дрехите от PVC, самото с двуредно закопчаване, тънкият висок ток, леопардовите шарки и хипи модата. Дължината на полите продължава да намалява и през 1968 г. се появява терминът „микро-мини”.

Модата през 50-те и 60-те години е забележителна и се пише така, както днес много пъти се връщаме да я четем.

• 70-те години на XX век

Този период в модата се оказва за жените коренно различен от дотогавашната мода. Те си „присвояват” костюма, мъжката риза, наметалото тренчкот, смокинга и др., които се оказват много по-практични, удобни и елегантни за носене. Roy Halston Frowick, известен като Халстън, доминира през 70-те със своите плетени изделия. През същата година американският дизайнер Руди Гернрайх влиза в историята на модата, като въвежда банските костюми „топлес” или „монокини” и лансира модата „унисекс” и стила „военен”.

1972 г. Изобретена е мембранно дишаща технология – водо-непромокаем материал, от който се правят ски екипировки.

1973 г. Появява се бодито. В началото се използва само от танцьори, но по-късно влиза в гардероба на всяка жена. Носи се с широки дънки, голям колан, обувки на платформа и кожен елек.

1975 г. Леви Щраус, първият производител в света на дънкови облекла, надхвърля оборот от един милиард долара.

Днес дънките са достигнали своето съвършенство: те нямат пол и са носени от мъже и жени от всякаква възраст и по всяко време, и денем, и нощем, от всички социални класи и във всички географски ширини. Смятам, че те ще останат в бъдещето и няма да се демодират. Ив Сен Лоран е първият моделиер, който използва този син плат за производство на класически облекла. През 1972-ра „Харпърс Базар“ го определя като първият дизайнер, поставил снимката си в бутиците си. По времето, когато женската голота е вече загубила търговската си привлекателност, Ив Сен Лоран позира по адамово облекло за промоцията на новия си мъжки парфюм „Rive Gauche“. Той става първият мъж рекламен обект на 70-те (Бенаим, 2011).

1978 г. Създадена е материя по мембранно дишаща технология (GORETEX), която пропуска влагата от тялото в едната посока и спира вятър, студ и дъжд. Използва се за костюмите на астронавтите.

Джорджо Армани е характеризирани като приемник и продължител на естетиката на Коко Шанел и Ив Сен Лоран. Приносът му в динамиката на дизайна е, че е един от първите, които започват да разделят линиите на облеклото си тематично, възрастово и статусно, съобразявайки се с обстоятелството, че обществото все повече се подмладява и разкрепостява, както и с факта, че към неговия тип семпла и изчистена елегантност се стремят не само богатите, но и хората с по-малки доходи. Той има сериозна заслуга за лансирането на спортните кройки и силуети в официалното облекло – при това изпреварващ на един твърде ранен за световната модна сцена етап (Стойков, 2006).

Едно от големите открития на италианския дизайнер Джани Версаче е мрежестият, напомнящ ризница, плат. Той слага началото на ерата супермодел.

Редом с имената на най-големите дизайнери – реформатори в модата, заслужава място и името на френския дизайнер Олег Касини. Сред най-често споменаваните му нововъведения е реформата по отношение на изискания стил и различната елегантност, изразяваща се в шапчици „пилбокс“, тесни рокли в прав силует, коктейлни рокли,

сака и костюми, изработени от трикотажа с изчистени линии, както и минималистичният му уклон. Той успява да наложи редица модни кодове, какъвто е А-силуетът, металните копчета, фината интерпретация на военната униформа, обшивките и ширитите, шапките и ръкавиците.

Джордж Брамъл е наричан „кралят на всички денди”. Тайната за успеха на този английски аристократ е простотата. Той избягва всички украшения и дреболийки, скривайки своята елегантност зад външната скромност. От Брамъл насам простотата и непретенциозността стават главен принцип в мъжкото облекло (Зайцев, 1983:29, 30).

1979 г. Клод Монтана открива модна къща, специализирана за кожа.

Считана за първата дама на американската мода, Дона Каран за рекордно кратко време се изстрелва на върха като дизайнер на Америка. Тя се превръща в последният дизайнер за жени, който прекрачва прага на Висшата лига. Започва бизнеса си в правилния момент – вълната през 80-те години, когато можеше да задоволи нуждите на новото поколение заможни жени.

В края на 70-те се популяризира дискомузиката, която оказва силно влияние върху модата (панталон чарлстон). Появява се бюстието.

• *80-те години на XX век*

Това са годините на голямата световна промяна и на три най-ярки образа – деловата жена (тип Маргарет Тачър), романтичният стил (принцеса Даяна) и идеалното тяло.

Дизайнерите на 80-те години са: Тери Мюглер, който слага края на ерата на хипитата и неоформения силует; Азедин Алая, експериментиращ с ликрата и вискозата; случайно попадналия в модата музеен куратор Кристиан Лакро; Дона Каран, внесла женствеността в гардероба на американската жена; Джорджо Армани, лансиращ спортната линия „Емпорио Армани”; пънкът на Франко Москино; разкош и сексапил в стила на Джани Версаче и мн. др.

В началото на 80-те години японското „училище” за дизайнери се ползва с големи успехи на модната сцена с имена като Issey Miyake, Kenzo, Rei Kawakubo, Nanae Mori.

1981 г. Американският дизайнер Фредерик Мелинджър пуска на пазара микробельото, познато у нас като прашки.

Британските моделиери Дейвид и Елизабет Емануел създават знаменитата сватбена рокля на принцеса Даяна, с която тя става

новият обществен и моден идол. Тя вдъхновява много дизайнери да създават колекции в романтичен стил.

1983 г. Собствениците на модна къща Шанел канят на длъжността арт-директор Карл Лагерфелд. Той създава колекция костюми с къси поли (в пълно противоречие на стила на Шанел), която обаче постига пълен успех на модната сцена.

1989 г. Създадена е колекцията дънкови облекла „Ливай Строс“, достъп до която имат само служителите на компанията.

Женските костюми с панталони, заимствани от „мъжката“ елегантност на Джорджо Армани, упражняват голямо влияние върху модата на 80-те. Той прилага нова универсална формула при изработването им и по този начин костюмите му изглеждат перфектно на всеки тип фигура. Въвежда заоблените яки на вратовете и незабавно става класик.

Секси стилът позволява да се подчертае красотата на фигурата. През този период се забелязва масовото увлечение по спорта. Сега обаче целта е не „здравето“, а „идеалната“ фигура, която е символ на висок социален статус. От спортните зали на улицата излизат клиновете. В надпреварата влизат и размерите L и XL.

Характерни за този период са още: панталонът шалвари (днес потури), ярките неонове цветове, огромните бижута, разкъсаните чорапогашници, блейзерът, копринените ризи, избелелите и скъсани дънки и др.

• 90-те години на XX век

През 90-те се появяват модели панталони от деним, тип „дигара“, с висока талия и смъкнатите дънки. Постепенно навлизат и нови варианти с шампи, принтове, декорации, камъни, пайети.

От „флирта“ между новите технологии и уличния стил се появява кибермодата, реализирана благодарение на интернет. Тя се изразява в черната кожа, неопренът, гумата, латексът, PVC-то и материали, които са в състояние да променят цвета и дори аромата си. Появява се и гашеризонът, обувките с дебели подметки тип „кубинки“, джинсовите якета, джемпърите и ризите от деним.

1990 г. Това е „златният век“ на Дисни. Изработват се облекла с изображения на герои от детски филмчета, като: Цар Лъв, Симба, Мики Маус, Мечо Пух и мн. др.

Според модната теоретичка Валъри Стийл, Мартин Маржиела „...подобно на хипитата, които плячкосват битпазарите, вдъхва втори живот на старите и непотребни облекла, като ги рециклира и отдава приоритет на индивидуалната креативност над консуматорското отношение“. Маржиела официално е признат за първият моден дизай-

нер, който се вдъхновява от гръндж модата и създава колекции, издържани в този стил. През 1992 г. белгийският дизайнер показва първата си гръндж колекция от трикотаж – размъкнати дрехи и чорапи с бримки. Периодично по-късно той ще се завръща към този стил, който мнозина определят като американската версия на британския пънк (Стойков, 2011/1). Анти модата „гръндж“ се лансира и от дизайнерите Хелън Стори, Дона Каран, Марк Джейкъбс и др.

1993 г. Виктор и Ролф в първата си колекция показват бални рокли, изработени от стари ризи и износени сака и панталони, а Джулия Ватанабе предлага вечерни рокли, направени от употребявани футболни фланелки.

Търсенето на собствен изказ чрез модния дизайн, лансирането на възглед, концепция или фрагмент от концепция, е особено характерно за творчеството както на дизайнерите от японската вълна, така и за неизчерпаеми на хрумвания и провокации модни творци, като Хюсеин Чалаян, Джон Галиано, Аликзандър Маккуин, Хелмут Ланг, Виктор и Ролф и ред още други. Макар и по-скромно, българското модно творчество също има свой принос с произведенията на Мариела Гешимова, Мария Дойчинова и др. Особено силно впечатление правят радикално променените схващания за елегантност, еротичност, удобство и функционалност на дрехата. Деконструктивизмът, редом с концептуалността, индикират като много важни и значими изменения в самата философия, естетика и технология на модния дизайн.

1997 г. Джим Фокс в ревюто си в Сан Франциско шашва публиката с модели, включващи музикални якета от деним, интерактивни прически, светещи фосфоресциращи облекла, демонстрирани на фона на електронна музика.

В кибермодата десените обикновено са инспирирани от компютърния свят и лазерните устройства. Жан Пол Готие, Мичико Кошино, Аликзандър Маккуин, Пако Рабан, Оливие Лапидюс и др. са сред привържениците на кибернетичния пънк.

1999-2000 г. Аликзандър Маккуин се налага смело на модния подиум като нов дизайнер със собствен стил. Създава романтични рокли със заешка кожа. Участва в много театрални модни ревюта: ревю кънки на лед, ревю, в което дрехите се изгарят в пръстен от огън. Маккуин налага дънките с ниска талия, които стават голям хит. В прет-а-порте за „Живенши“ Маккуин, наричан още „лошото момче на Великобритания“, представя своето киберпънк шоу. Отзивите на световните медии са, че единствен той е отсрамил достойно дизай-

нерската гилдия с произведения, адекватни на историческия момент – смяната на хилядолетието.

През 80-те и 90-те години дизайнерите дават луди пари за топмодели, като Линда Еванджелиста, Наоми Кембъл, Клаудия Шифър, Кристин Търлингтън, Синди Крауфорд, Ел Макферсън и мн. др. Използвайки една нова концепция: постигане на известност с помощта на вече постигналите известност, дизайнерите се възползват от визията и индивидуалните качества на моделите и звездите, обичани и признати от целия свят. Този метод се оказва много ефикасен, защото се опира на вече изградени комуникативни канали, стереотипи в масовото съзнание и персонална харизматичност на всяка от звездите.

• *XXI век*

През XXI век забелязваме нова тенденция в модата – тя се обръща към природата. Гениалният дизайнер Жан Пол Готие и щедрият в идеите си Джон Галиано споделят, че все повече модата създава произведения от екоматериали, които спомагат в природата да има равновесие. Това ни доказва как модата се опитва да бъде добра с природата, откъдето черпи много голяма част от материалите си. За някои рециклираната мода може да звучи просто като една футуристична приумица, но според мен ще става още по-потребявана и желана, дори и една от причините да е световната криза. Това е тенденция, за която смятам, че тепърва трябва много да се говори и тепърва модната индустрия трябва да я удостои с внимание.

Съвременните дизайнери черпят много идеи и вдъхновения от художниците на XX век. Можем да очакваме в бъдеще да зачестят възпроизвежданията на шедъворите от живописиста върху дрехите. Смятам че минималистичната страна на модата и един нов вид импресионизъм, основаващ се на търсенията на нови щампи и материи, са все още неоткрити светове за дизайна. Бъдещата мода има какво да ни покаже и с какво ново и иновативно да ни изненада. Надявам се търсенията и стремежите на дизайнерите и техните имена да четем в бъдеще в историята.

Не претендирам за пълна изчерпателност на въпроса. Разгледаните периоди и посочените им представители очертават само една обща картина в историята на модата. Модата е огромно море от творци и образци, а всеки период има своята специфика и променлива същност. Надявам се, че опитът на творците от миналото, показан тук, ще подтикне днешните дизайнери към нови творчески търсения.

Дизайнерите предупреждават хората, които не се занимават професионално с мода, че сляпото следване на тенденции не е правилно. Те съветват всеки да търси дрехата, кройката, формата и цвета, спрямо начина, по който вижда света. Във всеки друг случай това е недобре разказана история. Или по-точно – събркан сюжет.

Литература:

1. Бенаим, Лоранс. Ив Сен Лоран. Биография. ИК „Colibri”, 2011.
2. Зайцев, Вячеслав. Тази капризна мода. Народна младеж, София, 1983.
3. Иванов, Наско. Обиколи света в дати. 2011, достъпно на адрес:
http://www.obikolisveta.net/vdati/index.php?option=com_content&view=article&id=163:2011-09-09-12-27-11&catid=51:2010-11-13-10-05-02&Itemid=71
4. Стойков, Л. Теоретични проблеми на модата. Изд. „От игла до конец”, С., 2006.
5. Стойков, Любомир. Големите в модата през XX век. 2006 - достъпно на адрес: www.tune-in.info/?cid=11&id=281
6. Стойков, Любомир. Салваторе Ферагамо: общарят на звездите. 20011 - достъпно на адрес: www.fashion-lifestyle.net/designers_broi23
7. Стойков, Л. Постмодернизъм и визуална култура. Медии и обществени комуникации, бр. 10, 2011 – достъпно на адрес: www.media-journal.info/?p=item&aid=159
8. Харисън, Иън. Книга за първооткривателите. Изд. „Рива”, 2007.

ЕТЮДНИ ФОРМАТИ С ПАРТИТУРА НА СЮЖЕТНИ ПЕСНИ КАТО КУКЛЕНО-ТЕАТРАЛНА ИЗРАЗНОСТ ЗА ОПТИМИЗИРАНО ОВЛАДЯВАНЕ НА АКТЬОРСКАТА ПСИХОТЕХНИКА

гл. ас. **Мирослав Стоилов**
Югозападен университет „Неофит Рилски”
mirouu@abv.bg

Abstract: This report provides information on the puppet's expressive potential as an auxiliary means at mastering the actor's

psycho-technique by students studying Drama acting. Working on the visualization of plot songs is considered as a part of the theoretical and practical model for the development of their artistic tools.

Key words: *puppet's expressiveness, actor's psycho-technique, artistic tools; Направление: Изкуства*

Изкуствата проявяват същностната си принадлежност чрез спецификата на изразните си средства. В куклено-театралното изкуство това е фактът на куклата, която обединява всички изразни материи, битувачи в театралната среда, които по един или друг начин се превъплъщават в театрална кукла.

Изкуството на играещия с кукли се определя като „особен вид театрално изкуство, което се отличава с начина си на създаване на сценичния образ. То, като всеки театър, е изкуство на синтетичното обобщение. Най-ярката му особеност е в художествения инструмент, чрез който се осъществява – куклата” (Цоневска, 2000:7).

Кукленият театър е „синтетично изкуство, в което действат от една страна по-общите принципи и формати на театралното изкуство, така и редица страни на изобразителното изкуство – главно по линията на това, че е анимиран изобразителен материал – куклата и пространството край нея” (Павлов, 2001:118).

Куклено-театралното изкуство в своя широк диапазон на изразност регистрира творческа изява и чрез използване драматургията на дадена сюжетна песен. Такива проявления откриваме в творчеството на изявени режисьори и педагози, като Н. Георгиева, Б. Лунгов, Д. Рускова и др.

Етюдните формати с партитура от сюжетни песни са разглеждани като част от модел за оптимизирано овладяване на актьорската психотехника чрез куклено-театрална образност в обучението на драматични актьори.

Тази система на изразност се явява генералната задача за решаване, към която са били целенасочени всичките усилия в обучението по дисциплината „Куклено-театрално изкуство” на студентите по актьорско майсторство за драматичен театър. Тя се разполага в полето на творческия етап. Като задача е изключително показателна по отношение на овладяната актьорска психотехника и се явява способ за затвърдяването на придобитите нейни умения. Съдържа в себе си обема на изискуемия актьорски инструментариум, потребен при реализирането на органичния творчески процес. Под актьорски инструментариум се разбира съвкупността от усвоени специфични похвати, средства и начини на работа на актьора за

постигане на оптимален резултат в изпълнение на професионалните задължения, изискуеми и наложени от спецификата на професията му.

Във всички предходни учебни задачи, свързани с усвояването на куклено-театралните изразни средства и използващи техники и системи за оптимизирано овладяване на актьорската психотехника, музиката присъства като неотменен компонент.

Тя се явява стимулиращ фактор в работата с емоционалната природа на обучаващите се. Обективно се явява и твърдението на П. Цанков, който споделя, че „...Музиката е наистина едно много силно сценично, театрално средство, когато се използва умно, вярно, точно, честно. Сама по себе си тя е абстрактно изкуство и въздейства директно на нашата емоционалност” (Цанков, 1985:158-159). Музиката като изявен вдъхновител на образност наистина докосва емоционалната ни памет и успява да предизвика въображението да заработи със своите присъщи валенции, които съчетават импулсите ни усещания с конкретна знаковост.

Раждането на образност по конкретно дадена ситуация кореспондира със субективните, индивидуално личностни образни картини от реалността, фиксирани и запаметени като еталони в подсъзнанието. Извадени на показ, те се съчетават с образността на останалите участници в ансамбловата структура на театралното и намират общото знаково значение. Така те придобиват силата на творческо внушение, което би развълнувало зрителите на реализираната творческа измислица.

При едно пълноценно и успешно преминаване на обучаващите се през всички задачи и етапи на предложеното в програмата по дисциплината „Куклено-театрално изкуство”, работата по визуализация на сюжетна песен се явява интригуваща и желана задача, която мотивира студентите да демонстрират овладяното и наученото, а също така и да надградят постигнатото до този момент с фантазност, въображение и условност, в интересни и иновативни творчески изкази.

Когато поставяме задачата да се изгради образност върху сюжетна песен, е необходимо първо да изискаме от обучаващите се със свои думи да разкажат фабулната история на конкретно избраната песен. Необходимо е да чуем колкото е възможно повече разкази на фабулата от присъстващите обучаеми. Макар и само вербална, тяхната изразност от словосъчетания поражда различни валенции за въображението при всеки от субектите.

Следващата стъпка е да разположим в аудиторията присъстващите обучавани в удобни за тях позиции на тялото за уединение. Активираме звукозаписа на обсъжданата до момента сюжетна песен и я оставяме да прозвучи минимум три пъти в цялост.

Следва процес на вербализиране на възникналата образност, като се изисква споделяне само на най-ярките получени емоционални образности, независимо от мястото във фабулната подредба.

Продължава се със сложната задача за избор на материя, която да визуализира и изрази най-въздействащо родената емоционална образност.

От уменията на преподавателя зависи да даде целенасоченост и да комбинира обучаващите се по целеви групи. Случва се да е наличие факторна обусловеност за обединение на всички в едно изказно цяло, обективизирано от междуличностни компенсаторни механизми в интерес на групата или смисловото послание.

Следва обединение на групата от обучавани към знаковата изобразителност на належащите изказно-образни персонажи (кукли-те). Селективният процес се осъществява от преподавателя с конкретна мотивираност на възраженията или одобренията.

Търсенето на възможностите на вече определения фигуративен персонаж се оставя за разработване от обучаващите се.

Действеният анализ се извършва в процеса на изграждане на музикалната миниатюра или етюдна форма (базирайки се на все още неопитността на обучаващите се) с цел да не се парализира творческото въображение, а да е само насока за компасните елементи на актьорската психотехника, творящи така желания органичен творчески процес.

Българската фолклорна песен изобилства от сюжети за възбуждане на активна творческа дейност с неизчерпаемата си образност и самобитност. Българската поп-музика също предлага своите шаблони със сюжети за творческа активност, подслонили активите и пасивите на човешката емоционалност. Поетиката в тях, със своята знаковост и метафоричност, е цяла галерия от картинност за творческо претворяване, за себеизразяване и популяризиране на смислови послания.

Работата по визуализация на сюжетни песни с куклено-театрални изразни средства и съпътстващите ги техники и системи като завършени театрални миниатюри или етюдни формати кореспондира с изграждането на навици и умения по отношение овладяването на актьорската психотехника.

Актьорската психотехника се явява съвкупността от психофизични елементи на актьорския инструментариум, чрез които се орга-

низира артистичния талант за провеждането на органичен творчески процес в сценичното действие.

Тук са налице всички възлови елементи: *внимание, наблюдателност, памет, напрежение*; по-голяма част от капиталните елементи: *говорен статус* с прилежащата му техника на говора; *музикален статус* със своята вокалност и слухова възприемчивост; както и *движенческият статус* със съдържателната му ритмичност, пластичност, танцувалност, акробатичност, сценична боеготовност, стил и етикетност. Цялостно са представени компасните: *правдивост, вяра, наивност* и валентните елементи: *въображение, характерност, общуване*, които чрез активната си присъственост в горезагаждането работен процес съдействат за усъвършенстване на актьорската психотехника.

В случаите на изявена субектна творческа индивидуалност, която има личностна съпротива да вземе участие в екипната работа с художествено-образната визуализация на сюжетните песни или при наличие на дългосрочно отсъствие от работния процес от страна на обучаващ се, е възможно да се предложи задача за изграждане на фрагментарна музикална миниатюра чрез буфонада с кукла.

Буфонадата като явление датира от Средновековието, където комични, духовити хора, популярни с френското име „буфони“, забавлявали владетеля, като имитирали височайшите съветници или дори самия него.

В наши дни знаковата характеристика на понятието буфосинхронист синтезира определен субект, който пародира известни публични личности.

За предпочитане е тази задача при обучаващия се да се конкретизира с изисквания за наличност на музикална партитура.

Вариантното поле на изказност и изразност може да предложи за избор конкретен изпълнител с конкретна песен или миксирани вариации на музикални произведения, в които належащият изказно-образен персонаж може да не е конкретна личност. Тогава е необходимо да има фабулно-сюжетна обосновааност, която да пародира съвременни знакови събития.

Работата върху сюжетните песни е показателна и в успешната си задача да мотивира обучаващите се, да съдейства в изграждането на творческите им прогресиращи художествени възможности.

Литература:

1. Цоневска, М. Г. Данчева. (2000). Куклен театър в детската градина в училище в къщи. В. Търново.

2. Павлов, Зл., Ангелов, А. (2001). Кратък театрален речник И-Л. Благоевград.

3. Цанков, П. (1985). Музиката в кукления театър. *Българско куклено изкуство – I част*. С.

ИНТОНАЦИОННА ИЗРАЗИТЕЛНОСТ НА БЪДЕЩИЯ АКТЬОР – СТРУКТУРНИ КОМПОНЕНТИ

Гл. ас. Мая Младенова

Югозападен университет „Неофит Рилски”

mayaadj@yahoo.com

***Abstract:** The political and economical instability of our country which has been going on for many years predetermines the crisis condition of the whole art field. It is a very hard and sometimes even an impossible task for the young actor to practice his profession in keeping with his desire and creative needs. Therefore high competitive power turns into a key factor for the young man of art’s realization. High competitive power on its turn is in considerable dependence on richness and skilful mastering of the actor’s means of expression.*

Voice-speech intonation is one of the most expressive characteristics of human speech. This research is focused on differentiating the structural components of the abstract concept “intonational expressiveness” which would help improving pedagogical methods for its development by students studying Drama acting.

***Key words:** voice-speech intonation, intonational expressiveness, Drama acting education; Направление: Педагогически науки*

Професионалната реализация на младежите, избрали областта на изкуството за поле на своето развитие, в последно време се превръща във все по-трудна за осъществяване цел. Дългогодишната политическа и икономическа нестабилност на страната ни предопределя остро кризисното състояние на сектора, пряко зависим от подкрепата на държавата. В съвременната действителност за младия творец се оказва изключително трудно и понякога дори невъзможно да упражнява професията си в съответствие със своите желания и творчески потребности. Този факт превръща конкурентоспособността на посветилия се на изкуството младеж в ключов фактор за неговата успешна реализация. Високата конкурентоспособност на

твореца, от своя страна, е в съществена зависимост от богатството на неговите изразни средства и майсторското им владееене.

В частност този извод се отнася и до професионалиста – актьор. За съжаление обаче в последните години се отчита явно занижаване на изразните умения на най-младото поколение творци. Независимо дали на родната сцена или екран, дори и на обикновения зрител правят силно негативно впечатление множеството примери за бедно, неестетично и понякога неадекватно използване на основните изразни средства на актьора – слово и пластика. Различни и комплексни са причините, които обуславят тази тенденция: все по-ниското входящо ниво на говорна и пластическа култура у кандидат-студентите, занижената мотивация и недооценяване важноста на формиращите дисциплини, изучавани в специалността „Актьорско майсторство” от страна на студентите, занижените тренингови умения за усвояване на учебната материя, недостатъчният брой часове аудиторна заетост, в които студентът формира своята актьорска психотехника и др.

В описаната затруднена обстановка, за театралните педагози е истинско предизвикателство да съумеят да развият индивидуалните качества на бъдещите актьори до необходимото майсторско равнище, което ще им осигури висока успеваемост в професионалната реализация. Ето защо е необходимо специално фокусиране върху проблема за обогатяването и овладяването в дълбочина на всички елементи, които формират комплекса от изразни средства на актьора.

Гласово-говорната интонация, според болшинството лингвисти и говорни педагози, се явява една от най-изразителните характеристики на човешката реч. Същевременно именно нейната вариативност е сред най-пренебрегваните средства за провеждане на ефективно словесно действие от страна на съвременните млади актьори. Изтъкнатият говорен педагог Пенчо Пенчев изказва твърдението, че „...словото „оживява” в мелодията (интонацията) и съпътстващия я пластически израз (жеста, мимиката, позата) на изпълнителя” (Пенчев, 1988:126). Следователно неадекватната употреба на интонацията лишава сценическото слово от жизненост и смисъл, а изявата на актьора – от изразителност.

Елисавета Сотирова изследва функциите на интонацията като специфично средство за театрална изразност, които обединява в две основни групи: структурна и комуникативна. Говорният педагог пояснява: „В рамките на структурната функция някои лингвисти разграничават граматическа и логическа интонация (съответно на чисто граматическото и логическото определение на изречението), а в

комуникативната също се включват два аспекта: императивен (отнасящ се до характера на комуникацията) и експресивен или модално-емоционален” (Сотирова, 1987:83). Тоест интонацията представлява мощен изразител както на логическата, така и на емоционално-действената същност на словото.

Целта на настоящото изследване е да отдиференцира структурните компоненти на абстрактното понятие „интонационна изразителност”, което ще спомогне усъвършенстването на педагогическите методи за нейното формиране и развитие у студентите по актьорско майсторство.

Гласово-говорната интонация е нееднозначно определяна в множеството изследвания на лингвисти и говорни педагози, което налага конкретизиране на понятието в рамките на настоящата разработка като *съвкупността от изменения във височината на тона, реализирани в рамките на персонална речева изява*. Съответно под „интонационна изразителност” ще разбираме *набор от психофизически и гласово-говорни умения за реализиране на словесна действеност чрез изразните възможности на интонацията*. Словесната действеност кореспондира със степента, в която живото слово предизвиква въздействие върху слушателя в съответствие с комуникативната цел. Според педагога Гергана Дянкова тя може да бъде разгледана като „...резултат от оптималното единство на личностна мотивираност и активност, от една страна и от друга – като комплекс от говорно-комуникативни умения” (Дянкова, 2002:111).

Най-общо интонационните умения могат да бъдат категоризирани в две големи групи – *технически* и *художествени*. Първите включват способности за техническо възприемане и възпроизвеждане на различни интонационни фигури, докато вторите предполагат умения за смислово кодиране и декодиране на интонацията като средство за осъществяване на словесна действеност.

Друг вид групиране може да бъде направено в зависимост от пасивното или активното боравене с интонацията, т. е. *Интериоризирани*, които се свързват със способностите за възприемането ѝ и *екстериоризирани* – които обединяват уменията за нейното възпроизвеждане.

Според посоченото диференциране, интонационната изразителност може условно да бъде систематизирана в следните структурни компоненти:

1. *Интонационен слух* – представлява уменията да бъде установена промяната в интонационните фигури и структура на устната речева изява;

2. *Интонационна координация* – свързва се със способността да се контролира възпроизвеждането на интонацията посредством фонематичния слух;

3. *Интонационна пластичност* – кореспондира с уменията за реализация на плавно движение на основния тон във възходяща или низходяща посока;

4. *Интонационно богатство* – индикира наличието на широк тонов обхват /обем/ на гласа;

5. *Интонационна благозвучност* – представлява уеднаквено звучене във всички говорни регистри, базирано на правилна изходна постановка на гласа и пълноценно разработена резонаторна система;

6. *Интонационна аналитичност* – кореспондира със способността да бъде декодиран действеният смисъл на изречението посредством анализ на интонационните фигури.

7. *Интонационна нормативност* – свързва се с уменията да бъде изведена логиката на изречението посредством интонацията, съобразно законите на българската реч.

8. *Интонационна действеност* – индикира способността за провеждане на активно словесно действие с помощта на интонацията;

9. *Интонационна инвариантност* – представлява уменията за реализиране на различни варианти на действена задача посредством различни интонационни фигури.

Двойното групиране на посочените структурни компоненти на интонационната изразителност може да бъде таблично представено по следния начин:

ТЕХНИЧЕСКИ		ХУДОЖЕСТВЕНИ
Интонационен слух	ИНТЕРИОРИЗИРАНИ	Интонационна аналитичност
Интонационна координация	ЕКСТЕРИОРИЗИРАНИ	Интонационна нормативност
Интонационна пластичност		Интонационна действеност
Интонационно богатство		Интонационна инвариантност
Интонационна благозвучност		

Така определени, компонентите на интонационната изразителност подлежат на развитите – един по един или в различни комбинации.

Необходимо е да се подчертае, че диференциацията на интонационните умения е условна, тъй като в живото слово те се проявяват паралелно и са неизменно свързани помежду си. Фокусирането на целенасочена работа върху всеки отделен компонент е само с цел всички те да бъдат овладени в дълбочина. Но именно тяхното обединение формира способността за реализиране на точна, богата и целесъобразна интонация в рамките на сценическа словесна изява.

Не бива да се забравя и зависимостта на изразителната реч от действеността на определената комуникативна цел. Един от преките наследници на К. С. Станиславски – Георг Кристи, отбелязва взаимовлиянието между вложената в словото действена задача и външната му проява в интонационни фигури: „От яркостта на илюстрирания подтекст зависи яркостта и изразителността на интонациите. Но и обратно – като коригираме интонацията, ние коригираме и укрепваме и линията на подтекста” (Кристи, 1979:147). Може да бъде направен изводът, че въздействащото сценическо слово е резултат от пълноценното синхронно проявление на активно вътрешно намерение и богатство на външен вербален израз.

Процесът на развитие на интонационна изразителност е строго индивидуален. Различните студенти показват различни способности и недостатъци на входящо ниво и съответно се налага да преодоляват различни проблеми. Превъзможването на недостатъците и изграждането на интонационните умения протича с различен интензитет при всекиго в зависимост от личната му мотивация, характер, способност да се поддава на педагогическо влияние.

Този факт обуславя необходимостта от провеждането на индивидуално обучение с всеки студент с цел да бъде постигнато максимално високо изходящо равнище, съответстващо на неговите лични творчески качества, което ще му осигури висока конкурентноспособност при професионалната реализация.

Литература:

1. Дянкова, Г. (2002). Словесно общуване. Благоевград.
2. Кристи, Г. (1979). Възпитаване на актьора по школата на Станиславски. Наука и изкуство, С.
3. Пенчев, П. (1988). Словесно изпълнителско изкуство. В. Търново.
4. Сотирова, Е. (1983). Проблеми на словото в драматичния театър. С.

ПЕДАГОГИЧЕСКИ НАУКИ

THE COUNSELLING IN CONTEMPORARY SCHOOL

Assoc. Prof. Dimitar Iskrev, Ph.D
South West University "Neofit Rilski"
iskrev@swu.bg

Резюме: Днес училищното консултиране се изправя пред предизвикателството да подпомогне и подготви учениците да посрещат очакванията за високи академични стандарти и станат продуктивни граждани и полезни членове на обществото. В такива условия, училищното консултиране трябва да бъде всеобхватно и да обслужва всички ученици. То трябва да осигурява възможности за учене, които са индивидуални и същевременно подходящи за всички класове. Всеобхватното училищно консултиране е съществен компонент на учебната програма, чрез която всички ученици получават максимални възможности за своето цялостно развитие. То включва подпомагане на процесите на учене да се живее (знания за себе си и другите); учене да се учи (академични знания) и учене да се работи (кариерно планиране и знания за кариерата). Ако училището прилага всеобхватно консултиране по систематичен начин, то осигурява възможности за учене и подкрепящи развитието услуги на всички и ученици и така допринася за успех в процеса на обучение.

Ключови думи: училищно консултиране, личностно развитие, социално развитие, образователно развитие, кариерно развитие.

Abstract: Today school counseling is faced with the challenges of assisting and preparing students to meet the expectations of high academic standards and become productive citizens and contributing members of our society. In this setting school counseling must be comprehensive, serving all students, and must provide learning opportunities that are individual and grade appropriate. A comprehensive counseling is an essential component of total instructional program through which all students have maximum opportunity for their total development, including learning to live (knowledge of self and others); learning to learn (academic knowledge); and learning to work (career planning and knowledge). In addition, if school implements comprehensive counseling in a systematic manner, it provides learning opportunities and developmental services to all students that contribute to success in the learning process.

Key words: *school counseling, personal development, social development, educational development, career development.*

One of the functions of education is to provide opportunities for each student to reach his full potential in the areas of educational, vocational, personal and emotional development. The counselling is an integral part of education and is centred directly on this function. Counselling services prepare students to assume increasing responsibility for their decisions and grow in their ability to understand and accept the results of their choices. The ability to make such intelligent choices is not innate but, like other abilities, must be developed.

The aims of counselling service in contemporary school are similar to the purposes of education in general - to assist the student in fulfilling her basic physiological needs, understanding herself and acceptance of others, developing associations with peers, balancing between permissiveness and controls in the educational setting, realizing successful achievement, and providing opportunities to gain independence. The purposes of counselling provide emphasis and strength to the educational program. Some specific aims of the school counselling include the following (Gibson, 2009):

Provide for the realization of student potentialities - to all students, the school offers a wide choice of courses and co-curricular activities. A significant function of education is to help students identify and develop their potentialities. The counsellor's role is to assist students to distribute their energies into the many learning opportunities available to them.

Help children with developing problems - even those students who have chosen an appropriate educational program for themselves may have problems that require help. A teacher may need to spend from one-fifth to one-third of his time with a few pupils who require a great deal of help, which deprives the rest of the class from the teacher's full attention to their needs. The counsellor, by helping these youngsters to resolve their difficulties, frees the classroom teacher to use his time more efficiently.

Contribute to the development of the school's curriculum - counsellors, in working with individual students, know their personal problems and aspirations, their talents and abilities, as well as the social pressures confronting them. Counsellors, therefore, can provide data that serve as a basis for curriculum development, and they can help curriculum developers shape courses of study that more accurately reflect the needs of students.

Provide teachers with technical assistance - pre-service teacher training institutions typically provide very limited experience with the

more technical aspects of counselling work. Thus, a need exists in most schools for assistance with counselling functions essential to the educational program. Specifically, the counsellor is qualified to assist teachers with selecting, administering, and interpreting tests; selecting and using cumulative, anecdotal, and other types of records; providing help and suggestions relative to counselling techniques, which teachers can use in counselling their students; and providing leadership in developing and conducting professional development of teachers in counselling functions.

Contribute to the mutual adjustment of students and the school - counselling has a responsibility for developing and maintaining a cooperative relationship between students and the school. Teachers and counsellors must be cognizant of students' needs. Students also must make adjustments to the school. They have a responsibility to contribute something to the school. A major contribution of students is that of making appropriate use of the school's resources and working toward accomplishments. Such mutual adjustment of students and school is facilitated by providing suggestions for program improvements, conducting research for educational improvements, contributing to students' adjustment through counselling, and fostering wholesome school-home attitudes.

The major goals of counselling are to promote personal growth and to prepare students to become motivated workers and responsible citizens. Educators recognize that in addition to intellectual challenges, students encounter personal/social, educational, and career challenges. School guidance and counselling programs need to address these challenges and to promote educational success.

The counselling is an integral part of a school's total educational program; it is developmental by design, focusing on needs, interests, and issues related to various stages of student growth. The scope of the developmental guidance and counselling program in today's school include the following components:

- *Personal/social* development - in addition to providing counselling services for all students, counsellors are expected to do personal and crisis counselling. Problems such as dropping out, substance abuse, suicide, irresponsible sexual behaviour, eating disorders, and pregnancy must be addressed.
- *Educational* development - students must develop skills that will assist them as they learn. The counsellor, through classroom guidance activities and individual and group counselling, can assist students in applying effective study skills, setting goals, learning effectively, and gaining test-taking skills. Counsellors also may focus on note taking, time

management, memory techniques, relaxation techniques, overcoming test anxiety, and developing listening skills.

- *Career* development - planning for the future, combating career stereotyping, and analyzing skills and interests are some of the goals students must develop in school. Career information must be available to students, and representatives from business and industry must work closely with the school and the counsellor in preparing students for the world of work.

The primary mission of a school counselling is to provide a broad spectrum of personnel services to the students. These services include student assessment, the information service, placement and follow-up, and counselling assistance. These four areas should constitute the core of any guidance program and should be organized to facilitate the growth and development of all students from kindergarten through post high school experiences (Erford, 2011).

The *assessment* service is designed to collect, analyze, and use a variety of objective and subjective personal, psychological and social data about each pupil. Its purpose is to help the individual to better understand herself. Conferences with pupils and parents, standardized test scores, academic records, personal data forms, case studies and portfolios are included. The school counsellor interprets this information to pupils, parents, teachers, administrators and other professionals. Pupils with special needs and abilities are thus identified.

The *information* service is designed to provide accurate and current information in order that the students may make an intelligent choice of an educational program, an occupation or a social activity. Essentially, the aim is that with such information students will make better choices and will engage in better planning in and out of the school setting. Students must not only be exposed to such information but must also have an opportunity to react to it in a meaningful way with others.

The school assists the student in selecting and utilizing opportunities within the school and in the outside labour market. Counsellors assist students in making appropriate choices of courses of study and in making transitions from one school level to another, one school to another and from school to employment. *Placement* thereby involves pupil assessment, informational services and counselling assistance appropriate to the pupil's choices of school subjects, co-curricular activities and employment. *Follow-up* is concerned with the development of a systematic plan for maintaining contact with former students. The data obtained from the follow-up studies aid the school in evaluating the school's curricular and guidance programs.

The *counselling* service is designed to facilitate self-understanding and development through dyadic or small-group relationships. The aim of such relationships tends to be on personal development and decision making that is based on self-understanding and knowledge of the environment. The counsellor assists the student to understand and accept himself thereby clarifying his ideas, perceptions, attitudes and goals; furnishes personal and environmental information to the pupil, as required, regarding his plans, choices or problems and seeks to develop in the student the ability to cope with (and solve) problems and increased competence in making decisions and plans for the future. Counselling is generally accepted as the heart of the guidance service.

Counselling students is one of the basic functions of the school guidance program. Counselling skills are needed by school principals, teachers, teacher-advisors, athletic coaches, and club sponsors as well as by professional counsellors. Although counselling of serious emotional problems is best handled by professional counsellors, teachers and other faculty personnel find themselves in situations daily where counselling is necessary (Coleman, 2009). Acquaintance with counselling methods and points of view is useful to them.

Counselling methods and points of view have developed from research and theories about how individuals grow and develop, change their behaviour and interact with their environment. These counselling methods are generally classified into three broad types or schools of thought: directive, nondirective and eclectic (Neukrug, 2011).

The directive counsellor focuses attention on identifying and analyzing the problem and finding an appropriate solution to it. He tends to make use of test data, school records and reports and to be more disposed to giving advice and information based on such data. *Directive counselling* is the method most commonly used by counsellors in school settings. Directive counselling seems to be most successful when the counselee is relatively well adjusted, the problem is in an intellectual area, a lack of information constituted the problem, the counselee has little insight into the problem, inner conflict is absent and the client suffers from anxiety, insecurity or impatience.

The nondirective approach is more effective in the treatment of many types of emotional problems. However, many students who come to the counsellor have few if any such emotional problems. Many cases merely call for information or some other routine assistance. The aim of *nondirective counselling* is, according to Rogers, to help the student to become a better organized person, oriented around healthy goals which he has clearly seen and definitely chosen. It aims to provide the student with a

united purpose, the courage to meet life and the obstacles that it presents. Consequently, the client takes from his counselling contacts, not necessarily a neat solution for each of his problems, but the ability to meet his problems in a constructive way. Rogers defines effective counselling as a definitely structured, permissive relationship that allows the client to gain an understanding of himself to a degree that enables him to take positive steps in the light of his new orientation. This hypothesis has a natural corollary that all the techniques used should aim toward developing this free and permissive relationship, this understanding of self in the counselling and other relationships, and this tendency toward positive, self-initiated action. Possibly the greatest contribution of the nondirective technique has been its influence in personalizing counselling. Nevertheless, even though this approach may be more effective in certain counselling situations, it is unlikely that this approach will be used in most schools because of the extreme training essential to its application in the counselling process.

Eclectic counselling is the result of selecting concepts from both directive and nondirective approaches. Thus, the eclectic counsellor uses whatever approach seems best suited to the situation. Real help given to most students in schools would be located between the highly directive and the eclectic views rather than client centred. The effectiveness of the counsellor will depend more on the relationship existing between the student and his counsellors than on the method she chooses and how well she performs within the method she employs.

Evaluation consists of making systematic judgments of the relative effectiveness with which goals are attained in relation to specified standards. In evaluating a function like counselling services, we attempt to determine to what extent the objectives of the service have been attained. The major objectives of guidance are to assist individuals to develop the ability to understand themselves, to solve their own problems, and to make appropriate adjustments to their environment as the situation dictates. Evaluation is the means by which school personnel can better judge the extent to which these objectives are being met. The ten characteristics cited following provide criteria for evaluating the effectiveness of a school's guidance and counselling services (Gysbers, 2006).

Pupil needs - effective guidance programs are based on pupil needs. Some needs are typical among pupils of a given age; others are specific to certain individuals in particular regions or schools. In effective guidance programs, teachers, counsellors and administrators listen carefully to what pupils say, because they know they are expressing either personal or situational inadequacies.

Cooperation - the staff of effective guidance programs works cooperatively. Cooperation is exhibited in the degree of active interest, mutual help, and collaboration among teachers, counsellors, and administrators.

Process and product - effective guidance programs are concerned with both process and product. The questions "How well is the program operating?" and "What are the outcomes?" guide the focus in effective guidance programs. The most important outcome of a guidance program is desirable change in the behaviour of students, such as improved school attendance, better study habits, better scholastic achievement, fewer scholastic failures, lower dropout rate, better educational planning and better home-school relations.

Balance - effective guidance programs balance corrective, preventive and developmental functions. Personnel in such programs know when to extricate pupils from potentially harmful situations, when to anticipate pupil difficulties and when to provide assistance necessary to a pupil's maximum development.

Stability - the ability to adjust to loss of personnel without loss of effectiveness is associated with program quality. Stability requires that the system is able to fill vacant positions quickly and satisfactorily.

Flexibility - effective guidance programs manifest flexibility. Flexibility enables the program to expand or contract as the situation demands without significant loss of effectiveness.

Qualified counsellors - counsellors hold a graduate degree in counselling and are fully certified by the state in which they practice.

Adequate counsellor-student ratio - most accrediting agencies require a counsellor-student ratio of one full-time counsellor for 250 to 300 students. A caseload of this magnitude is satisfactory if counsellors are to have adequate time to counsel students individually and in small groups, as well as consult with faculty, administrators and parents.

Physical facilities - physical facilities that are well planned and provide for adequate space, privacy, accessibility and the like are characteristic of quality guidance programs.

Records - appropriate records are maintained on each student including achievement test scores, information supplied by teachers, administrators, parents, employers and other professional personnel.

Although many of the aforementioned characteristics are useful, they should not be accepted unquestioningly. To some extent each guidance program is unique to its particular setting and consequently would either add other characteristics to the list or stress those cited previously in varying degrees.

References

- Coleman, H. L. (2009). Handbook of school counseling. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Erford, B. T. (2011). Transforming the school counseling profession. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Gibson, R. L. (2008). Introduction to guidance and counseling. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Gysbers, N. C. (2006). Developing and managing your school guidance program. Washington, DC: American Counseling Association.
- Heyden, S. M. (2011). Counseling children and adolescents. Belmont, CA: Brooks/Cole.
- Neukrug, R. C. (2011). Counseling theory and practice. Belmont, CA: Brooks/Cole.
- Kauchak, D. P. (2011). Introduction to teaching: Becoming a professional. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

МЕХАНИЗМИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ПОЗИЦИОННИТЕ СТРУКТУРИ ПРИ ОРИЕНТИРАНЕ В ПРОСТРАНСТВОТО ПРИ 5-7 Г. ДЕЦА

Гл. ас. Вили Янчева
ПУ „П. Хилендарски”
viliyantcheva@abv.bg

MECHANISMS FOR DEVELOPING POSITIONAL STRUCTURES IN SPACE ORIENTATION IN 5-7 YEARS OLD CHILDREN

Abstract: The article discusses positional activity as a factor for cognitive decentration in 5-7 years old children. For the subject orientation in space implies perception, evaluation of the object from different projections which is related to restrictions and difficulties for pre-school children. The application of anthro-technological devices

for surmounting difficulties is examined and their character nature is interpreted.

Key words: *positional activity, orientation in space.*

Съвременните изследвания върху концепта пространство подчертават многозначността на интерпретациите на това понятие в областите на неговото функциониране. Във философските интерпретации пространството се разглежда като форма за съществуване на материята, характеризираща се със свойствата протяжност, структурност, съвместно съществуване, взаимодействие. Пространството като абстракция на индивидуално равнище (извън научните търсения на изследователя) е лишено от смисъл, ако не му се привнесе значение чрез нещата, които го структурират или които са положени в него, чрез случващото се в него – т.е. чрез протичащата в него събитийност. В този контекст пространството е неделима част от пространствено-времевия континуум, а неговите свойства се обуславят от свойствата на физическите обекти в него и взаимодействията между тях (Н. Головко, 2006,24). Н. Головко разглежда три типа пространство: „перцептуално пространство”, „реално пространство” и „концептуално пространство”. Говорейки за ориентиране в пространството при децата, ние имаме предвид реалното пространство, което е тримерното физично пространство. Определянето на пространството като тримерно произтича от опита на човека. Предполага се, че за първи път Птоломей утвърждава трите измерения в реалното пространство, но едва Кант обосновава тримерността. Човешката събитийност протича в рамките на това реално тримерно пространство, в което детето попада след раждането си. Реалното пространство е средата, в която субектът е редоположен с други елементи – явления и обекти, които са в непрекъсната взаимовръзка при състояние на промяна на взаимоотношенията между тях (В. Янчева, 2010, 84). Тази динамичност на пространствената структура изгражда и усещането за пространство, което според Ж. Пиаже започва от раждането, развива се с развитието на перцепцията, моторната активност и овладяването на символичната функция.

Всяка структура предполага определени елементи и зависимости между тях. В пространството елементите са познаващият субект, обектите (от живата, неживата природа, резултати от дейността на човек) и явленията в него. В този смисъл всяка структура е инвариантна по отношение на своето съдържание, в това число и пространствената, съдържащо множество стимули. Тези стимули пораждаат реакциите на познаващия субект – субектът извършва действия,

които са предпоставка за „формиране на смисли“ на индивидуално равнище (А. Запорожец, А. Леонтиев, О. Первушина, 1996). Към пространствените сигнали (стимули) се отнасят протяжността на средата, тримерността на обектите около нас, направленията на преместване (Б. Ананиев, 1964,47).

Пораждащите се пространствени зависимости могат да бъдат интерпретирани на микро и макро равнище, чийто характер и структура определяме:

- на *микро равнище* се отразяват пространствени отношенията между субекта и обектите – диференцират се частите от собственото тяло и разположението на обекти спрямо субекта.

- на *макро равнище* се определят отношенията между обектите независимо от субекта, в това число и определяне на позицията на субекта спрямо произволен обект.

На макро равнище се пораждат пространствени отношения, които децата до 7-8 години трудно могат да осъзнаят, най-често обозначавани като познавателен егоцентризъм.

Егоцентризмът като понятие се интерпретира от различни позиции. Най-често то е свързвано с изследванията на интелекта на Ж. Пиаже, а егоцентричната позиция е интерпретирана като невъзможност на детето да приеме друга, различна от собствената му, гледна точка в частност и при ориентиране в пространството. Този тип егоцентризъм най-често е отбелязван като познавателен. Детето прави своите умозаключения на база собствени, конкретни, необобщени съждения, които Ж. Пиаже нарича „детски реализъм“. То трудно открива отношенията между вещите, които не съответстват на неговата гледна точка (Ж. Пиаже, 2008). По-късно, в училищна възраст, детето постига интелектуалната децентрация, която според Ж. Пиаже е предпоставка за достигането на по-обективна умствена позиция.

Още може да се говори за морален и комуникативен егоцентризъм, при това далеч надхвърлящ границите на предучилищното детство (Т. Пашукова, 2001).

Егоцентризмът се свързва и с развитието на детската реч от различни изходни предпоставки в концепциите на Ж. Пиаже (2008) и Л. С. Виготски (1983). Този тип егоцентризъм може да се отнесе към комуникативния.

Предмет на нашето разглеждане е познавателният егоцентризъм или съществуващата центрация на детето върху отделни страни на обекта и липсата на координация между представите, породени от различни изходни предпоставки или откриването на „реципроч-

ността”, а по-късно и „релативизма” (Ж. Пиаже, 2008) при ориентирани в пространството. Детето може да определи пространствени посоки ляво-дясно спрямо себе си, но среща затруднения при тяхното определяне, когато обектът е завъртян под ъгъл 180 градуса спрямо самото дете, или когато детето трябва да пренесе тази ориентация върху произволен обект, или трябва да определя посоки в динамични ситуации.

Понастоящем съществуват изследвания върху преодоляване на познавателния егоцентризъм при децата при ориентирани в пространството (М. Доналдсон, 1985, М. Hughes, 1975, Acredoro, 1977), основаващи се на обучаващо трениране на децата или промяна в мотивиращата ситуация. Акредоро достига до извода, че в ограничена среда (конкретна ситуация), при определени условия, децата имат успех, но когато резултатите трябва да се пренесат във външна среда децата изпитват затруднение.

Тези констатации могат да бъдат обяснени с „афективното стесняване” (Ж. Пиаже, 1996), когато схеми от по-висок ред блокират или са в противоречие на вече формираните схеми. Или овладеният пренос все още не е довел до преструктуриране на дейността.

Р. Говорова (1975) обяснява успешността на преноса към външната среда от страна на възрастния с възможността мислено да се разчлени пространството на отделни части и след това да бъде свързано в структура, а отсъствието на такъв механизъм при детето затруднява преноса във външна среда. Това обстоятелство обяснява и фактите, констатирани от Акредоро.

При механизма на разчленяване се фиксират само връзките между обектите, които служат за ориентир за търсения предмет, а самата представа отразява връзки и отношения на отделните елементи, което дава основание на Р. Говорова да я определя като схематизирана. Построяването и използването на схематизирани представи, според Р. Говорова, е в основата на ориентирани в пространството.

Ако изходим от тезата, че познанието на човек се конструира в хода на ежедневните му активности, то трябва да открием или определим онези активности за детето, които са значими при ориентирани в пространството. В поведението на детето можем да открием система от стимули и реакции. Стимулите са свързани с различните позиции, които детето заема на връстник и/или партньор в игрите; на дете в отношенията си с възрастните; на конкретен персонаж в игровата дейност. В тези различни по своя характер структури детето заема различни позиции и възприема различни гледни точки върху

обектите. В този смисъл позиционността я разглеждаме като способност на детето да възприема действителността от различни гледни точки, а позицията я определяме като конкретно отношение между детето и средата, което разкрива за детето мотивите и средствата. В този контекст позиционността е форма на опосредствано познание, в това число и за детето. А позиционното действие може да се разглежда като основен механизъм за развитие на позиционните структури при детето и постигането на познавателна децентрация. Позиционният подход може да бъде открит в разработките на Дж. Флейвел, Д. Б. Елконин, В. Недоспасова и др., но у нас практически отсъства както в практиката на предучилищна институция, така и в концептуални теоретични разработки.

При позиционното действие се постига координация на различни гледни точки: от една страна детето възприема средата и пространствените отношения между обектите в нея чрез собствените си „очи”, а от друга я възприема от позицията на игровата роля. В този смисъл ролевата позиция е първата крачка към развитието на позиционни структури у детето. Доколкото позиционността разкрива не само лични смисли, но и колективни значения, тя може да бъде разглеждана и като знаково-символичен посредник – доколкото разглеждаме посредника като осъществяващ връзка между две смислови пространства: „между наличното у субекта и постижимото друго съществуващо в идеална форма (културно зададена)” (Янчева, 2012, 33).

В позиционното действие Е. Бугрименко вижда възможност детето да се „дистанцира от собствения си натурализъм” (Е. Бугрименко, 1994, 55). В него тя открива двата етапа на опосредстването: откриване на значението и неговото удържане. Само при наличието на тези два етапа можем да твърдим, че способът на действие става реалност за детето.

Позиционното действие позволява на познаващото дете да фиксира конкретно съдържание чрез извършваните от него действия. То обединява в себе си две страни: субективно-смислова и обективна предметно-съдържателна. Това е действие, чрез което става възможна „субективация на значението” (Е. Бугрименко, 2004).

Разглеждано като посредник, позиционното действие може да е вътрешно противоречиво. То не само може да налага ограничения, но не трябва да отдалечава от способа за действие (А. Козулин, 1994). Позиционното действие или „условно-динамичната позиция” (В. Недоспасова, 1985) не трябва да се смесва с игровото действие. Корените на позиционното действие са определяни в сюжетно-

ролевата игра (Д. Елконин, 1984), в игра – драматизация, в кукления театър (Елконнинова, Л. И. и И. Я. Никитина, 2006) – там, където детето разглежда света през очите на „другия“, на ролята. Доколкото сюжетно-ролевата игра насочва към „смисли“, то тя би могла да стои пред опосредстващата дейност и да бъде предпоставка за нейното овладяване по смисъла на А. Козулин (1994).

Но прехода от игровата роля към развитие на позиционно действие и формиране на „позиционно“ отношение у субекта на познание не е плавен и абсолютен. Процесът е противоречив и крие своите опасности. Едни от тях отбелязва Б. Елконин. В процеса на отъждествяване с ролята децата много често „започват да строят своя игрова ситуация, а не разиграват тази, която се предлага от експериментатора. Присъствието на игрова атрибутика също предизвиква ограничения“ (1994, 48).

Очевидно „ролята“ изпълнява различни функции в контекста на сюжетно-ролевата игра и в контекста на ситуация по позиционна децентрация. В игровата дейност ролята е *цел*, а вещите, игровите атрибути, са материалната опора за разгръщане на ролята (Д. Елконин, 1984). А в ситуация по позиционна децентрация тя е *средство*.

При това целта в ситуация на позиционно децентриране е не разгръщане на ролята в позиция, а съкращаване и преодоляване на игровото отношение към ситуацията (Б. Д. Елконин, 1994, В. А. Недоспасова, 1985, Е. В. Филипова, 1996).

Съществува качествена разлика за познаващия субект в ситуации на сюжетно-ролевата игра и ситуации по позиционна децентрация. При последната ролята не се приема, а се извършва отъждествяване с ролята, за разлика от сюжетно-ролевата игра, в която детето приема ролята, а отъждествяването е с реален или приказен персонаж. Остава открит въпросът кога и при какви условия става възможно отъждествяването с ролята и задействане на механизма на позиционното действие.

Първата предпоставка може да се търси в диалогичността на играта, а не толкова в нейното съдържание и форма – Г. В. Дьяконов (2004), Т. И. Пашукова (2002).

Втората предпоставка: познатост на игровото действие за детето, то да е изпълнявало тази роля в реално игрово действие или да е съучастник в игрови сюжет, предполагащ наличието на дадената роля.

Трета предпоставка е въвеждането на правило, договаряно с помощта на възрастния (Б. Елконин, 1994, 49). Б. Елконин допуска, че

при прехода от игровата роля към условната позиция съществуват два центъра: „първият, свързан с откриването на новата действителност – позицията и вторият – с нейното произволно построяване и възсъздаване. В тези два центъра трябва и да се открият и формите на преходни действия”, опосредстващи действия (пак там).

Четвърта предпоставка е наличието на персонаж, чиято роля се приема. И в този смисъл Ел்கонинова Л. И. и И. Я. Никитина (2006) разглеждат кукления театър като „генетическа” клетка на позиционното, децентрирано действие.

В ситуации за ориентиране в пространството детето попада в среда, в която неговото субективно познавателно пространство съвпада с част от ситуацията. Другите части не се забелязват и за това най-вероятно не се отчитат. Собствената позиция и местоположение се отъждествява с цялата ситуация и се приписва на всички обекти от ситуацията. В този смисъл съдържанието на частта подменя съдържанието на цялото. Тази позиция В. Недоспасова нарича фактическа позиция. При прехода от нея в игрови контекст се осъществява позиционно действие, което тласка детето към децентрация и откриване на измененията в пространствените отношения. Въвежданата условност в ситуацията позволява на детето да отчете друга, различна от собствената му, гледна точка и да определи пространствените отношения при завъртане на образа под различен ъгъл спрямо местоположението на детето.

Позиционното действие, както и позиционният подход към действителността, позволява на детето да открие скритите за него отношения между обектите и да изгради на тази основа по-достоверна картина за средата, която обитава и в частност за пространствените отношения, които съществуват между обектите в тази среда. В този смисъл позиционността може да се превърне в средство за овладяването на собственото поведение от детето и в развитие на познавателните структури.

Литература:

1. Ананиев, Б. и Е. Рыбалко. Особенности восприятия пространства детей. М., Просвещение, 1964.
2. Бугрименко, Е. А. Переходные формы знакового опосредования в обучении шестилетних детей. Вопр. психол., 1994, №1, 54-61.
3. Бугрименко, Е. А. (2004). Знак и позиция в экспериментально-генетическом методе. Вопр. псих., 2004, №5, 32-41.
4. Виготски, Л. С. Мислене и реч. Наука и изкуство, С., 1983.

5. Говорова, Р. Формирование пространственной ориентировки у детей. Дошкольное воспитание, 1975, №9.
6. Головкин, Н. В. Философские вопросы научных представлений о пространстве и времени. Концептуальное пространство – время и реальность. Новосибирск, 2006.
7. Дяконов, Г. В. Психология эгоцентризма и образы духовности: опыт диалогической рецензии. Социальная психология, 2004, №4.
8. Элконин, Б. Д. Введение в психологию развития. Тривола, М., 1994.
9. Элконин, Д. Б. Психология на играта. Нар. просвета, С., 1984.
10. Эльконинова, Л.И. и И. Я. Никитина. О внутринней картине позиционного действия старших дошкольников. Вопр. псих., 2006, №1, 80-90.
11. Козулин, А. Опосредование: психологическая деятельность и психологические орудия. Вопр. псих., 1994, №4, 100-108.
12. Недоспасова, В. А. (1985). Роль позиции в развитии логического мышления. Развитие мышления и умственное воспитание дошкольника. Ред. Н. Н. Поддяков, М., 1985.
13. Пашукова, Т. Эгоцентризм: Феноменология, механизмы формирования и коррекции. К., ЦУИ, 2001, 397 с.
14. Первушина, О. Общая психология. МГУ, М., 1996.
15. Пиаже, Ж. Речь и мышление ребенка. Римис, 2008.
16. Янчева, В. За источника и механизмите на математическото развитие на детето. В: сб. Водим бъдещето за ръка, ИК Оборище, Панагюрище, 2012.
17. Янчева, В. Математика в детската градина. Астарта, Пл., 2010.

СПЕЦИФИКА НА НАЧАЛНАТА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ КАТО ПРЕДРАЗПОЛОЖЕНОСТ ЗА ЦЕЛЕНАСОЧЕНО ФОРМИРАНЕ НА РЕФЛЕКСИЯ

Виктория Чангалова

Факултет по педагогика, Югозападен университет „Неофит Рилски”

angelova.viki@gmail.com

Резюме: За детето от начална училищна възраст рефлексивният анализ на собствената личност може да протече твърде

болезнено, независимо от това дали самооценката му е реалистична или не. Това се дължи на факта, че подрастващите са склонни към преувеличение на собствените си недостатъци и са прекалено самокритични. Прилагането на рефлексивния подход в обучението помага за по-лесното протичане на този процес на самоанализ при учениците от началния етап на основно образование.

Ключови думи: видове рефлексия, ученик, начален етап на основно образование.

Abstract: For children of primary school age reflexive analysis of their person can occur too painful, whether self is realistic or not. This is due to the fact that adolescents are prone to exaggeration of their own shortcomings and too self-critical. Application of reflective approach of learning helps to facilitate flow of this review process for students of primary stage of basic education.

Keywords: types of reflection, student, primary stage of basic education.

Преди да навлезе в полезрението на психологическите и педагогическите науки, рефлексията е разглеждана като проблем, засягащ философията. Самата дума „рефлексия“ има латински произход – „reflexes“, което в буквален превод означава „обръщане назад“.

Различни са гледните точки на класиците на рефлексивната проблематика относно въпроса „Що е то рефлексия?“ Според Лок рефлексията е вътрешно наблюдение, но за Фихте тя е вътрешно възприятие. А за Рубинщайн тя не е нищо по-различно от мислено извеждане на човека извън пределите на обикновения живот.

У нас един от малкото автори, които се занимават задълбочено с проблема за рефлексията е В. Василев. Той предлага обособяването на няколко самостоятелни типа рефлексия – интелектуална рефлексия, личностна рефлексия, рефлексията като диалог (диалогова рефлексия) и праксиологическа.

За да предложи този свой вариант на класификация на отделните типове рефлексия, В. Василев прави подробен ретроспективен анализ на подобни класификации, правени от автори, занимаващи се също с този проблем.

Според него, И. Н. Семьонов вижда обособяването на разнообразните модуси на рефлексията така:

- интелектуална рефлексия;
- личностна рефлексия;
- комуникативна рефлексия;

- кооперативна рефлексия;
- културална рефлексия;
- екзистенциална рефлексия;

В. Н. Борисов разграничава само три типа рефлексия – протопредметен тип (създава се подготовка на изследователската програма), метапредметен (насочва анализа към синхронизиране и осмисляне на емпиричните данни) и методологически (сравняване и оценяване на използваните научни методи). А. М. Жигун говори и за игрова рефлексия (деловата или учебната, а не детската игра) (3).

Разграничаването на отделни типове рефлексия е необходимо, тъй като развитието на всеки един от тях благоприятства усъвършенстването на различни черти от характера на човека. А човешкият характер се нуждае от това постоянно развитие и усъвършенстване, защото „...човекът е такова същество, което постоянно търси себе си – едно творение, длъжно във всеки момент на своето съществуване внимателно да изследва и оценява условията на своята битийност“ (5).

Отговор на въпроса „Какво кара хората да осмислят своите действия рефлексивно?“ може да търсим в размишленията на трима мислители-хуманисти, относно човешката активност. З. Фройд твърди, че „всичко, което човек прави, се дължи на сексуалното величие и желанието за величие“. За Дж. Дюи „най-големият подбудител в човешката природа е желанието на човек да бъде важна личност“, а У. Джеймс смята, че „това е ненаситната жажда да бъдем оценени“ (3).

Самите рефлексивни действия Ст. Стамболиев класифицира в следните няколко вида: (7).

Според признака характер на рефлексивността те биват: самооценка; самоконтрол; саморегулация; обобщение; сравнение; фантазни действия за преобразуване на образи при учебното съдържание, използвани целенасочено и мотивирано от учениците; нравствени действия, свързани със съпоставка на нравствения еталон със собственото поведение; естетически действия при оценката на красотата в природата, в учебното съдържание и собственото поведение.

Според признака на класификацията – ниво на овладените личностни способности на рефлексивно действие, те са: външни и вътрешни.

По отношение на функционалните особености биват: планиращи; изпълнителски; контролиращи; оценъчни.

По отношение на възникналите проблеми – поставящи въпроси и действия, свързани с тяхното решаване.

Самата рефлексия, според С. Стамболиев, е „процес на самопознание на субекта на вътрешните психически действия и състояния, включващи както самооценката, така и самоконтрола“ (2).

Според В. Давидов рефлексията е едно от основните личностни новообразувания в начална училищна възраст, наред с планирането и анализа (2). Затова проблемът за рефлексията е толкова важен за началното училище. Защото съвременното образование е изправено пред предизвикателството ученикът да бъде поставен в ситуация на активно учене. Това означава той самостоятелно да се справя с поставените му задачи – т. е. да търси пътища за справяне с тези задачи, да планира и прогнозира действията си и да прави анализ и оценка на резултатите от своите действия. Работата върху развитието на рефлексията в тази възраст помага на ученика да се справя по-лесно, да бъде по-самостоятелен, когато е поставен в такава ситуация на активно учене. В този смисъл, ученикът израства като една постоянно развиваща се хармонична личност. А още Я. А. Коменски посочва хармоничната личност като основна цел на възпитанието (6).

Началната училищна възраст е и възрастта, в която учебната дейност се откроява като водеща. Тази дейност е ефективна, когато учениците се справят със задълженията си или, казано с други думи, когато осъзнават самостоятелно собствената си познавателна дейност. Постигането на тази самостоятелност в учебния процес изисква сериозна работа от страна на учителя (а и не само на него) върху развитието на точно един определен тип рефлексия – интелектуалната. Именно поради тази причина А. Карпенко я нарича рефлексията, която отразява същността на самоконтрола и самооценката (4). И ако трябва да бъдем по-точни и конкретни в изясняването на въпроса „Защо точно интелектуалната рефлексия е тази, която помага на ученика за развитието на неговата самостоятелност“?, отговор може да дадем, позовавайки се на информацията, която В. Василев ни дава относно този тип рефлексия.

Според него интелектуалният тип рефлексия се проявява в следните два модуса:

- „Тя се проявява като осъзнаване на основанията и източниците на нашите мисли, действия и знания, т. е. като мислено връщане, „спускане към корените“ на познавателното съдържание, рефлексивно възпроизвеждане на пътищата и начините, по които е добито знанието“;

- „интелектуалната рефлексия е конструиране на плана, схемата, модела, по който ще се реши една проблемна и достатъчно

сложна задача; мислено забягване напред в процеса на познавателното действие („перспективна рефлексия“), при което субектът внимателно отчита и прилага своите лични познавателни възможности, своите силни (но и слаби) страни“ (3).

След като развитието на интелектуалната рефлексия е свързано с протичането на толкова сложни психични процеси за детето от начална училищна възраст – осъзнаване на източниците на мислите му, възпроизвеждане на пътищата и начините, по които е придобито знанието, чертаене на схеми и модели за решаване на проблема и т. н. – редно ли е да смятаме, че в тази възрастова група има развита интелектуална рефлексия или съществуват само начални прояви на такава?

В трудове на Давидов, Зак, Стамболиев и др. относно рефлексивната проблематика може да срещнем твърдения, че в начална училищна възраст интелектуалната рефлексия е най-добре развита. Според други автори, като например Й. Балтаджиева, М. Лисина и др., в начална училищна възраст личностната рефлексия е развита наравно с интелектуалната (1). А според Г. Бонева, с течение на времето и чрез продължителната работа върху развитието на интелектуалната рефлексия се стига до нейното усъвършенстване в съдържателен план и така тя преминава в личностна, а на по-късен етап и в праксиологическа рефлексия (2).

Изследванията в областта на интелектуалната рефлексия на В. Василев, използвайки специални „рефлексивни“ задачи, предложени от А. З. Зак или т. нар. „изкуствени задачи“ – „контури“, „постройка“, „анаграми“ и „преместване на знаци“, доказват че в начална училищна възраст има само начални прояви на интелектуална рефлексия, т. е. тя е формирана, но не и развита. Изводите, до които достига В. Василев са, че чрез решаването на задачи от този тип се достига до успешното развитие на интелектуална рефлексия у учениците от тази възрастова група. А след като вече е формирана и се работи върху нейното развитие, страхът от провал в училище, който съществува у почти всеки ученик, изчезва. Справянето с този страх насочва ученика към една по-ясна оценка на собствените действия, което е предпоставка за по-целенасочена и самостоятелна работа върху учебните задължения.

Изследвания на интелектуалната рефлексия правят много учени още преди В. Василев: А. Зак, П. Жане, П. Галперин, а също така и много учители. Всички те са единодушни, че в начална училищна възраст интелектуална рефлексия има, но не добре развита. Едино-

душни са и че работейки върху нейното развитие се постигат желаните резултати, макар и не с всички ученици.

Като цяло работата върху развитието на интелектуалната рефлексия в начална училищна възраст е от изключителна важност за хармоничното развитие на учениковата личност. Защото благодарение на нея учениците от тази възраст, освен че успяват да анализират собствените си познавателни действия, успяват и да разработят схемите и моделите, благодарение на които са стигнали до тази познавателна дейност. И което е още по-важно, могат да усъвършенстват тези схеми и модели, за да бъдат още по-самостоятелни по пътя на своето познание.

За формирането на хармонично развита личност на детето от началния етап на образование огромно значение оказва заобикалящата го среда. Според Ел. Янакиева, за разлика от въздействието, оказвано върху възрастните, „...въздействието на природата върху детето е много по-натоварено. Причината се крие в своеобразното протичане на сензорните процеси – то е много по-изострено, интензивността на емоциите и чувствата е много по-силна, стремежът към откриване на новото е много по-висок, а интересът към неизвестното в заобикалящия свят е много по-голям“ (8). Интензивността на протичане на тези процеси у детето определя специфичността на неговото общуване. Общуването стимулира личностното развитие на учениците. То е средство за предаване на социална информация и условие за формиране на индивидуалното и общественото им съзнание, за чието развитие решаваща роля изпълнява работата върху развитие на личностната рефлексия. Връзката между общуване и развитие на личностна рефлексия в начален етап на образование е съществена, тъй като това е възрастта, когато детето отделя себе си от другите и се осъзнава като различно от другите. От реакциите, постъпките и оценките на другите то съди за себе си. Това е възрастта, в която детето вече не се сравнява с възрастните, а със своите връстници, което дава основание да се смята, че нивото на развитие на личностната рефлексия се намира във взаимна връзка с начина, по който учениците общуват един с друг.

Учени, които се занимават с изследването на личностния тип рефлексия са: Г. Хегел, К. Ясперс, С. Л. Рубинщайн и др.

Според В. Василев „личностната рефлексия може да се операционализира глобално, като се отнесе към самоорганизацията на „Аз-а“, когато той пристъпва към целенасоченото и осъзнато самопознание“ (3).

Както вече беше споменато, някои автори смятат, че в начална училищна възраст процесът на формирането и развитието на личностната рефлексия протича паралелно с това на интелектуалния тип рефлексия. Но дали за детето от началното училище е по-лесно да прояви самостоятелност в своята учебна дейност (развита интелектуална рефлексия) или по-лесно може да анализира собственото си „Аз“ (развита личностна рефлексия)? Защото личностната рефлексия се изразява именно в това, човек да оцени себе си, своите постъпки, през „погледа на някой друг“, т. е. да анализира себе си така, сякаш прави анализ на друг човек. Това означава ученикът да опознае личните си психични качества и собствения си духовен свят. И самостоятелността, и анализът на собствената личност, изглеждат сякаш много трудни за реализиране от страна на учениците в начален етап на образование. Много изследвания върху деца от тази възрастова група, провеждани от В. Василев, Г. Бонева, Й. Балтаджиева, Н. Александрова и др. обаче потвърждават, че децата се справят сравнително добре и с двата процеса, но при изготвянето на анализ затрудненията са по-значителни. Особено когато става въпрос за анализиране на собственото „Аз“. Именно поради тази причина работата върху развитието на личностната рефлексия е съществена за учениците от началното училище. В нейната основа лежи способността да различаваме „Аз“ от „не-Аз“, т. е. да опознаем собствената си личност. Или, както споделя В. Василев, „не-Аз“ не е просто среда и обстановка за човека и неговото поведение; „не-Аз“ е и ограничител, и определител на „Аз-а“, на неговите постъпки, възможности и качества. „Не-Аз“ (всичко извън нас и различно от „Аз“) е средство, дори непосредствен инструмент, за „самоизмерване“ на „Аз-а“, за самопознанието му. Така в плана на рефлексията трябва да се разбира опозицията „Аз“ – „не-Аз“: не като драматично противопоставяне, а като конструктивно сътрудничество с цел самопознание“ (3). Човек не може да опознае себе си непосредствено, той винаги се нуждае от нещо „извън себе си“. Поради тази причина работата върху развитието на личностната рефлексия в начална училищна възраст не трябва да се разглежда повърхностно, защото това е възрастта, в която детето започва да опознава своята личност на базата на отношението на околните спрямо него.

Когато става въпрос за начална училищна възраст, авторите, занимаващи се с рефлексивната проблематика, обръщат повече внимание на интелектуалната и личностната рефлексия. Техните изследвания са насочени предимно в тази област. Другите два типа – диалогова и праксиологическа, остават сякаш на заден план. Може би

това се дължи на факта, че те не се проявяват толкова активно в тази възраст.

Същността на диалоговата рефлексия най-общо се изразява в способността на човек мислено да се раздели със своята гледна точка. Също така да приеме гледната точка на своя събеседник, без обаче да се конфронтира с него. Да се постави на негово място (приемайки гледната му точка), за да разбере по-добре неговите мисли, логика и подбуди, накарали го да предприеме определеното действие.

Дали това поведение обаче е характерно за учениците от начална училищна възраст и в този смисъл съществува ли развита диалогова рефлексия при тях?

В. Василев смята, че „за да може да реагира адекватно при общуване с други, различни от него хора, всеки субект трябва да може коректно да прогнозира реакциите и общата посока на поведението им, а това задължително изисква да осъзнава и приема тяхната „различност“ (3).

Вероятно отговорът на горепосочения въпрос, позовавайки се на думите на В. Василев, е че в начална училищна възраст дори и да има начални прояви на диалогова рефлексия, тя не може да бъде развита значително. Нейното развитие може би ще започне на един по-късен етап, едва към четвърти клас, когато учениците вече могат да разбират и приемат тази различност у събеседника си и обкръжаващите го хора.

Ако се работи по подходящия начин върху диалоговата рефлексия, нейното развитие може би ще протече паралелно с това на интелектуалната и личностната. В изследователската практика, за диалоговата рефлексия в начална училищна възраст е доказана ефективността само на една методика от всички съществуващи методики за изследване на този тип рефлексия. Това е методиката на А. В. Захарова, Т. Ю. Андрущенко и М. Е. Боцманова, която се изразява в това детето да бъде „режисьор“ на спектакъл-приказка. Резултатите от тази методика сочат, че ученикът избира „актьорите“ за спектакъла на база лични взаимоотношения, а не върху това какви са „актьорските“ заложби на избраните ученици. Това дава основание да се смята, че в начална училищна възраст може да се работи върху развитието на диалогова рефлексия.

Праксиологическата рефлексия е обособена като самостоятелен тип рефлексия и като термин в рефлексивната проблематика от В. Василев през 1989-1990 г., поради необходимостта „да се обозначи

една специфична посока и особено съдържание на рефлексивния процес“ (3).

Според него, още в трудове на учени, като Дж. Дюи, П. Жа-не, Л. Виготски, П. Галперин, В. Давидов и др., може да се срещнат разсъждения върху същността на праксиологическия тип рефлексия.

Тя се изразява най-общо в това човек да подбира и контролира по такъв начин знанията си, че те да му бъдат полезни в неговата практика.

Намирането на приложение на придобитите знания е дейност, която е все още непосилна за учениците в начален етап на обучение. Поради тази причина не може да се говори за праксиологическа рефлексия при тях. Както вече беше споменато, през този период от детското развитие може да се работи върху развитието на интелектуалната рефлексия, като предшестваща праксиологическата. Когато тя бъде развита до такава степен, че ученикът да умее да подбира онези знания, усвоени от него, така че да ги използва ефективно в своята практиката, тогава вече може да се говори за развитие на праксиологическата рефлексия.

В. Василев обобщава, че когато се активизират няколко типа рефлексия – интелектуална, личностна, диалогова – тогава се проявява и праксиологическата рефлексия, т. е. тя интегрира в себе си останалите типове.

Рефлексивната проблематика е изключително сложна и деликатна материя. Работата върху тази проблематика изисква сериозна методическа и практическа подготовка от страна на този, който реши да се занимава с нея. Както установихме, не по-малко важно е и нейното усъвършенстване в учебния процес. Да се научат учениците да мислят рефлексивно е колкото сложен процес, толкова и необходим. От учителя и неговите педагогически умения зависи как ще се развие този процес в клас. От него зависи и как ще се развива и реализира всяко едно дете в класа. Поради тази причина е необходимо всеки един учител да познава и добре да умее да прилага в своята педагогическа практика методиките за развитие на различните типове рефлексия. Тази необходимост произтича от факта, че развитието на рефлексията в начална училищна възраст е свързано с развитие на цялостната личност на ученика и най-вече на неговите чувства и воля. Това е гаранция за създаване на психологически комфорт в клас. По този начин училището става все по-привлекателно за учениците. А това е изключително важно особено днес, когато все по-малко ученици влизат в клас и все по-малко са привлечени от училището. Основите, които се поставят в началното училище, са индикация за

бъдещите постижения на учениците. Това ни дава основание смело да заключим, че работата върху развитието на рефлексията в начална училищна възраст е предпоставка за успешното реализиране на ученика като възрастен.

Литература:

1. *Балтаджиева, Й.* Личностна рефлексия и общуване в начална училищна възраст. Сп. Педагогика, 2000, бр. 3.
2. *Бонева, Г.* Роля на учебната дейност за формиране на основните психични новообразувания – рефлексия, планиране и анализ у учениците. Сп. Начално образование, 2004, бр. 4.
3. *Василев, В.* Рефлексията в познанието, самопознанието и практиката. Пловдив, 2006.
4. *Карпенко, А.* Краткий психологический словарь. М., 198.
5. *Касирер, Е.* Изследване на човека. С., 2004.
6. *Колев, Й., Н. Филипова, М. Терзийска.* История на педагогиката. Благоевград, 1991.
7. *Стамболиев, С.* Рефлексия, рефлексивни действия и тяхното формиране в учебния процес. Сп. Педагогика, 1996, бр.7.
8. *Янакиева, Е.* Аз съм потокът, а ти – реката, в която се вливам. Благоевград, 2000.

ПРАВНО-СОЦИАЛНИ НАУКИ

КОНЦЕПЦИИ И МОДЕЛИ НА ПУБЛИЧНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ

Гл. ас. д-р Гергана Кресналийска

Катедра „Публичноправни науки и публичен мениджмънт”, Правно-исторически факултет, Югозападен университет „Неофит Рилски”

kresnaliyska@law.swu.bg

***Резюме:** Развитието на концепциите и теориите, формализирали изследването на публичната администрация като академична дисциплина, подчертава засилване ролята и значението на публичната администрация в държавата. В настоящата разработка се прави опит да се анализират и систематизират основните концепции и модели на публичната администрация. Разглеждат се и парадигмалните трансформации на публичната администрация. Акцентира се на представяне на основните постулати на отделните концепции и модели, като задълбоченото им изследване е предмет на бъдещи разработки.*

***Ключови думи:** администрация, публична администрация, традиционен модел на публичната администрация, неокласически модели на публичната администрация, европейски модели на публичната администрация, нов публичен мениджмънт.*

CONCEPTS AND MODELS OF PUBLIC ADMINISTRATION

Chief Assist. Gergana Kresnaliyska, PhD

South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad,

Law and History Faculty,

Department of “Public Law and Public Management”,

kresnaliyska@law.swu.bg

***Summary:** The development of the concepts and theories that have formalized the research of public administration as an academic course emphasizes the strengthening of the role and importance of public administration in the state. The present paper makes an attempt to analyze and systematize the basic concepts and models of public administration. The paradigmatic transformations of public administration are also examined. Emphasis is placed on the presentation of the basic postulates of individual concepts and models, as their deeper study is the subject of future research.*

Keywords: administration, public administration, traditional model of public administration, neoclassical models of public administration, European models of public administration, new public management

Публичната администрация има продължителна история, съпътстваща развитието на цивилизацията и съвременната държава. Развитието на концепциите и теориите за публичната администрация, подчертава засилване ролята и значението на публичната администрация в държавата. Настоящата разработка има за цел да се анализират и представят в синтезиран вид основните концепции и модели на публичната администрация.

Въведение в публичната администрация

Публичната администрация възниква едновременно с образуването на държавата. Историята на администрацията води началото си от шумерите в Месопотамия, където възниква организиран административен живот. За връх в развитието на публичната администрация се приема разцветът на Средновековието, тъй като тогава възниква съвременната държава. В своята сегашна форма обаче публичната администрация не се появява преди средата или втората половина на XIX век (Верхайен, Танев, 2000, с. 40). За основоположник на съвременната публична администрация се приема изследователят Леонард Уайт, който през 1926 г. публикува в САЩ труда си „**Въведение в науката за публичната администрация**”.

Преди да се разгледат теоретичните концепции и модели на публичната администрация е необходимо да се дефинира понятието „публична администрация” (public administration). Богатството и сложността на явлението „публична администрация” създава затруднения относно неговата дефиниция. Трудността от дефиниране на понятието „публична администрация” се дължи преди всичко на наличието на някои **противоречия** в това понятие, изведени при научни изследвания от редица автори (Верхайен, Танев, 2000, с. 15-21; Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 10-11; Василев, Александрова, Кресналияска, Чешмеджиева, 2011, с. 96; Арабаджийски, 2010, с. 18-19). **Първото противоречие** се състои в съчетаването на две противоположни по смисъл и съдържание думи: **публична** (public – лат.) – т.е., администрацията да бъде ориентирана към народа; и **администрация** (administrare – лат.) – служба, обслужвам, т.е. администрацията да бъде ориентирана към властта. **Второто противоречие** е между публичната администрация **като наука и като практика**. Като **наука**: публичната администрация е уникална наука. Тя представлява система от научни знания, теоретични възгледи, за

начините на изграждане и функциониране на публичната администрация и публичната власт. Основава се на правните, политическите, управленските, икономическите, социологическите и психологическите науки. Като **практика**: публичната администрация представлява съвкупност от взаимно свързани административни процеси, функции и структури, носещи отговорността и подпомагащи държавните органи при реализирането на публичната власт. **Третото противоречие** е в **съотношението „администрация – политика“**. Едното схващане е, че администрацията трябва да бъде отделена от политическата власт. Другото схващане е, че администрацията трябва да се подчинява на политиката, на политическата сила, която е на власт и е в правото си да задава правилата на функциониране на администрацията и да контролира дейността ѝ.

В научната литература съществуват множество определения на понятието „публична администрация“ (Къндева, 2007, с. 14-17; Арабаджийски, 2005, с. 29-31; Величков, Бенев, 2004а, с. 22; Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 10-15; Живкова, 2002, с. 127; Василев, Александрова, Кресналийска, Чешмеджиева, 2011, с. 96-97, Арабаджийски, 2010, с. 34).

Публичната администрация може да бъде определена като комплекс от административни процеси, административни структури и лица, действащи в официални длъжности, свързани с изпълнението на законите и другите нормативни актове в сферата на изпълнително-разпоредителната дейност на държавата.

В теоретичен аспект някои автори извеждат специфични дефиниции на понятието „публична администрация“, групирани в четири категории: **политически, правни, мениджърски и професионални** (Павлов, Михалева, 2000, с. 16-19; Арабаджийски, 2010, с. 22-23; Величков, Бенев, 2004а, с. 23; Василев, Александрова, Кресналийска, Чешмеджиева, 2011, с. 98).

Необходимо е да се подчертае, че на този етап не съществува една единствена дефиниция, която би изчерпала цялостно съдържанието на понятието „публична администрация“.

Концепции и модели на публичната администрация

Според автори, изследващи теоретичните основи на публичната администрация, развитието на концепциите на публичната администрация условно може да се раздели на два големи етапа (Величков, Бенев, 2004а, с. 31; Василев, Александрова, Кресналийска, Чешмеджиева, 2011, с. 101). Първият етап, според тези автори, включва: традиционен модел на публичната администрация и неокласически модели на публичната администрация (Величков, Бенев, 2004а, с. 31-

32; Василев, Александрова, Кресналийска, Чешмеджиева, 2011, с. 101). Вторият етап, според тези автори, включва следните теории: теория за обществения избор, неотейлъризъм, нов публичен мениджмънт, публично предприемачество (Величков, Бенев, 2004а, с. 33-37; Василев, Александрова, Кресналийска, Чешмеджиева, 2011, с. 101).

Други автори изследват традиционния модел на публичната администрация и мениджъриализмът (Верхайен, Танев, 2000, с. 39-61).

Автори, изследващи моделите на публичната администрация, разглеждат традиционния модел на публичната администрация и европейските модели на публичната администрация (Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 23-29). Тези автори, изследвайки реформите в публичното управление, разглеждат теорията за нов публичен мениджмънт и представят и теорията за обществения избор, теорията на неотейлъризма и теорията „публично предприемачество”, като „обединяват” всички тези теории под наименованието „нов публичен мениджмънт” (Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 227-232).

За целите на настоящата разработка, с оглед и на по-голяма яснота на изложението, възприемаме становището за разделяне – с известна степен на условност, на развитието на концепциите на публичната администрация на два големи етапа. *Първи етап включва: традиционен модел на публичната администрация и неокласически модели на публичната администрация. Втори етап включва: теория за обществения избор, теория на неотейлъризма, концепция нов публичен мениджмънт и концепция публично предприемачество.*

Първи етап в развитието на концепциите на публичната администрация. Традиционен модел на публичната администрация:

Традиционният модел на публичната администрация възниква в края на XIX век, като е напълно развит и действащ към 20-те години на XX век. „Най-общо под традиционен модел на администрацията се разбира съвкупността от съществуващите и прилаганите по това време практики в сферата на публичната администрация” (Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 23). Идентифицираният като **традиционен модел на публичната администрация** по времето на своето възникване е представлявал сериозна реформа в тази сфера. Традиционният модел може да бъде отличен от предшестващите го модели като **„администрация под официалния контрол на политическото ръководство, основан на строго йерархичен модел на бюрокрация, с персонал от постоянни, неутрални и анонимни длъжностни лица, мотивирани само от обществения интерес, служещи еднак-**

во на всяка управляваща партия, без принос към политиката, които просто прилагат политиката, решена от политиците”(Верхайен, Танев, 2000, с. 41).

В научната литература се посочват следните теории, които представят традиционния модел на публичната администрация: докладът „Норткоут – Травелян”, Законът за държавната служба (Законът „Пендълтън”), теорията на Удроу Уилсън за дихотомията политика/администрация, теорията за бюрокрацията на Макс Вебер (Верхайен, Танев, 2000, с. 41-54; Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 23-27; Величков, Бенев, 2004а, с. 31-33; Василев, Александрова, Кресналийска, Чешмеджиева, 2011, с. 101-102).

Докладът „Норткоут – Травелян”, 1854 г.

Този доклад се определя като теорията, поставила основите на традиционния модел през викторианската епоха във Великобритания. По това време във Великобритания започва административна реформа, предизвикана от реформата във финансовия сектор, според която правителствените институции трябва да бъдат приведени в съответствие с интересите на либералното общество. Докладът съдържа твърде непопулярни и дори радикални по своята същност насоки и препоръки. Те очертават новите параметри на викторианския административен модел. Докладът препоръчвал: постоянни държавни служители, които да се набират чрез открита конкуренция на основата на приноса, а не на основата на семейственост и покровителство; разделение на труда на основата на заетост в промишления сектор или интелектуалната сфера; „ясно разграничение на категориите, функциите и отговорностите между държавните служители и политиците”; държавните служители да бъдат назначавани на млада възраст и според изпълнението на задълженията си да може да остават на служба до пенсиониране (Верхайен, Танев, 2000, с. 41-42). Най-същественото в доклада е, че той предвижда създаване на постоянна държавна служба, при която назначенията са на основата на приноса; службата следва да бъде открита за всички, а не само за лоялните политически поддръжници или аристокрацията. С това той допринася за развитието и утвърждаването на новите принципи в административната система (Верхайен, Танев, 2000, с. 41-42; Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 23-24; Величков, Бенев, 2004а, с. 31; Василев, Александрова, Кресналийска, Чешмеджиева, 2011, с. 101; Арабаджийски, 2010, с. 16-17).

Законът за държавната служба (Законът „Пендълтън”), 1883 г.

Новините за осъществяваните реформи във Великобритания и други европейски държави оказали въздействие върху мисълта в САЩ. През преобладаващата част от XIX век в САЩ е широко разпространена и прилагана т. нар. „spoils system”. По своята същност „spoils system” представлява система за печелене на политически привърженици чрез обещания за високи служби и други привилегии, ако политическата партия спечели изборите. Неадекватността на тази система става причина за убийството на американския президент Гарфийлд през 1881 г. във Вашингтон. Убийството се превръща в катализатор на реформите в административната система на САЩ, които започват през 1883 г. с приемането на Закона за държавната служба (Закона „Пендълтън”). Слага се край на прилагането на „spoils system” в американската административна практика. Законът за държавната служба (Законът „Пендълтън”) въвежда: „двупартийни пълномощия на държавните служби; провеждане на конкурсни изпити за всички кандидати за държавна служба; назначаване на кандидатите с най-високи оценки на изпита; въвеждане на пробен период преди окончателното назначение; назначения във Вашингтон, пропорционални на населението на щата” (Верхайен, Танев, 2000, с. 43). Въпреки наличието на сходство между Доклада „Норткоут – Травелян” и Закона „Пендълтън”, основните различия между тях са: американското законодателство не изисква кандидатите да започват работа от най-ниските равнища на йерархия, както е заложено в британския доклад; в Закона „Пендълтън” не се прави разграничение между държавни служители, ангажирани с интелектуален труд и тези, които работят в промишления сектор, както е в британския случай (Верхайен, Танев, 2000, с. 43; Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 24; Величков, Бенев, 2004а, с. 32; Василев, Александрова, Кресналияска, Чешмеджиева, 2011, с. 101).

Теорията на Удроу Уилсън за дихотомията политика/администрация

Аналогичен на Закона „Пендълтън” е трудът на Удроу Уилсън (28-ят президент на САЩ). Статията му „Изследване на администрацията”, публикувана през 1887 г., се определя от съвременните учени за поставяща началото на публичната администрация като академична дисциплина. Основният принос на Уилсън към традиционния модел е в отделянето на политиката от администрацията при правенето на политика. Уилсън смята, че разделянето на политическата и административната дейност при правенето на политика е доброто решение за противодействие на недостатъците на „spoils system”. Според него: „Администрацията лежи извън сферата, свой-

ствена за политиката. Административните въпроси не са политически въпроси. Въпреки че политиката поставя задачите за администрацията, не бива да се допуска тя да манипулира своите служби” (Верхайен, Танев, 2000, с. 44). Удроу Уилсън се утвърждава като основател на деполитизацията в административната система (Верхайен, Танев, 2000, с. 43-45; Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 25; Василев, Александрова, Кресналийска, Чешмеджиева, 2011, с. 101).

Теорията за бюрокрацията на Макс Вебер (1910 г.)

Теорията за бюрокрацията на немския социолог, политолог и учен Макс Вебер допълва и доразвива традиционния модел на публичната администрация. Теорията на Вебер се основава на идеите му за власт, господство и авторитет. Той различава три типа авторитет (три модела на лидерство) – традиционен, харизматичен (обаятелен) и рационален (законно-рационален/правно-рационален). Според Вебер най-приложим и най-ефективен в бюрокрацията е рационалният авторитет (правно-рационалният модел на лидерство, правно-рационалната власт). Той формулира шест основни принципа на модерните бюрократични системи. Макс Вебер предписва пет основни елемента за „идеалната” бюрократична организация: разпределение на работата и функционалната специализация, йерархия, наличие на множество формално очертани правила и процедури, поддържане на архив и друга документация, професионализъм (Къндева, 2007, с. 212). Веберовият модел на бюрокрацията, разглеждан в контекста на съвременните административни реформи, има редица недостатъци, но за своето време той се приема като най-ефективният начин за организиране на дейността в общественния сектор (Верхайен, Танев, 2000, с. 41-42; Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 25-27; Величков, Бенев, 2004а, с. 32-33; Василев, Александрова, Кресналийска, Чешмеджиева, 2011, с. 101-102; Величков, Бенев, 2004б, с. 113-120; Къндева, 2007, с. 211-213, 258-261).

Неокласически модели на публичната администрация

Като неокласически модели на публичната администрация, авторите определят *Модел на Лутър Гулик* и *Модел на Хърбърт Саймън* (Величков, Бенев, 2004а, с. 32; Василев, Александрова, Кресналийска, Чешмеджиева, 2011, с. 86-87).

Модел на Лутър Гулик (1937 г.): известен е с необходимостта от координация и организираност; основата на организацията е разделението на труда.

Модел на Хърбърт Саймън (1946 г.): характеризира се с единоначалие, специализация, норма на управляемост, реализация на контрола.

Втори етап в развитието на концепциите на публичната администрация. Теория за обществения избор:

Теорията за обществения избор отхвърля класическия модел на представителната демокрация и съсредоточава вниманието си върху усъвършенстване на взаимодействието между бюрокрацията и обществото. За основоположници на теорията за обществения избор се считат А. Даунс (в изследванията си за представителната демокрация – 1957 г. и за бюрокрацията – 1967 г.) и У. Нисканен (за бюрокрацията – 1971 г.). Поддръжниците на теорията за обществения избор срещу монополизма на бюрокрацията предлагат следните основни тези: повече конкуренция, повече „приватизация”, повече информация и повече контрол над бюрократите (Павлов, Михалева, 2000, с. 25; Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 230; Величков, Бенев, 2004а, с. 33-34; Василев, Александрова, Кресналийска, Чешмеджиева, 2011, с. 102).

Теория на неотейлъризма

Теорията на неотейлъризма по своята същност е възраждане на теорията за научното управление, създадена от Фредерик Тейлър. Неотейлъризмът не се занимава с какъвто и да е обстоен анализ на политическата система в разнообразните ѝ измерения. Той фокусира вниманието си единствено върху рационализиране на бюрокрацията. Теорията на неотейлъризма се ограничава с вътрешната и външната организация на бюрокрацията. Като цяло, с оглед упражняването на по-добър контрол върху бюрокрацията в публичните организации, теорията на неотейлъризма препоръчва използването на методи и техники от мениджмънта, доказали своята ефективност при упражняването на контрол над бюрокрацията в частните фирми и организации (Павлов, Михалева, 2000, с. 26; Величков, Бенев, 2004а, с. 34; Василев, Александрова, Кресналийска, Чешмеджиева, 2011, с. 87; Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 230).

Концепция нов публичен мениджмънт

Теорията на новия публичен мениджмънт възниква като резултат от съчетаването на теорията за обществения избор и теорията на неотейлъризма с цел преодоляване на слабостите на традиционния административно-бюрократичен публичен мениджмънт. За основоположници на теорията нов публичен мениджмънт се считат Д. Фарнхам и С. Хортън. Концепцията на новия публичен мениджмънт се основава на разбирането, че в края на XX век мениджмънтът в частния сектор инструментално превъзхожда мениджмънта в публичния сектор, поради което е необходим творчески трансфер на управленски подходи, методи и средства от бизнес мениджмънта в

публичния мениджмънт (Павлов, Михалева, 2000, с. 27-30; Величков, Бенев, 2004а, с. 34-35; Василев, Александрова, Кресналийска, Чешмеджиева, 2011, с. 87; Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 227-230; Верхайен, Танев, 2000, с. 55-59; Кацамунска, 2012).

Концепция публично предприемачество

„Американският вариант на концепцията нов публичен мениджмънт е познат в научната литература под наименованието публично предприемачество” (Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 230). Теорията публично предприемачество е създадена в началото на 90-те години на ХХ век от Дейвид Озбърн и Тед Геблър, като резултат от съчетаването на теорията за обществения избор и теорията на неотейлъризма в условията на американския мениджмънт. Концепцията „публично предприемачество” придобива широка популярност след 1992 г., когато в САЩ Дейвид Озбърн и Тед Геблър публикуват труда си „Преоткриване на управлението”. Концепцията е разработена като средство за преодоляване на слабостите на традиционното бюрократично управление в условията на американския мениджмънт. „Предложеният нов модел на управление в САЩ Д. Осбърн и Т. Геблър наричат „предприемаческо управление”, а самият подход определят като „предприемачески дух, който трансформира публичния сектор” (Кацамунска, 2012, с. 18). Основната идея на теорията е трансформиране на бюрократичното управление на публичния сектор в предприемаческо управление, което е гъвкаво, отзивчиво към обществените потребности и ефективно. Дейвид Озбърн и Тед Геблър извеждат комплекс от принципи за изграждане на предприемаческо управление в публичния сектор, към които публичните мениджъри трябва да се придържат. Тези принципи са формулирани въз основа на схващането „насочвай лодката, а не греби” и са в пълно противоречие с принципите, формулирани от Макс Вебер за бюрократичната организация (Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 230-231; Кацамунска, 2012; Павлов, Михалева, 2000, с. 31-33; Величков, Бенев, 2004а, с. 35-37; Василев, Александрова, Кресналийска, Чешмеджиева, 2011, с. 97).

Европейски модели на публичната администрация

В настоящата разработка европейските модели на публичната администрация не се разглеждат задълбочено, тъй като са предмет на друго изследване. Според Христов, Павлов, Кацамунска (2007), **„В исторически аспект съществуват два алтернативни европейски модела на публичната администрация:**

- **Наполеонов (френски) модел** – централизирана йерархична администрация (сходна до военната), насочена предимно към властта.

• **Британски модел** – деполитизирана професионална администрация, насочена предимно към обществото” (с. 27).

В политически аспект се наблюдават два алтернативни подхода:

Първи подход – администрацията е подчинена на политическата власт, което е характерно за френския (Наполеоновия) административен модел;

Втори подход – администрацията е отделена от политиката, което е характерно за британския административен модел (Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 27).

През последните години при двата административни модела се очертават следните **закономерности**: все по-често се обособява т.нар. икономическа администрация; обособява се администрация (агенции), подпомагаща развитието и обогатяването на различните публични услуги; обособява се администрация, подпомагаща решаването на нови проблеми – екология, финансов проблем и др. (напр. екологична полиция, финансова полиция и пр.) (Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 27).

Между френския и британския модел са налице **сходства**, които се очертават в следните **направления**: сходство в административните структури; сходство в управлението на човешките ресурси в публичната администрация; сходство във формите на контрол върху дейността на администрацията (Христов, Павлов, Кацамунска, 2007, с. 27-28).

Парадигмални трансформации на публичната администрация

В настоящата разработка парадигмалните трансформации на публичната администрация не се разглеждат задълбочено, тъй като са предмет на друго изследване. В продължение на повече от век публичната администрация на Запад се изгражда според представите за т.нар. „класическа парадигма на администрацията”. В Европа тази парадигма е силно повлияна от идеите на Макс Вебер, а в САЩ – от тези на Удроу Уилсън. Класическата парадигма на администрацията функционира много успешно до към 70-те години на XX век, след което започва основно преосмисляне на процеса на управление, довело до „безкрайна вълна от реформи”. Основната цел на реформите в публичната администрация е трансформирането и модернизиранието на съществуващата и вече остаряла административно-бюрократична система. Възникването и опитите за налагане на новия модел на публично управление в повечето развити държави, както и в много от развиващите се държави, са от началото на 80-те години на XX век.

Първоначално на този нов модел на публично управление авторите дават такива определения, като: „менеджъризъм, нов публичен мениджмънт, публична администрация базирана на пазара, постбюрократична парадигма или предприемаческо управление” (Кацамунска, 2012, с. 20). В специализираната литература са налице множество идеи за реформи, обединени под наименованието „нов публичен мениджмънт”. „Новият публичен мениджмънт е система от пазарно ориентирани подходи в управлението на институциите и ресурсите в публичния сектор. Въпреки различните наименования, по същество всички те описват едно и също явление, въпреки че в научната литература повече или по-малко се наложи терминът „нов публичен мениджмънт” (Кацамунска, 2012, с. 21). Първите изразители на новата административно-управленска парадигма, известна като „нов публичен мениджмънт”, са Великобритания, Канада, Австралия, Нова Зеландия и САЩ. Парадигмата на новия публичен мениджмънт намира различни форми на проявление. „Там, където реформите са съзнателно планирана промяна в духа на новия публичен мениджмънт, реформаторите залагат основно на мениджъризма, приватизацията, агентификацията, конкуренцията, децентрализацията и разширяването на участието на гражданите в управлението” (Кацамунска, 2012, с. 23-24). Според Кацамунска (2012), „ако англо-американските страни се приемат за същински изразители на новия публичен мениджмънт като нова административно-управленска парадигма, то страните от континентална Европа в значителна степен се отклоняват от траекториите и стратегиите на тази концепция” (с. 5).

През последното десетилетие на XX век обаче започва търсене на алтернативни модели за управлението в бъдеще. Обект на целенасочено проучване от изследователите са такива модели, като: „пазарен модел за реформиране на управлението, модел на управление чрез обществено участие, модел на гъвкаво управление и модел на дерегулирано управление” (Кацамунска, 2012, с. 30).

В заключение може да се посочи:

Важният фактор в концепциите и теориите на публичната администрация е, че тя е академична дисциплина, която непрекъснато се променя и развива. Развитието на мисленето за начина на функциониране на административната система се осъществява успоредно с промяната и развитието на държавата. В края на XIX век възниква традиционният модел на публичната администрация и представлява сериозна реформа в тази сфера. През последните десетилетия на XX век започват реформи в публичното управление под наименованието „нов публичен мениджмънт” с цел трансформиране и модернизиране

на класическата парадигма на публичната администрация. Новият публичен мениджмънт е отрицание на класическата парадигма на публичната администрация. Изследователите насочват вниманието си и към търсене на алтернативни модели на публично управление в отговор на предизвикателствата на динамично променящата се среда и нарастващите очаквания на гражданите и бизнеса.

Литература:

1. Арабаджийски, Н. (2005). *Основи на публичната администрация, обща част*. София: Сиела, 26-33.
2. Арабаджийски, Н. (2010). *Организация на публичната администрация в Република България*. София: Нов български университет, 15-34.
3. Буров, С., Бонджолова, В., Илиева, М., Пехливанова, П. (1995). *Съвременен тълковен речник на българския език (с приложения), трето издание*. В. Търново: GABEROFF – ЕООД.
4. Василев, В., Александрова, В., Кресналийска, Г., Чешмеджиева, М. (2011). *Терминологичен речник по публично правни науки и управление на публичната дейност*. София: Фенея, 64-106.
5. Величков, И., Бенев, Б. (2004а). *Теоретически основи на публичната администрация, част първа*. София: ЕкоПринт, 18-38.
6. Величков, И., Бенев, Б. (2004б). *Държавна администрация (структура, функции, проблеми), част втора*. София: ЕкоПринт, 113-120.
7. Верхайен, Т., Танев, Т., (съставители), авторски колектив. (2000). *Въведение в публичната администрация в сравнителен европейски контекст*. София: ГАЛ-ИКО, 15-61.
8. Живкова, Е. (2002). *Нова публична администрация*. София: УНСС, УИ „Стопанство”, 117-146.
9. Кацамунска, П. (2012). Реформите в публичното управление и парадигмалните трансформации на публичната администрация. *Администрация, управление и икономика*, 5. <http://ejournal.vfu.bg/>
10. Къндева, Е. (2007). *Публична администрация*. София: Сиела, 14-17; 211-213; 258-261.
11. Павлов, П., Михалева, Св. (2000). *Основи на публичната администрация*. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър”, 11-33; 53-56;
12. Христов, Хр., Павлов, П., Кацамунска, П. (2007). *Основи на публичната администрация*. София: УНСС, УИ „Стопанство”, 9-29; 223-232.

ПРЕДЛОЖЕНИЯТА И СИГНАЛИТЕ НА ГРАЖДАНИТЕ – ЕФЕКТИВНА ПРАВНА ФОРМА ЗА ВЪЗДЕЙСТВИЕ ВЪРХУ ПУБЛИЧНАТА ВЛАСТ

Гл. ас. д-р Маргарита Чешмеджиева

Катедра „Публичноправни науки и публичен мениджмънт”, Правно-
исторически факултет, ЮЗУ „Неофит Рилски”

margo4@abv.bg

***Анотация:** Статията разглежда правния институт на предложенията, сигналите и жалбите като извънсъдебен механизъм за защита правата на гражданите и като средство за въздействие върху публичната власт.*

Институтът на предложенията и сигналите се превръща в ефективен инструмент за влияние на гражданите върху процеса на вземане на публични решения, осигуряващ институционализирана защита на разнообразните социални интереси в модерната демократична, правова и социална държава.

***Ключови думи:** предложения, сигнали, обществен контрол, защита правата и интересите на гражданите.*

***Summary:** The article discusses the legal form of recommendations of alert reports of the institute as non-litigation means of protection of citizens' rights and legal interests.*

It focuses on citizens' right of control over the work of the government administration by submission of recommendations and alert reports viewed as means of public control. It protects various social interests in modern democratic, legal and social state.

***Key words:** recommendations, alert report, public control, protection of citizens' rights and interests.*

В настояще време институтът на предложенията, сигналите и жалбите се разглежда като важна част от правния статус на човека и гражданина в развитите демократични, правови държави и по своята същност винаги въздейства върху дейността на държавните административни органи. С помощта на предложенията и сигналите, гражданите и техните организации могат да оказват въздействие на административните органи при приемането на техните управленски решения.

Посредством този институт се удовлетворяват различни взаимосвързани интереси на гражданите, каквито например са: интереси

за защита на нарушени права и свободи, свободно изразяване на мнение, както и взимане на участие в управлението на държавата.

Институтът на предложенията, сигналите и жалбите е специфична извънсъдебна форма, чрез която се осъществява граждански контрол над дейността на държавните органи и се защитават правата на гражданите от незаконни, неправомерни действия на администрацията.

Правото на гражданите на контрол върху дейността на държавната администрация е регламентирано в Конституцията и някои отделни закони. Гражданският контрол върху държавната администрация е важен фактор за изграждането и развитието на българското общество като европейско.

Важно място сред гаранциите за законност в актовете и действията на администрацията има Административно-процесуалният кодекс²¹. Поради неговото съдържание и отношенията, които урежда, той е важно правно средство за защита на правата и интересите на гражданите и организациите.

Посредством предложенията и сигналите, гражданите разполагат с възможността да оказват влияние при разрешаването на обществено значими въпроси от административните органи и от органите на местното самоуправление и местната администрация. Чрез института на предложенията и сигналите се удовлетворяват различни взаимосвързани интереси на гражданите, като например: защита на нарушени права и свободи, свободно изразяване на мнение, както и участие в управлението на страната.

С упражняване на правото си да подават жалби, предложения и сигнали, гражданите от една страна, сигнализирайки за недостатъците в работата на държавните органи, организации и длъжностни лица, участват в решаването на обществените проблеми, а в същото време те удовлетворяват и собствените си интереси и права.

Именно поради това разглеждането на всяка жалба, предложение или сигнал има не само индивидуален характер, но и държавно значение. Това е своеобразен индикатор, който дава възможност да се правят изводи за положението в страната. Те са източник на информация, която е полезна при решаване на въпроси, свързани с държавното, стопанското, социалното и културното развитие.

Отношенията, свързани с реализацията на конституционното право на гражданите на обръщания към органите на държавната власт, придобиват особена актуалност в условията на демокрация и

²¹ Административно-процесуален кодекс. 11 април 2006, в сила от 12.07.2006 г.

развитието на гражданското общество. Правото на предложения, сигнали и жалби е израз на прекия граждански контрол, което е една от характерните черти на демокрацията.

Както отбелязва Ж. Ж. Русо, демокрация е тази система, при която народът пряко и системно упражнява публичната власт, без да я делегира на професионалните политици²².

Основната цел на предложенията, сигналите и жалбите, подавани от гражданите, е именно защита на техните лични права и интереси. Едновременно с това обаче, реализирането на това право има и публично-правно значение. Това е свързано със следните обстоятелства:

На първо място правото на предложения, сигнали и жалби е един от способите за контрол върху държавната администрация.

На второ място отмяната или изменението на незаконосъобразния акт или действие се явява част от системата за обезпечаване на законността.

И на трето място възстановяването на законността, в резултат на разглежданите по същество жалби, предложения и сигнали, превръща гражданина в участник в държавно-властнически отношения, тъй като с тяхното подаване в съответния административен орган гражданинът встъпва с него в определени отношения, имащи административно-правен характер.

Изследването на социално-правната същност на този институт дава основание да считаме, че жалбата, сигналът и предложението имат двойно значение. От една страна те са средство и начин за защита на правата и законните интереси на гражданина, когато са нарушени от действието или бездействието на държавните органи или длъжностните лица, а от друга – посредством информацията, съдържаща се в тях за съществуващите недостатъци в тяхната работа, допринасят за отстраняването им, за подобряване на работата на държавния апарат като цяло, както и за укрепване на законността.

Следователно по този начин гражданите, чрез изразяване на своята позиция и лично мнение по различните въпроси, участват в управлението на държавата.

Институтът на предложенията, сигналите и жалбите е не само средство за защита на правата и интересите на гражданите, но и своеобразно средство за обществен контрол над дейността на администрацията и способ за оптимизиране на дейността ѝ. Това е така, тъй

²² Вж. Русо Ж.Ж. За обществения договор. София, ЛИК, 1996 г.

като гражданите, реализирайки това си право, посочват конкретни проблеми, като предлагат и варианти за решения.

Именно по този начин органите на управлението получават информация от гражданите за качеството и за недостатъците на своята работа.

Въз основа на анализа на постъпващите предложения, сигнали и жалби може да се формулира общественото мнение по определени въпроси, както и да се направят изводи за състоянието на нещата в една или друга сфера на обществения живот.

Предвид особената важност на института на предложенията, сигналите и жалбите е необходимо за неговата реализация да се създадат съответните правни гаранции:

На първо място основната правна гаранция за неговата реализация е свързана с това, че правото на предложения, сигнали и жалби в редица страни е конституционно установено.

На второ място държавата, осигурявайки на гражданите правото да подават жалби, предложения и сигнали, им предоставя възможността да се обръщат към различни държавни органи, които са длъжни да ги приемат и разгледат, и своевременно да реагират и да приемат мерки за възстановяване на нарушените права и интереси на гражданите.

Другата важна гаранция е свързана с липсата на ограничения относно кръга на въпросите и действията на органите и длъжностните лица, които могат да бъдат предмет на жалба, предложение или сигнал.

Институтът на предложенията и сигналите изпълнява три основни функции:

Правозащитна – изразява се в това, че предложенията и сигналите като юридически институт се явяват един от механизмите за защита правата на гражданите, като чрез тях може да се предотврати извършването на правонарушение или пък, ако то вече е извършено, да се отстранят вредните последици и да се възстанови нарушеното право.

Информационна – изразява се в това, че предложенията и сигналите на гражданите представляват ценен източник на информация на държавните органи за проблемите на гражданите.

Комуникационна – предложенията и сигналите са средство за комуникация между държавата и гражданите, с тяхна помощ гражданите по един или друг начин могат да оказват въздействие върху управленските решения и да участват в процеса на тяхното приемане.

От гореизложеното може да направим извода, че институтът на предложенията и сигналите се утвърждава като ефективна правна форма за въздействие върху дейността на държавните административни органи.

ИЗТОЧНИЦИ НА КОНФЛИКТИТЕ В ОРГАНИЗАЦИИТЕ

Гл. ас. д-р Светлана Борисова
Катедра „Икономика, индустриален инженеринг и мениджмънт”,
Технически университет – София
sv-b@hotmail.com

***Резюме:** Темата за конфликтите в днешно време има значителна актуалност, тъй като те често се появяват в динамичния организационен живот. Конфликтите могат да бъдат овладени при една добре функционираща система за управление, даваща възможност да се индикират своевременно причините, които ги пораждават. Намирането на ефикасни подходи за успешното им разрешаване поставя въпроса за избора на най-подходящия метод за управление на конфликтите като много значим.*

***Ключови думи:** източници, конфликти, управление, организация.*

SOURCES OF CONFLICTS IN ORGANIZATIONS

Assist. Prof. Dr. Svetlana Borisova

Technical University of Sofia

***Summary:** The issue of conflicts nowadays have significant relevance as they often appear in dynamic organizational life. Conflicts can be managed in a well-functioning management system, enabling to promptly indicate the reasons that cause them. Finding effective approaches for resolving them successfully poses the question of choosing the most appropriate method of conflict management as very important.*

***Keywords:** resources, conflict management, organization.*

*„Ако човек не намери
отдушник на отрицателните
си емоции, те задължително ще
пераснат в конфликт!”*

Конфликтът може да бъде определен като ситуация, при която се появява сблъсък на частни или професионални интереси (стремежи, възгледи и противоречия), т. е. налице е несъвпадение на различия в гледните точки. В свободната енциклопедия „Уикипедия“ е посочено, че понятието „конфликт“ (лат. *conflictus* – стълкновение, сблъсък, произлиза от “*con*” и “*fligo*” – блъскам), се тълкува още и чрез сродните му или синонимни понятия: спор, съперничество, единоборство, борба, скандал, несъвместимост, конкуренция, разногласие, противопоставяне на интереси.

Според икономиста Кенет Болдинг „*Конфликтът е ситуация на съперничество, в която страните осъзнават несъвместимостта на потенциални бъдещи позиции, и в които всяка страна се стреми да спечели предимство над другата*“. В литературата съществуват редица дефиниции относно същността на конфликта. Друго, сравнително по-кратко определение гласи: „*Когато по един въпрос има две различни мнения, то това вече е конфликт*“ [1].

Конфликтите обикновено се свързват с отрицателни последиствия и традиционното виждане в мениджмънта е, че те са нежелани явления [2]. Други автори считат, че от гледна точка на ефективното управление на организацията възникването на конфликти може да бъде не само полезно, но и препоръчително. Конфликтите помагат да се изяснят разнообразните гледни точки, да се получи допълнителна информация, чрез което се създава възможност да се направи анализ на голям брой различни алтернативи. В крайна сметка чрез конфликтите могат да се изразят различните мнения и позиции, и да се удовлетворяват потребностите от самоуважение и дори стремеж към власт. В резултат на това се създават подходящи условия за ускорено развитие на организацията като цяло.

Възникването и развитието на конфликти е обусловено от действието на две групи фактори: с *обективен* характер (обективен и организационно-управленски) и със *субективен* такъв (социално-психологически и личностен).

Като *обективни причини* за възникване на конфликти могат да се посочат например *ограничените ресурси*, които са показател за нередности в организацията на труда. Структурираното разпределение на наличните ресурси (човешки, финансови, технологични и др.) в организацията е показател за добър мениджмънт. Друга реална предпоставка за конфликт може да бъде *различието в целите*, което обуславя принципността на възгледите и стила на тяхното поведение.

Обикновено това е в резултат от тромавата структура на управление. В много случаи *грешките в управлението* са сериозна причина за конфликтна ситуация. Тези грешки твърде често са свързани с вземането на неправилни решения, недостатъчно обективна оценка на резултатите от работата на служителите, нерационално разпределение на задачите, както и неумение квалифицирано да се решават въпросите на социално-психологическите проблеми на трудовия колектив. *Ниската работна заплата, липсата на сплотеност на колектива, недостатъчната информираност* (трудности с комуникирането, влошени условия на труд и др.) също може да бъде предпоставка за задълбочаващи се конфликти в организацията.

Субективните причини на конфликтите се обуславят от индивидуално-психологическите особености на хората и непосредственото им взаимодействие, в стремежа им да се обединяват в групи. От друга страна психологическата несъвместимост и липсата на балансираност във взаимодействието между хората допринася допълнително за задълбочаването на конфликтите.

Моделът на конфликтната ситуация може да се изгради въз основа на следните основни елементи:

- Адекватност в отражението на конфликта, което е свързано с неправилно възприетата позиция на отсрещната страна;
- Откритост на позициите, чрез което се разкрива обхватът на конфликтната ситуация в дадения момент;
- Създаване на климат на сътрудничество, свързано с използването на слабостите на противниковата страна;
- Разкриване същността на конфликта;
- Изясняване на причините, довели до възникването на конфликтната ситуация;
- Намиране на най-удачен вариант за разрешаване на конфликта.

Конфликтите в организациите могат да се обособят най-общо в две групи, а именно: *функционални* и *дисфункционални*. В тази връзка последствията от тях биват *конструктивни* или *деструктивни*. *Функционалните конфликти*, може да се отбележи, повишават ефективността на работата, тъй като чрез тях се анализират проблемите и се разработват различни варианти на решения. Те допринасят за намаляване на конфронтацията и формирането на взаимноприемливи решения. *Дисфункционалните конфликти* приключват без сътрудничество, вследствие на което спорещите страни остават с чувство на неудов-

летвореност и в същото време се увеличава текучеството на кадрите в организацията.

Многообразието на източниците, пораждащи конфликтните ситуации, налага търсенето на разнообразни подходи, адекватни на причините. Тези подходи са в пълномощията на ръководителите, които пряко отговарят както за трудовия процес, така и за микроклимата в организацията.

Конфликтите могат да се изследват посредством редица методи, някои от които са следните:

- *Метод на интерпретациите.* Отчитат се различните характеристики на конфликта в рамките на определена научна теория;
- *Функционален метод.* При него се отчитат отделните функции на конфликта и се анализират различните гледни точки в него;
- *Социален метод.* Той акцентира върху различните социални аспекти на конфликтната ситуация;
- *Психологически метод.* При този метод като причина за появата и развитието на конфликта се считат специфичните особености на отделната личност и нейните биологични дадености;
- *Интерактивен метод.* Вниманието се насочва към спецификата на конфликтната ситуация и характерните особености на отделната личност.

Изследването и последващото анализиране на конфликтите в развитото ни общество трябва да притежава комплексен характер. Методите и подходите за тяхното конструктивно преодоляване, в значителна степен се влияят от установяване на причините за тяхното пораждаване. Понякога липсата на достатъчно информация за движещите сили при развитието на конфликтите се отразява негативно върху тяхното ефикасно регулиране.

Интензитетът на даден конфликт оказва влияние върху неговото конструктивно разрешаване [1]. В специализираната литература са известни четири основни *типа* конфликти (Фиг. 1):

Ф.1

I-тип – *Междупличностен конфликт*: характеризира се с конфликтна ситуация, при която участниците в нея се стремят да наложат своята гледна точка, а другата страна да бъде убедена да я възприеме. Изследвания сочат, че около 75-80% от междупличностните конфликти са предизвикани от материални интереси на отделните работещи. Това показва, че ограничените ресурси, подлежащи на разпределение, могат да доведат до несъвместимост на характерите, на възгледите и моралните ценности на спорещите и т. н.;

II-тип – *Конфликт между личността и групата*: членовете на едната страна са в противоречие с отделна личност, която защитава различно мнение. При този вид конфликт е характерно разминаване между индивидуалните и груповите норми на поведение;

III-ти тип – *Вътрешноличностен конфликт*: в случаите, когато мнението на мениджъра не се възприема или се разминава с личните предпочитания на даден служител. Тези различия могат да бъдат вследствие на преговарване със задачи на този служител или от чувство за неудовлетвореност в работата;

IV-ти тип – *Междугрупов конфликт*: по същество в основата на такъв тип групов конфликт е разминаването между възгледите и интересите на спорещите. Това е класически пример за конфликт, присъщ за ежедневието на сложните организации, при който е налице противоречие между отделните звена и разногласия в групите. Необходимо е мениджърът да преодолее проблема навреме, тъй като последиците от него могат да доведат до влошаване ефективността на организацията.

Построяването на модел за определена конфликтна ситуация предполага отчитането и диагностицирането на конкретната типология на конфликта, неговите „опорни точки” и водещите източници. Моделът изисква познаването на психологическите механизми, които „изпълват” конфликтната ситуация, като реакция, взаимодействие, особености на протичането и възможни последствия. Дори най-пълната систематизация на причините на конфликта не може да изчерпи многообразието от подбуди, движещи мотиви, съмнения и очаквания, които съпътстват неговото възникване, ескалация или затихване [3].

Изследването на конфликтите е актуален проблем, който логично привлича много изследователи. Голямото разнообразие от теоретични платформи и подходи е нагледно доказателство за натрупания в продължение на много години изследователски опит в областта на конфликтите. Практически изборът на най-подходящ подход за действие в конкретната ситуация се свежда до знанията и уменията на ръководителите. От този избор до голяма степен зависи ефективността на работата в организацията като цяло.

Литература:

6. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:D1bWX4CZCooJ:www.referati.org/konfliktyt/51084/ref+%E2%80%9E%D0%9A%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%BE+%D0%BF%D0%BE+%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD+%D0%B2%D1%8A%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81+%D0%B8%D0%BC%D0%B0+%D0%B4%D0%B2%D0%B5+%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8+%D0%BC%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F,+%D1%82%D0%BE+%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0+%D0%B2%D0%B5%D1%87%D0%B5+%D0%B5&cd=5&hl=bg&ct=clnk&gl=bg>

7. Колчагова, Б. Мениджмънт на човешките ресурси. С., 2009.

8. Панайотов, Д. Психология на бизнеса. С., 2001.

УПРАВЛЕНИЕ НА КОНФЛИКТИТЕ В ОРГАНИЗАЦИЯТА

Гл. ас. д-р Светлана Борисова

Катедра „Икономика, индустриален инженеринг и мениджмънт”,

Технически университет – София

sv-b@hotmail.com

***Резюме:** Конфликтите в организациите възникват по най-различни поводи. Възлагането на допълнителни трудови задачи от ръководителите например и неспазването на сроковете за тяхното изпълнение са доста често причина за конфликти. В редица случаи различни отдели или сътрудници са взаимосвързани при изпълнение на поставените им задачи. Когато възникне забавяне или отказ от изпълнение на задачите, пряко ангажираните с работата виждат причината за грешките в лошата работа на другите. Това пречи на нормалния климат в съответното звено и на неговата ефикасна работа като цяло. Изборът на стратегия и тактика на поведение в конфликтна ситуация е в зависимост от спецификата на възникналия конфликт. Методите за управление на конфликтите са различни. Целта е да се промени ситуацията и да се подобри работата на организацията и нейното усъвършенстване като цяло.*

***Ключови думи:** конфликти, методи, управление, организация.*

CONFLICT MANAGEMENT IN THE ORGANIZATION

Assist. Prof. Dr. Svetlana Borisova

Technical University of Sofia

***Summary:** Conflicts arise in organizations in a variety of occasions. The appointment of additional labor tasks of the leaders, for example, and that the deadlines for their implementation are quite often the cause of conflicts. In many cases, different departments or employees are interrelated in the performance of their tasks. When a delay or denial of tasks directly involved in the work find the reason for the errors in the bad work of others. This interferes with the normal climate in the department and its work efficiently as a whole. The choice of strategy and tactics of behavior in conflict situations is dependent on the specific conflicts. Methods of conflict management are different. The aim is to change the situation and improve the organization's performance and its improvement as a whole.*

Keywords: conflict, methods, management, organization.

Конфликтите намират благоприятна почва за развитие в съвременния твърде динамичен и стресов начин на живот. Не можем да избягаме от действителността. Перманентно възникват конфликти в организациите между хората, в различните групи и причините за тяхната поява имат обективен или субективен характер.

Твърде често в трудовата дейност конфликтите прерастват в междуличностни сериозни проблеми. Проблемите в работата на групата понякога оказват негативно влияние и върху цялата организация. Противоположните интереси могат да прераснат в конфликт поради това, че е засегнат нечий престиж, морални достойнства и др. Споровете твърде често са съпроводени от емоционални, взаимно противопоставящи се действия, които могат да доведат до спонтанно предизвикани, определени обмислени или необмислени реакции. Възникват различни размисли, завършващи обикновено с някаква оценка или обида, гняв, презрение, възмущение, негодувание или страх. В хода на конфликта всяка страна счита себе си за права и решително предприема мерки в борбата за своите интереси.

Появата на конфликти е своеобразен сигнал за необходимостта от промяна или провеждане на други действия, чрез които да се промени ситуацията, а от там – и работата в организацията. За да продължи нормалният ход на трудовата дейност в колектива, конфликтите трябва да се решават своевременно, в процеса на тяхната последователна поява. Те обикновено преминават през *няколко фази*, които са свързани с *възприемане* на ситуацията, *осъзнаване* на причините за конфликта и *избор на подходяща стратегия за поведение* на двете страни.

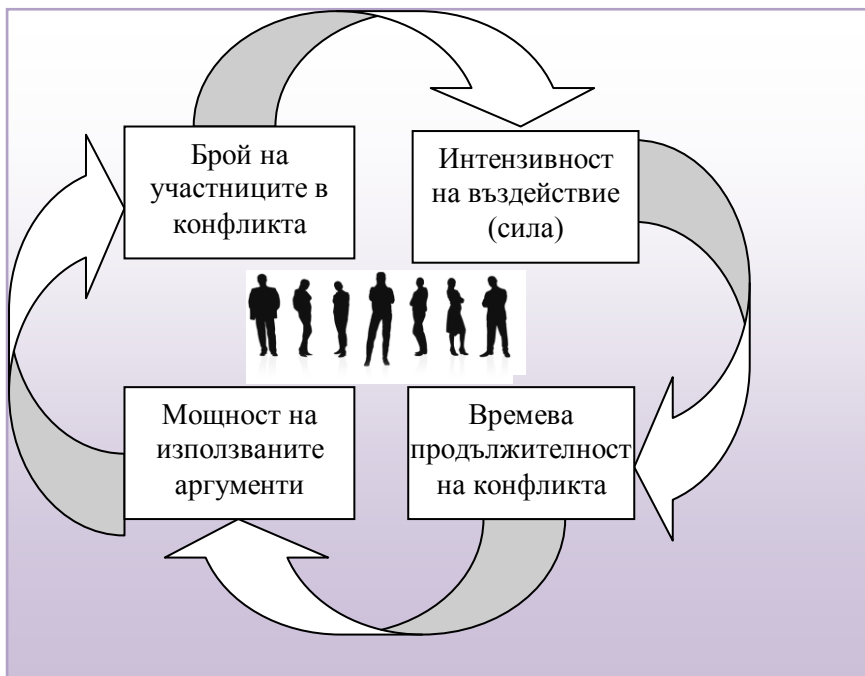
Конфликтните ситуации се характеризират с някои *специфични черти*, показани на фиг. 1.

На първо място това е *броят на хората*, участващи в конфликта;

На второ място интензивността на въздействие (*силата*) на конфликта също е от значение.

На трето място продължителността на протичането на конфликта (*времева продължителност*) е друга негова характерна черта.

На четвърто място от съществено значение е *моцността на използваните аргументи* при разрешаването на конфликта (моцността представлява равенство от силата на конфликта по времетраенето му).

Фиг. 1. Специфични черти на конфликтите.

В практиката съществуват различни форми за управление на конфликтните ситуации, основаващи се на приложението на различни подходи, като: *компромисно решение, примирение и арбитражна намеса*. Частичното намаляване или преустановяване на дадената конфликтна ситуация може да бъде плод на усилията на спорещите страни, но и на намесата на трети лица – ръководители, колеги и др. Понякога чуждата намеса може да бъде много градивна поради това, че конфликтните ситуации имат негативно въздействие, изразяващо се в напрежение в отношенията, което може да прерасне в непоносимост. В крайна сметка разрешаването на всеки един конфликт може да се разглежда като действие, водещо към неговото частично или пълно приключване.

В зависимост от желанието да се удовлетворят собствените интереси и да се прояви настойчивост за налагане на собствените виждания или стремежа за удовлетворяване на общите интереси и търсене на сътрудничество, могат да се приложат следните стилове на управление на конфликтите: на сътрудничество, компромисен, на изглаждане и на избягване [1]:

- „*Победител-Победен*” (*силов*) – при такъв стил е налице демонстриране на превъзходство на една от страните и загуба на

позиции на другата. При този стил се влагат много отрицателни емоции и от двете страни, които създават изключително неблагоприятна атмосфера.

- „*Победител-Победител*” (*сътрудничество*) – този стил предполага промяна в поведението на двете конфликтни страни на базата на съгласуваност на интересите и позициите, т. е. търси се взаимноизгодно решение;

- „*Победен-победен*” (компромисен) – стилът е характерен за случаите, когато се постига съгласие чрез пожертване на някои собствени интереси. Компромисното отношение на едната страна може да допринесе до отстъпка и от другата. В случаите, когато отстъпката или компромисното решение е направено съзнателно, възможността за подобряване на работния климат е по-голяма.

- „*Победен-Победител*” (*стил на изглаждане*) – характеризира се със стремеж за постигане на съгласие чрез издигане в приоритет на общите интереси.

Всяка конфликтна ситуация изисква различен стил на управление според знанията и уменията на ръководителите и съответно резултатът е положителен или отрицателен. Чрез своя професионален подход ръководителят може да намери източника на конфликта, да изясни причините за неговото възникване и да помогне за преодоляване на лошия работен климат. Никак не е лесно конфликтите своевременно да бъдат отстранени, за да се избегне влошаването на равновесието в организацията.

Работата на *ръководителя* като посредник изисква конфликтната ситуация предварително *да се анализира, за да бъде регулиран конфликтът*. Той трябва да разполага с релевантна информация за причините и обхвата на конфликта, след това да анализира получената (от различните канали) информация и да провери нейната достоверност, което ще му помогне да направи точна оценка.

Повечето ръководители възприемат управлението на конфликтите като едно неприятно задължение, в което от тях се очаква да повлияят на спорещите страни. Най-удачното разрешаване на конкретната конфликтна ситуация се установява в процеса на натрупване на опит през годините на трудова дейност. Ръководителите могат да прилагат свои, *собствени управленски методи* за преодоляване на конфликтите, които да бъдат насочени в организационно, административно, психологическо или икономическо направление.

Когато даден конфликт бъде оставен да се развива самостоятелно, той продължава дълго във времето и оставя трайни (деструк-

тивни или конструктивни) отражения върху всички засегнати. Конфликтите на работното място се явяват своеобразен барометър при влошаване на отношенията. Това е една от основните причини, поради които спорните ситуации е важно да се овладяват своевременно.

Известни са различни методи за *разрешаване на конфликти*, като например:

- *Метод на пренебрегването* – ръководителят показва, че появилият се конфликт не е съществен и не предприема нищо за неговото разрешаване. В този случай проблемът остава и не е възможно да се реши от само себе си;

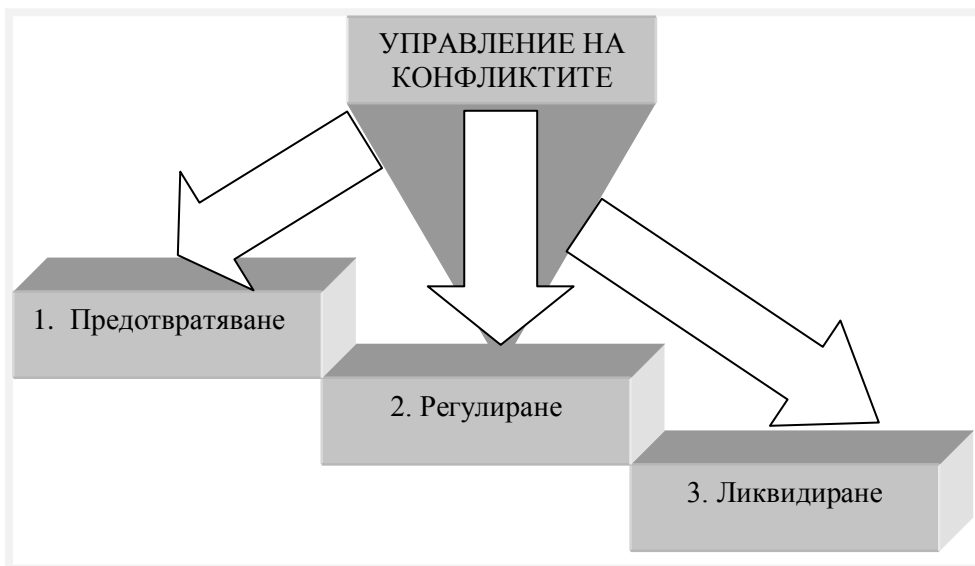
- *Метод на дистанцираност* – с подобен род стратегия ръководителят прави опит да излезе от ситуацията, въздържайки се от спорове и дебати. Разговорът се насочва в друга посока, встрани от конфликтната ситуация;

- *Метод на атаката* – действията на ръководителя са насочени към борба за собствените интереси чрез прилагане на власт на принуда и заплахата;

- *Метод на бягството* – ръководителят избягва наличния проблем и неговото разрешаване. Бягството е показател за отлагане на решението, макар и поради служебна ангажираност;

- *Метод на отказ* – действията на ръководителя са насочени към запазване или възстановяване на добрите взаимоотношения в колектива. Той е готов да отстъпи от своите интереси, за да не засегне другите, поради което приема чуждите аргументи.

Чрез прилагане на някои от изброените по-горе методи или на комбинация от тях, конфликтите могат да бъдат *предотвратени, регулирани или ликвидирани* (фиг. 2). Тук точна рецепта не може да се даде, изборът е строго индивидуален, тъй като за да бъде *предотвратен* даден конфликт, действията на ръководителя трябва да са насочени към въздействие върху причините. За да се *регулира* конфликта е необходимо да има взаимовръзка между причините, условията и възможностите за неговото разрешаване, като се уточни доколко конфликтната ситуация е в резултат от развитието и функционирането на групата. *Ликвидирането* на конфликта означава той да бъде елиминиран чрез отстраняване противопоставянето на страните в конфликта.

Фиг. 2. Управление на конфликтите

Наличието на стратегия за нормализиране на трудовата дейност при появата и разрешаването на конфликта е задължителна. Най-често се използва следният набор от действия (етапи):

- ✓ Провежда се анализ и обсъждане на допусканите грешки с отчитане на причините и последствията чрез изясняване на позициите на двете страни;
- ✓ Актуализират се възложените трудови задачи на конкретните служители, при което се разширяват или ограничават възможностите и алтернативите на допирни точки на отделните страни;
- ✓ Намиране на общ интерес за двете страни;
- ✓ Разработване на график, в който да се регламентира времето за предаване на информацията между отделите и точно да се посочат отговорностите за изпълнение на всяка задача;
- ✓ Въвеждане на периодичен текущ контрол за изпълнение на поставените задачи.

При конфликтите диапазонът от *методи за преодоляване*, с които могат да боравят ръководителите, е в рамките на: *разясняване на изискванията към работата (описани в длъжностните характеристики), използването на координационни и интеграционни механизми, поставяне на общоорганизационни комплексни цели, постоянно действаща система за допълнителни възнаграждения*

(*бонусна система*). Към вече изброените могат да се добавят още *добре изградената верига от комуникации, набирането и подбирането на подходящи кадри, спазването на задължителното време за отход на работещите*. Добре функциониращата *система на администриране* в голяма степен може да спомогне за ликвидиране на част от организационните конфликти.

По отношение на *длъжностните характеристики* може да се посочи, че техни основни компоненти са основните и допълнителни задължения на работещите, което ще ограничи възможността от отказ на служителя за изпълнение на някои от задачите, организационните връзки и взаимоотношения, отговорностите, изискванията за заемане на длъжността. Липсата на ясно разграничаване на функциите и задачите може да изостри някои проблеми. Всички права и задължения на работещите трябва да са балансирани.

Постоянно действаща *система за допълнителни възнаграждения* (*бонусна система*) също е предпоставка за по-успешно извършване на възложената работа, особено когато тя е допълнителна, извън формалните, рутинни задачи. Тази система трябва да бъде насочена към работещите, които имат особен принос към постигането на комплексните цели и развитието на организацията. В същото време лицата с неконструктивно поведение не бива да бъдат финансово насърчавани. Оптимизирането на работата в организацията с помощта на системата за възнаграждение може да помогне за по-лесно осъществяване на контрол върху поведението на хората и избягването на конфликтни ситуации.

Необходимо е в организациите да са на добро ниво *комуникациите*, тъй като те могат да допринесат за избягване на конфликти.

Процедурите и правилата за *подбор и наемане на кадрите* трябва да се прецизират от специалист по управление на човешките ресурси, за да могат антисоциалните личности още в ранен етап да бъдат идентифицирани. Едно от най-важните условия за предотвратяване на конфликти е подбирането и назначаването на кадри, максимално отговарящи на поставените изисквания, които да са честни и трудолюбиви.

Модерните напоследък *тимбилдинги*, чрез добре подбрани туристически пакети, групови излети, спортни срещи между отделите служители, обединяват екипа и създават добра среда за работа без конфликти.

В резултат на предприетите мерки очакванията са работата да се стабилизира. Нарушенията на предварително определените срокове се снижават до минимум. Подобрява се климатът в трудовия колек-

тив, което се отразява благоприятно на неговата производителност. При условие, че правилно се регулира поведението на участниците в конфликтната ситуация, това може да доведе до положителни резултати.

Проведеният по-горе анализ позволява да се направят някои съществени изводи. Конфликтите в организациите съпътстват работата на колектива. Често възникват значими противоречия в процеса на взаимодействие между страните. Всеки конфликт има скрита вътрешна страна и при определени условия съществуващото противоречие става явно.

Конфликтът е явление на различни нива и неговото регулиране във всеки отделен момент е уникално и неповторимо. То зависи от личностните характеристики на работниците, тяхната професионална ангажираност и заеманата длъжност. Като цяло управлението на конфликти трябва да осигурява решаването на две задачи: възможността за неговото избягване и усилия да се преустанови конфликтът своевременно, преди той да е донесъл материални, морални и нравствени щети.

Литература:

1. Колчагова, Б. Мениджмънт на човешките ресурси. С., 2009.
2. Панайотов, Д. Психология на бизнеса. С., 2001.

УПРАВЛЕНИЕ И ПРЕВЕНЦИЯ НА НЯКОИ КРАЙНИ И ДЕСТРУКТИВНИ ФОРМИ НА ПРОЯВЛЕНИЕ НА КОНФЛИКТИ В ОРГАНИЗАЦИИТЕ ОТ ПУБЛИЧНАТА СФЕРА

Ас. Олга Иванова Чорбаджийска

Катедра „Публичноправни науки и публичен мениджмънт”, Правно-исторически факултет, „ ЮЗУ „Неофит Рилски”

olga_chorbadiiska@abv.bg

***Резюме:** В настоящата разработка ще бъде направен опит да се анализират и открият някои особено крайни и деструктивни форми на проявление на конфликти, като мобинг (mobbing) и босинг (bossing) на работното място. Разглеждат се и възможностите за превенция на конфликтите в организациите от публичния сектор, както и поддържането и укрепването на сътрудничеството при*

отношенията на взаимопомощ като основни фактори за предотвратяване на конфликтни ситуации.

Ключови думи: *конфликтологията, конфликти, конфликтни ситуации, мобинг (mobbing), босинг (bossing), превенция, организации, публичния сектор, взаимопомощ, малтретиране, емоционална злоупотреба, делегиране, медиация, човешки ресурси, управление, стрес.*

Summary: *The present paper will make an attempt to analyze and highlight some particularly extreme and destructive manifestations of conflict such as mobbing and bossing. The possibilities to prevent conflicts in public sector organizations have been examined as well as maintaining and strengthening the cooperation in relations of mutual assistance as main factors to prevent conflict situations.*

Keywords: *conflictology, conflict, conflict situations, mobbing, bossing, prevention, organizations, public sector, assistance, maltreatment, emotional abuse, delegation, mediation, human resources, management, stress.*

Конфликтите винаги са били неизменна част от процесите в организацията, те са част от организационната култура и от живота на работещите. Конфликтните ситуации могат да варират от най-обикновено разминаване в гледните точки до разриви във взимането на важни решения, определянето на организационната стратегия или дълбоки промени в организационната култура (Зайцев, 2000, с. 464).

Съществуват обаче специфични типове конфликти, които са крайно деструктивни и в 90% от случаите водят до драстично намаляване на работоспособността на служителите в организацията, до загуба на човешки капитал и до намаляване ефективността на цялата организационна система (Николова, М., 2007, с. 21).

Мобинг (mobbing) и босинг (bossing) на работното място.

Мобингът е психологически тормоз на работното място. В буквалния си превод думата означава “обграждам някого, омърсявам някого, правя клопка”. Мобингът е всяка форма на повтарящ се тормоз на работното място: психологически, емоционален и сексуален. Мобингът включва психологическо малтретиране, емоционална злоупотреба, но също така и разпространяване на слухове с цел унижение, клюкарстване и злословене, контрол и манипулация на информацията, с която служителят работи, заплахи относно сигурността на работното място и поста, коментари със сексуален подтекст. Реакциите, които можете да наблюдавате в процеса на мобинг, са например поведения, които пречат на жертвата на мобинг да се изразява в организацията, отнемане на правото ѝ на комуникация, изолирането ѝ

и ясното демонстриране на пренебрежение и дискредитация. С две думи мобингът е “*мръсното оръжие*” в организацията. *Лингвистичният произход на термина "мобинг" идва от англосаксонските езици* (Николова, М., 2007, с. 21). *Думата моб се употребява в оригиналния си вид както във френскоговорящите, така и в немскоговорящите страни. Все пак не трябва да забравяме, че българският термин – тормоз на работното място, достатъчно добре описва явлението.* Другите термини, които описват този феномен в професионалната среда, са малтретиране (bulling) и тормоз (harassment).

Мобингът от страна на ръководителя е познат като босинг (bossing). Освен мобинг и босинг на работното място се срещат още и понятия като:

- булинг (bulling – от английски, грубиян, побойник, хулиган) – това е мобинг или босинг с особено нечестни, груби и безогледни нападения;

- чейринг (chairing) – нечестни атаки от ръководни кадри на същото йерархично ниво, т. е. ръководителите работят за това да отрежат „седащия на стола” (от английски chair) необичан колега;

- стафинг (staffing) – атаки на сътрудници срещу отделни ръководни кадри или срещу ръководителите като цяло;

- дифейминг (defaming – от английски, to defame – позоря, хуля) – непрекъснато унижаване и дискриминиране чрез нечестни атаки срещу обществената репутация на работещите;

- стоукинг (stalking – от английски, to stalk – тихо промъкване, преследване) – извършителят тероризира жертвата чрез постоянно дебнене, силови заплахи или телефонен терор (Huber, Dr. Andreas, 2010).

Мобингът често атакува най-добрите и блестящи служители, уронвайки самочувствието, достойнството и репутацията им. Поставят се под съмнение способностите им да се справят с делегираните отговорности.

Факторът, който е най-характерен за мобинга, е промяната в емоционалното поведение на служителите. Размерът на организацията е друг фактор, като колкото по-голяма е тя, толкова повече са шансовете между служителите да има неизказани проблеми, които намаляват ефективността им.

Според Jana Raver от Queen’s University, Canada, няма открити разлики в процеса на мобинг между двата пола. За разлика от сексуалният тормоз, който засяга в повечето случаи представителите на женския пол в организацията, при психологическия тормоз разпреде-

лението мъже-жени е еквивалентно. От друга страна обаче разликите в пола между шеф и служител, като например шеф мъж и служител жена или обратното, са фактор, предразполагащ към мобинг. Системата за поощряване и възнаграждаване също има своята роля. Разлики в религията, културата и разбиранията между членовете на компанията, са друга често срещана причина за психично малтретиране в професионалната среда.

Веднъж открит, проблемът мобинг може да бъде решен с помощта на специалисти по мобинг и медиация. Превенцията на този феномен се практикува с голям успех. Специалистите и консултантите по мобинг са главно организационни психолози, които имат задължително допълнителна специализация в областта на техниките за справяне с мобинг, като медиация, нервно-лингвистичния подход и когнитивно-поведенческите техники. В една от големите агенции по мобинг в Швейцария – Викарио Консултинг, работят например главно психолози, специалисти в организационно консултиране и кариерно развитие, адвокати и бизнес медиатори.

Според този род специалисти, водеща роля при превенцията имат ръководителите, които реагират и са проактивни, насочват системата за възнаграждения и наказания към екипа, поощряват кооперирането и сътрудничеството между служителите си. Идеята е ръководството на организацията да управлява балансирано човешките си ресурси, а не да пренебрегва един или друг служител. За целта следва да се създаде благоприятен организационен климат за морални и професионални отношения между хората. Именно ръководителите имат властта и умението да вдъхнат респект и да инициират уважението между хората, да разпознаят потенциала на членовете на организацията, да покажат, че няма да толерират под никаква форма психическо насилие (Степанов, 1999, с. 303).

Превенция на конфликтите в публичните организации

Управлението на конфликта предполага не само регулиране на вече съществуващо противопоставяне, а и създаване на условия за неговото предотвратяване. Най-важната задача при управлението на конфликти е превенцията (Димитров, 2003, с. 246).

Превенцията на конфликта представлява такъв вид управление, което способства за отстраняване факторите на конфликта и бъдещото му възникване (Димитров, 2004, с. 260).

Успехът на това начинание зависи от ред предпоставки: *познаване общите принципи на управление на социални организации и умението за използването им при анализа на конфликта; нивото на теоретичните знания за същността на конфликта, за причините,*

довели до него и за вида му; дълбочината на анализа за конкретната предконфликтна ситуация; степента на съответствие на избраните методи за превенция на конфликтите и други (Ангелов, 1998).

От това следва, че процесът по предотвратяване на конфликтите въобще не е лесна работа, ето защо възможностите за профилактика не бива да се надценяват, нито пък да се пренебрегват.

Съществуват редица препятствия за ограничаване възможността за предотвратяване на конфликтите. Такова препятствие от психологически характер е непреодолимият стремеж на човека към свобода и независимост. Във връзка с това хората приемат негативно всеки опит за намеса в техните взаимоотношения, възприемайки подобни действия, като ограничаващи тяхната свобода (Рибарска, Е., В. Василев, 2009).

Не по-маловажни препятствия са някои общоприети нравствени норми, регулиращи човешките взаимоотношения. Изхождайки от тях, хората разглеждат намесата на третата страна по даден въпрос като нарушаване неприкосновеността на личността.

Други препятствия имат правов характер, като в двете е развита демокрацията, нравствените норми са израснали в правови. Тяхното нарушение може да бъде изтъкнато често като противоправно.

Превенцията на конфликта сама по себе си представлява въздействие върху социално-психологически явления, които могат да се превърнат в елементи на бъдещ конфликт. Предотвратяването представлява задълбочено изучаване на евентуални предпоставки за конфликт (Дмитриев, 2000, с. 320).

Нивата на конфликтогенните причини са две – социални и психологически. Обективните, т. е. социални причини, са икономическите, политическите и духовните противоречия. Това са трусове в икономиката, рязка промяна в живота на социалните групи, лошо управление, религиозна нетърпимост и други (Дронзина, 1999). Методите за предотвратяване на конфликти от това ниво са: водене на икономическа и културна политика, основана на принципите на равноправието и справедливостта; укрепване на законността във всички сфери на живота; повишаване нивото на културата на населението и др.

Много мащабни конфликти трудно се обясняват само със социалните причини. Затова конфликтологията обособява и прави опит да анализира и психологическите причини. Разбира се, във всеки социален конфликт има и психологическа съставка. Именно развитата човешка психика се превръща в основен фактор за поведението. За да се предотврати или отслаби конфликт на психологическо ниво, трябва

да се „укроти” човешката агресия. Необходимо е да се установи най-ранният етап на възникналото противопоставяне и да се разкрие първопричината. Това е единственият път към градацията на конфликта (Василев, В., Г. Кресналийска, О. Чорбаджийска, 2011, с. 57).

По отношение на предотвратяването на конфликтите не бива да се надяваме на чудотворни средства. Това е системен и ежедневен процес. Достигането на тази цел е възможно единствено като резултат на осъществяване на комплекс от мероприятия за укрепване отношенията и сътрудничеството между хората чрез взаимопомощ (Рибарска, Е., В. Василев, 2009). До днес учени и философи спорят относно достижимостта на идеала за всеобщ мир и сътрудничество. Но са съгласни в това, че човекът може да се пребори с хаоса и агресивността. Всеки ръководител е длъжен да се бори за предотвратяването на деструктивни конфликти. Като универсален метод за това се явява укрепването на сътрудничеството.

Поддържане и укрепването на сътрудничеството при взаимопомощ

Поддържането и укрепването на сътрудничеството при отношенията на взаимопомощ са най-важните фактори за предотвратяване на конфликтите. Тяхното използване има комплексен характер и включва в себе си разнообразни методи, като: *метод на съгласие; метод на доброжелателност; метод на съхраняване репутацията на партньора; метод на взаимно допълване; метод на недопускане на дискриминация и др.* (Василев, 2011).

В заключение трябва да се каже, че нормалните делови отношения, уважението и доверието, са основните фактори по пътя към предотвратяване на конфликтите. В социалните науки има цяла парадигма, според която именно конфликтите са явление, което определя социалния ред, т. е. начинът, по който обществото функционира и се развива (Илиева, 1998). Разбира се, нищо в обществото и в неговите подсистеми не може да се разбере и обясни, ако се интерпретира само от една гледна точка. В този смисъл и конфликтът не може да бъде в основата на самостоятелното обяснение на това, което става в човешките групи. Той обаче е неделима част от техния живот и разбира се е един от най-важните феномени, които влияят върху поведението на дадена група и върху резултатите от нейната дейност.

Литература:

1. Ангелов, А. (1998). *Основи на мениджмънта*. София: Изд. “Тракия – М”.

2. Василев, В. (2011). *Теория на управлението, учебно помагало за практически занятия*. Благоевград: Изд. "Руми".
3. Василев, В., Г. Кресналийска, О. Чорбаджийска. (2011). *Ефективен публичен мениджмънт*. Благоевград: УИ "Неофит Рилски".
4. Димитров, Д. Й. (2003). *Конфликтология*. София: УИ "Стопанство", 246 с.
5. Димитров, Д. Й. (2004). *Конфликтология, 2-ро доп. изд.* София: УИ "Стопанство", 2004., 260 с.
6. Дмитриев, А. В. (2000). *Конфликтология. Учебное пособие*. Москва: "Гардарики", 320 с.
7. Дронзина, Т. (1999). *Разрешаване на конфликти – тенденции и инструменти*. София.
8. Зайцев, А. К. (2000). *Социальный конфликт*, Москва: "Academia", 464 с.
9. Здравомыслов, А. Г. (1994). *Социология конфликта*. Москва: АО "Аспект прес".
10. Илиева, Сн. (1998). *Организационно развитие*. София: УИ.
11. Илиева, Сн. (1998). *Привързаност към организацията*. София: УИ.
12. Николова, М. (август 2007). *"Тормоз на работното място: табу или възможност да направим нашата компанията по-добро място за живот"*. Сп. "Мениджър".
13. Рибарска, Е., В. Василев. (2009). *Публичен мениджмънт*. Благоевград: Изд. „Бон“.
14. Проданов, В. (2003). *Насилието в модерната епоха*, София: Изд. "Захари Стоянов". Унив. издание "Св. Климент Охридски".
15. Albrecht, T., Adelman, A. (1987). *Communicating Social Support*, London.
16. Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mastery of health*. San-Francisko: Jossey-Bass.
17. Huber, Dr. Andreas. (2010). *Bossing – Wenn der Chef Mobbt. Strategien gegen den Psychokrieg*. Stuttgart: Hospitalhof.

ОБЩЕСТВЕНО ЗДРАВЕ И СПОРТ

ДИАГНОСТИКА НА ДВИЖЕНИЯТА В СПОРТА

Проф. дпн Кирил Аладжов
Югозападен университет “Неофит Рилски”
kirilaladjov@hotmail.com

Резюме: *Диагностиката на движенията в спортната дейност може да се осъществи чрез наблюдение, заснемане и анализиране на многобройните двигателните действия. Различните диагностични методи, в съчетание със спортно-педагогическите, имат важно значение за управлението и контрола на спортните движения и действия, както и свързаните с тях функционални параметри на натоварване и възстановяване. Тяхната значимост и приложение нараства успоредно с усъвършенстването на спортната квалификация и майсторство на спортистите.*

Ключови думи: *диагностика, движения, спорт, методи, усъвършенстване.*

Prof. Kiril Aladjov, Doctor of Pedagogical Sciences
South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad

Summary: *Diagnosis of movement in sports activities can be accomplished through observation, recording and analysis of the variety movement actions. Various diagnostic methods, combined with sport-pedagogical techniques, have important implications for the management and control of sports movements and actions, as well as the related functional parameters of physical load and recovery. Their significance and applicability increase in parallel with the improvement of the sports skills and mastery of athletes.*

Keywords: *diagnosis, movement, sports, methods improvement.*

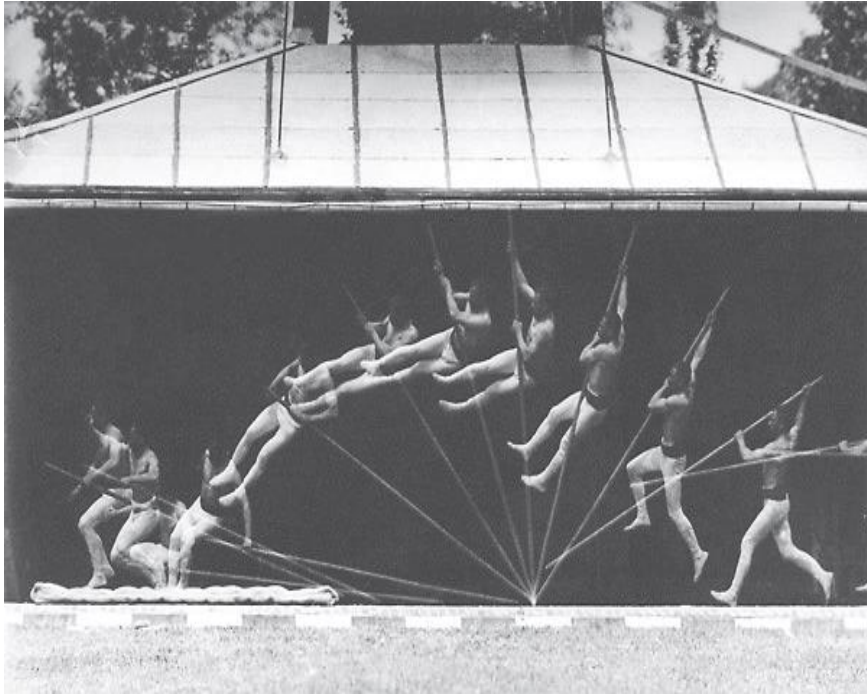
Като специфичен научен метод диагностиката в спорта пряко е свързана с моделирането на учебно-тренировъчния процес. Посредством този метод се осъществява усъвършенстването, подбора и коригирането на използваните тренировъчни средства в подготовката на спортистите. В спортната дейност диагностичните методи не са толкова многобройни, в сравнение със спортно-педагогическите. Спортната практика е обосновала тяхното важно значение като ефикасна форма за педагогическо въздействие и контрол на движенията. Диагностиката на движенията в спортната дейност се осъществява чрез наблюдение и анализиране на многобройните двигателните дей-

ствия. Тя предхожда прилагането на коригиращите средства и методи. За да бъдат коректни резултатите от диагностичните методи, освен традиционното *визуално наблюдение* е необходимо да бъдат използвани и някои допълнителни технически средства. За тази цел подходящо е използването на *цифрови видеокамери, електронни тензоплатформи, фотометрични системи, пулсомери и др.*

Визуалната оценка на моментното състояние на даден спортист е една от най-лесно достъпните и популярни форми на диагностициране. Тази оценка се прави от спортният педагог, който планира и провежда ежедневните тренировъчни занимания.

Наблюдавайки извършваните действия на спортиста, от позицията на своя педагогически опит треньорът диагностира техническото му умение и внася необходимите корекции в параметрите на отделните движения. *Например:* Обект на внимание е млад спортист – начинаещ баскетболист. Спортният педагог, наблюдавайки изявиите на младия играч по време на тренировъчно занимание или състезание, е необходимо да дава указания, както по отношение на техническите му умения, така също и относно извършваната двигателна дейност. В това направление треньорът своевременно трябва да внася корекции, свързани с правилното телодържане при неговото движение и боравенето с топката. Младите спортисти от малки е необходимо да усвоят правилната техника на придвижване, бягане, отскачане, смяна на ритъма, чувство за ориентация на терена.

Ефикасно средство за проследяване на движението на спортиста в различните му форми е **заснемането с видеокамера**. Чрез нея се заснема, освен техническото умение на спортистите, и двигателната им дейност по време на тренировка или състезание. Впоследствие треньорът, заедно със своите състезатели, наблюдавайки видеозаписа, анализира изявиите на всеки един спортист и отбора като цяло. Такава форма на анализиране е много подходяща, поради нейния обективен характер. Неслучайно се казва, че *„видеозаписът е най-безпристрастният треньор“!* Това е така поради факта, че видеозаписът може да се гледа многократно, действията на спортистите да се проследят на различна скорост, да се връщат, да се спират, да се повтарят и т. н. По този начин всеки един спортист може да анализира, оцени и коригира своите технико-тактически и двигателни действия.

Снимка 1. Ретро: Овчарски скок. Хронофотография. 1890 г., архив на Колеж дьо Франс, Париж.

Фотометричната система дава възможност да се измерва електронно времето на пробяганото разстояние. За целта на старта се монтират две симетрично разположени (на 1 м разстояние) една срещу друга фотоклетки и още две такива по същия начин на финала на пробягваната дистанция. Чрез фотометричната система е възможно да се измерва прецизно времето за пробягване на сравнително къси отсечки (от 10 до 30 м), чрез стартиране от различни изходни положения – *нисък, висок, падащ и „летящ“ старт*.

Обективна информация за диагностика и коригиране на спортната подготовка може да се получи посредством използването на **тензометрични платформи**. Те дават точна представа за бързината на реакцията, отскокливостта и взривната сила на изследваното лице. Тензоплатформите са приложими за тези действия на спортистите, които са свързани с проявлението на бързина на движението и силата на натиска върху опората. Такива действия са *например*: бързината и силата на отгласкването на атлета-спринтьор от стартовите блокчета, величината и скоростта на усилието при отскока от опората на атлетите-скачачи в дисциплините от леката атлетика на скок на дължина, скок на височина, троен и овчарски скок.

В апаратурата на тензометричните платформи има вградени електронни преобразователи, направени от универсални елементи. Те се състоят от множество чувствителни чипове, включени в електро-изолационна подложка. Чрез тях се регистрират определени физически величини: сила, натиск, съпротивление, мощност, ъгъл на отгласване и др. Набор от чувствителни проводници, свързани последователно под формата на широки ленти, са вградени към измервателната верига, която реагира и отчита приложените усилия върху платформата.

Една от най-информативните форми за отчитане и диагностициране на показателите при натоварване и възстановяване е **пулсовата честота**. Състоянието на пулса и промените, настъпващи в него, са определящи при проследяването на най-важните параметри на спортното натоварване – *обем и интензивност*. За получаване на срочна информация при проследяване и отчитане на пулсовата честота в спорта се използват **пулсомери**, а методът на измерване е известен като **пулсометрия**.

Снимка 2. Пулсомер.

Отчитащото устройство, под формата на специално приспособен за целта пояс, се прикрепя към гърдите в областта на сърцето или на китката на ръката като часовник. По този начин промените, настъпващи под влияние на натоварване, могат да се следят както от самия състезател, така и от неговият треньор, намиращ се на известна дистанция. Данните, получени от пулсомера, дават възможност да се

коригира темпото на бягащия спортист, съобразено с неговото функционално състояние. Пулсомерът, като прецизен диагностичен уред, ефикасно може да бъде използван за контролиране на натоварването във всички спортове, свързани с проявлението на значителна функционална издръжливост. Такива спортове са: *дългите бягания в леката атлетика, гребането, колоезденето, ски-бяганята, биатлонът, спортните игри и др.*

Диагностичните методи, в съчетание със спортно-педагогическите, имат изключително важно значение за контрола и управлението на спортните движения и двигателни действия, както и свързаните с тях функционални параметри на натоварване и възстановяване. Тяхната значимост и приложение нараства паралелно с усъвършенстването на спортната квалификация и майсторство на спортистите.

Литература:

1. Аладжов, К. Многофункционалната същност на физическата подготовка в спорта. С., 2007.
2. Богданов, П. Биомеханика на физическите упражнения. С., 2006.
3. Ганчев, Н. Двигателната дейност в пространството – поза и походка на човека. Сп. Медицина и спорт, бр. 3, С., 2010.
4. Жалов, К., Д. Бъчваров, Г. Лазаров. Леката атлетика в помощ на другите спортове. С., 1978.
5. Рачев, Кр. Оптимизиране на подготовката на младите спортисти. С., 1983.
6. Русев, Р. Кибернетичен модел на координационните способности. Сп. Спорт и наука, бр. 9, С., 1995.

WEIL'S DISEASE IN PATIENTS WITH HISTORY OF ALCOHOL ABUSE – REPORT OF TWO CASES

Galya Gancheva, Milena Karcheva

Department of Infectious Diseases, Epidemiology, Parasitology and
Tropical Medicine, Medical University – Pleven

galya_gancheva@abv.bg

milena_karcheva@abv.bg

Summary: Leptospirosis is a re-emerging zoonosis caused by spirochetes from the genus Leptospira and is typically associated with

rural settings. Transmission occurs via contact with urine from infected animals; incubation period ranges from 4 days to 4 weeks. The clinical spectrum of leptospirosis may be mild and self-limited or severe with jaundice, renal failure, and bleeding manifestations (Weil's disease). Mortality in severe forms remains high even when optimal treatment is provided. Early clinical suspicion and laboratory confirmation of leptospirosis is essential, since delays in diagnosis may increase mortality. Alcohol-related toxicity and alcoholic hepatitis are common pathological processes, which can occasionally produce clinical syndromes similar to leptospirosis. There are few reports regarding the clinical course of leptospirosis in chronic alcoholics. Here, we describe two patients with Weil's disease, in whom alcohol abuse caused therapeutic difficulties. One of cases was with lethal outcome.

Key words: *leptospirosis, Weil's disease, alcoholic hepatitis, alcohol abuse.*

Field: *Health sciences.*

Introduction.

Leptospirosis is a re-emerging zoonosis caused by spirochetes from the genus *Leptospira* and is typically associated with rural settings. Transmission occurs via contact with urine from infected animals; incubation period ranges from 4 days to 4 weeks. The clinical spectrum of leptospirosis may be mild and self-limited or fulminant with jaundice, renal failure, and bleeding manifestations (Weil's disease) (Levett, 2001:14). Mortality in severe forms remains high even when optimal treatment is provided (McBride et al, 2005:18). Early clinical suspicion and laboratory confirmation of leptospirosis is essential, since delays in diagnosis may increase mortality (Kobayashi, 2005:51). Alcohol-related toxicity and chronic hepatitis B virus (HBV) infection are common pathological processes (Gao, 2002:27), which can occasionally produce clinical syndromes similar to leptospirosis (Meyer et al, 1993:17; O'Beirne et al, 2000:76). There is only one report regarding the clinical course of leptospirosis in chronic alcoholics (Christou et al, 2008:47). Here, we describe two patients with Weil's disease, treated in Clinic of infectious diseases at University hospital "Dr Georgi Stranski" – Pleven, in whom alcohol abuse caused therapeutic difficulties. One of cases was with lethal outcome.

First Case Report.

A 46-year-old man was evaluated at emergency ward of University hospital – Pleven for a 7-day history of fever, generalized myalgia (strongest in calf muscles), headache, adynamia, diarrhea (without

vomiting), bloated abdomen; decreased urine output (since 3 days). Treatment with augmentin and ibopruphen was prescribed but was not performed. Two weeks previously, he waded in the river Iskar with bare feet. He reported that in the house have rats. Past history included a 20-year of alcohol abuse, for which he did not receive regular medical attention; he was drinking big volumes of alcohol until the time of admission. Previously diagnosis was alcohol hepatitis; differential – hepatic cirrhosis. Physical examination was remarkable for jaundice and large tender hepatomegaly; his spleen also was palpable. Cardiac examination revealed tachycardia and hypotension. Significant laboratory values were: haemoglobin 127 g/L, white blood cells count $12,7 \times 10^9$ cells/L (neutrophils 85%), platelet count 40×10^9 cells/L, aspartate aminotransferase 123 IU/L, alanine aminotransferase 100 IU/L, total/direct bilirubin 107/64 μmol /L, and C-reactive protein 258 mg/L. Chest radiography and electrocardiography on admission were normal; abdominal ultrasound showed large hepatomegaly with steatosis transformation of liver parenchyma without intra-hepatic cholestasis; normal gallbladder; normal spleen; pancreas with hyperechogenicity; kidneys with normal total and parenchyma measures; without ascetic fluid collection. By hepatitis virus panel investigation hepatitis B, hepatitis A, or hepatitis C viruses were excluded. There was no laboratory evidence of infection with Hantaan virus, Epstein-Barr virus, or cytomegalovirus.

On admission to our department (after 3 hours), heart rate was 58 beats/min, blood pressure 75/60 mmHg, and temperature $36,8^{\circ}\text{C}$. He was deeply jaundiced with tense abdomen. Blood results showed haemoglobin 125 g/L, white blood cell count $24,3 \times 10^9$ cells/L (neutrophils 92%), platelet count 65×10^9 cells/L; serum creatinine 382 μmol /L, blood urea nitrogen 18,6 mmol/L; aspartate aminotransferase 69 IU/L, alanine aminotransferase 49 IU/L, total/direct bilirubin 302/235 μmol /L; fibrinogen 7,4 g/L (), C-reactive protein 258 mg/L; serum potassium and sodium levels remained normal; oligo/anuria (50 ml/8 h) persisted. Urinalysis showed albuminuria and pyuria. Based on history and typical laboratory changes severe leptospirosis (Weil' disease) was suspected. Micro-agglutination test (MAT) for IgM antibodies against leptospira, performed in Reference laboratory for leptospirosis (National Center of Infectious and Parasitic Diseases – Sofia), was positive for *Leptospira icterohaemorrhagiae* (titer 1 : 3200; reference value \leq 1 : 100) and confirmed clinical diagnosis. Consultation with nephrologists was performed and conclusion was that patient was not needed by dialysis.

Initial management consisted of intravenous administration of fluids and human albumin, and plasma transfusions. Penicillin (16 million

units per day) was started. Steroid was used (Dexamethazone 28 mg per day initial dose); ranitidine gastro-protection, dopamine perfusion, furosemide, hepato-protective (Hepa-merz, Ademethionin), because of thrombocytopenia transfusion of thrombocytes concentrate was performed. Sixteen hours after admission because of severe generalized convulsion sedatives were administered and lumbar puncture was performed. Cerebrospinal fluid (CSF) was clear, white blood cells count 124×10^6 cells/L (neutrophils 68%), CSF protein was 0,89 g/L (reference <0,45), glucose normal, latex test was negative, and no bacteria were found. Mannitol 10% 300 ml were infused because of aseptic meningitis suspected by neurological signs of meningeal irritation without any focal neurological deficits (confirmed by CSF-investigation – see above). Neurological examination gradually became normal but the patient was with somnolence, disoriented. Cardiac abnormalities appeared such as decreased heart tones, instable blood pressure (requiring dopamine perfusion), and electrocardiographic signs of myocardial dysfunction (rhythm and conductive abnormalities). The abdomen was bloated with decreased peristalsis and serum amylase level increased, suggesting pancreatic involvement. Jaundice increased. Renal functions were critical – after short increasing of urine output (to 5 l/24 h) since fourth day it was decreased and because of increasing of blood nitrogen parameters on fifth day dialysis was initiated. On the sixth day petechial rash on the trunk appeared followed by melena and extremely decreased hemoglobin level and erythrocytes count requiring transfusions of erythrocytes concentrate. Independent of intensive supportive and antimicrobial treatment patient was critically ill, in stupor, with severe hypotension untreated by permanent dopamine perfusion. On tenth day the fifth dialysis séance was interrupted because of critically worsening of vital functions and the patient died with acute cardio-circulatory and respiratory failure.

On autopsy acute inflammatory perivascular and interstitial changes in all viscera – myocardium, liver, kidneys, gastrointestinal tract, spleen, adrenals, leptomeninges, and encephalon were observed. Histological investigation reveals: in liver – centrilobular necrosis of hepatocytes; in the stomach and intestines – erosions (reason for gastrointestinal bleeding); in lungs – focal bleeding; kidneys – tubular necrosis and cholemic nephrosis due to acute renal failure; pancreas – severe hemorrhagic-necrotic pancreatitis, that is reason for diffuse sero-fibrinous peritonitis; CNS – acute aseptic leptomeningitis; encephalon – perivascular inflammation (typical for encephalitis). Co-morbidity – acute catarrhal exacerbated bronchitis and acute catarrhal-desquamative bronchiolitis.

Second Case Report.

A 61-year-old man was found in severe state from his neighbors and evaluated at emergency ward of University hospital – Pleven for a 4-day history of myalgia in calf muscles and decreasing to lack of urine output. He denied fever, headache, nausea and vomiting, diarrhea, abdominal pain. Previous treatment was not performed. Three weeks previously, he fished in the river Iskar and waded with bare feet. He reported that in the house have rats. Past history included a 30-year of alcohol abuse, for which he did not receive regular medical attention; he was drinking big volumes of alcohol until the time of admission. Physical examination was remarkable for petechial rash on the trunk, intensive jaundice and large tender hepatomegaly; his spleen also was palpable. Cardiac examination revealed tachycardia and hypotension – heart rate was 88 beats/min, blood pressure was 84/50 mm Hg. Temperature was normal. Significant laboratory values were: haemoglobin 149 g/L, white blood cells count $16,9 \times 10^9$ cells/L (neutrophils 92%), platelet count 162×10^9 cells/L; serum creatinine 382 $\mu\text{mol/L}$, blood urea nitrogen 18,6 mmol/L; aspartate aminotransferase 32 IU/L, alanine aminotransferase 30 IU/L, total/direct bilirubin 206/157 $\mu\text{mol/L}$, and C-reactive protein 291 mg/L. Urinalysis showed albuminuria and macrohaematuria. Chest radiography and electrocardiography on admission were normal; abdominal ultrasound showed large hepatomegaly with steatosis transformation of liver parenchyma without intra-hepatic cholestasis; gallbladder with tick wall without stones; normal spleen; pancreas with hyperechogenicity; kidneys with normal total and parenchyma measures; mild ascitic fluid collection in perihepatic and perilial spaces. By hepatitis virus panel investigation hepatitis B, hepatitis A, or hepatitis C viruses were excluded. There was no laboratory evidence of infection with Hantaan virus, Epstein-Barr virus, or cytomegalovirus. Based on history and typical laboratory changes severe leptospirosis was suspected. Consultation with nephrologists was performed and conclusion was that patient was needed by dialysis.

Initial management consisted of intravenous administration of fluids and human albumin, and plasma transfusions. Penicillin (10 million units per day) was started and after eight days followed sulperazone (2g/24 h) in twelve days. Steroid was used (Methylprednisolone 160 mg per day initial dose); ranitidine gastro-protection, furosemid, hepato-protective (Hepa-merz, Ademethionin). On second day because of ineffective conservative treatment of acute renal failure (ARF) dialysis was initiated (totally eight séances were performed). Because of bleeding (epistaxis) followed by thrombocytopenia, transfusions of thrombocytes concentrate were performed. Jaundice increased and correlated with serum bilirubin levels. There were not signs for myocardial and respiratory dysfunctions;

central nervous system (CNS) was not affected but laboratory and ultrasound evidences for pancreatic involvement were found. In following days patient's condition gradually improved, hemorrhagic diathesis contracted, jaundice decreased, renal functions improved (urine output increased and nitrogen parameters decreased to normal). On twentieth day, the patient was discharged well. Liver function abnormalities and anemia resolved slowly within the next month, up to which time bilirubin level became normal. Micro-agglutination test (MAT) for IgM antibodies against leptospira, performed in Reference laboratory for leptospirosis (National Center of Infectious and Parasitic Diseases – Sofia), was positive for *Leptospira icterohaemorrhagiae* (titer 1 : 6400; reference value $\leq 1 : 100$) and confirmed clinical diagnosis.

Laboratory investigations of the cases are shown on Table 1.

Dynamic of serum bilirubin and creatinine levels in two cases is compared on Figure 1.

Discussion.

The first patient developed a fulminant febrile illness with jaundice, acute renal failure, ascites, impaired conscience, and gastrointestinal bleeding. Considering the patient's history, leptospirosis, alcoholic hepatitis or hepatic cirrhosis were put in our differential diagnosis. The onset of second case was not sudden without reporting of fever. Alcoholic hepatitis has been well associated with the development of the above-mentioned clinical manifestations. Fever and/or neutrophilia are also commonly observed due to increased infection risk. Cefotaxime has been suggested to be the drug of choice in alcoholic hepatitis (O'Beirne et al, 2000:76), but because of suspected leptospirosis penicillin was preferred over cefotaxime in our patients. Steroids seem to improve prognosis, while terlipressin may be useful in alcoholic hepatitis-related renal failure (O'Beirne et al, 2000:76). Acute HBV replication or reactivation of chronic HBV infection was excluded in our patients. Both conditions could have been triggered by alcohol abuse (Gao, 2002:27), and are known to produce acute liver damage accompanied by a clinical syndrome similar to that described in our patients (Meyer et al, 1993:17). Decompensated liver cirrhosis could be considered in the present cases. However, there was no evidence to support such a possibility. Leptospirosis was strongly suspected in the present cases and was confirmed by serology (MAT). Of note, leptospirosis in patients with concurrent alcohol abuse has been reported only once (Christou et al, 2008:47). The presentation of Weil's disease is often atypical and organ failures may occur 4 to 9 days after the onset of symptoms (Kaushik et al, 1999:40). Serum bilirubin is frequently high and may persist for several weeks but transaminases and alkaline

phosphatase are usually moderately elevated (Levett, 2001:14). The serum levels of transaminases were slightly elevated and contrasted to severe jaundice in our patients. Significant renal impairment is seen in 50-75% of patients, commonly with normal diuresis and preserved potassium balance; hemodialysis is needed in 30% of patients (Gerke et al, 2003:60). Hemodynamic derangement has been involved in the development of acute renal failure (Sitprija et al, 2003:23). Altered sensorium, lasting 1 to 8 days, is the most common neurological presentation of leptospirosis (Mathew et al, 2006:124), while hemorrhagic manifestations are observed in 30-50% (Gerke et al, 2003:60). Ascites has been rarely reported in Weil's disease, usually mild such as that reported in the present cases (Gerke et al, 2003:60; Wang et al, 1999:32); its pathogenesis may involve leptospiral or immune complex related vasculitis (Gerke et al, 2003:60). Thrombocytopenia occurs frequently, and is associated with poor prognosis (Levett, 2001:14), whereas significant anemia, possibly related to marrow suppression, is fairly uncommon (Bal, 2005:51). It is likely that alcohol abuse affects the progress of the clinical and laboratory abnormalities, predisposing to more severe clinical course of leptospirosis. Moreover, alcohol may favor leptospiral vasculitis by causing endothelial dysfunction (Watson et al, 1994:29). MAT is the method of choice for the diagnosis of leptospirosis allowing serologic confirmation after the first week of the disease (Levett, 2001:14) but initiation of treatment is likely to be more effective during the first week (before serological confirmation) and usually begins empirically (Katz et al, 2001:33). Development of antibodies against leptospira in the present patients occurred in the second week after onset of symptoms. This could be related with the immunosuppressive effects of alcohol abuse (Griffith et al, 2006:19). Some authorities speculate that immunodeficient responses, against leptospirosis, take place in some patients. Early antibiotic treatment of leptospirosis has been associated with a better prognosis (Kobayashi, 2005:51). Penicillin has long been considered the drug of choice, though ceftriaxone and cefotaxime are emerging as acceptable agents (Griffith et al, 2006:19). In our second patient sulperazone showed clinical benefit, supporting the recent view that the optimal treatment for severe leptospirosis remains to be defined (Griffith et al, 2006:19). Vasoconstrictor agents have been shown to improve systemic hemodynamics and renal function in patients with leptospirosis (Griffith et al, 2006:19). Terlipressin facilitated recovery of renal function, obviating the need for longer-term hemodialysis (Christou et al, 2008:47). But we have not experience with that therapy and used dopamine perfusion to reduce hypotension and consequently leptospiral nephropathy. Weil's disease is likely to be misdiagnosed or

overlooked in patients with history of alcohol abuse or chronic HBV infection, due to potentially overlapping clinical features. The need to carry out a series of serologies is to be insisted upon, particularly when impaired immune response to infections is a concern, since development of antibodies against leptospira may then be unusually delayed. Optimal antibiotic treatment has not yet been defined while vasoconstrictor agents, such as terlipressin, may facilitate the recovery of renal function. In our first case involvement of CNS and pancreas, and myocardial dysfunction were crucial and delayed dialysis also supported fatal outcome.

Conclusion:

Alcohol abuse worsens prognosis of severe leptospirosis. The early initiation of both intensive therapy and dialysis favors the outcome.

References

1. Levett PN. Leptospirosis. *Clin Microbiol Rev* 14: 296-326, 2001.
2. McBride AJ, Athanazio DA, Reis MG, Ko AI. Leptospirosis. *Curr Opin Infect Dis* 18: 376-386, 2005.
3. Kobayashi Y. Human leptospirosis: management and prognosis. *J Postgrad Med* 51: 201-204, 2005.
4. Gao B. Interaction of alcohol and hepatitis viral proteins: implication in synergistic effect of alcohol drinking and viral hepatitis on liver injury. *Alcohol* 27: 69-72, 2002.
5. Meyer RA, Duffy MC. Spontaneous reactivation of chronic hepatitis B infection leading to fulminant hepatic failure. Report of two cases and review of the literature. *J Clin Gastroenterol* 17: 231-234, 1993.
6. O'Beirne J, Patch D, Holt S, Hamilton M, Burroughs AK. Alcoholic hepatitis-the case for intensive management. *Postgrad Med J* 76: 504-507, 2000.
7. Leonidas Christou, Georgios Kalambokis and Epameinondas V Tsianos. Weil's Disease in a Patient with Chronic Viral Hepatitis and History of Alcohol Abuse. *Inter Med* 47:933-937, 2008.
8. Kaushik SP, Yim HB, Tan CC. Weil's syndrome and concomitant hepatitis B infection. *Singapore Med J* 40: 104-105, 1999.
9. Gerke P, Rump LC. Leptospirosis-3 cases and a review. *Clin Nephrol* 60: 42-48, 2003.
10. Sitprija V, Losuwanrak K, Kanjanabuch T. Leptospiral nephropathy. *Semin Nephrol* 23: 42-48, 2003.
11. Mathew T, Satishchandra P, Mahadevan A, et al. Neuroleptospirosis-revisited: experience from a tertiary care neurological centre from south India. *Indian J Med Res* 124: 155-162, 2006.
12. Wang SC, Wang YM. Leptospirosis: report of one case. *J Microbiol Immunol Infect* 32: 129-132, 1999.

13. Bal AM. Unusual clinical manifestations of leptospirosis. J Postgrad Med 51: 179-183, 2005.

14. Watson RR, Borgs P, Witte M, et al. Alcohol, immunomodulation, and disease. Alcohol Alcohol 29: 131-139, 1994.

15. Katz AR, Ansdell VE, Effler PV, Middleton CR, Sasaki DM. Assessment of the clinical presentation and treatment of 353 cases of laboratory confirmed leptospirosis in Hawaii, 1974-1998. Clin Infect Dis 33: 1834-1841, 2001.

16. Griffith ME, Hospenthal DR, Murray CK. Antimicrobial therapy of leptospirosis. Curr Opin Infect Dis 19: 533-537, 2006.

Table 1. Laboratory findings of reported patients during hospitalization

Test	First investigation		Last investigation		Reference value
	1 st case	2 nd case	1 st case	2 nd case	
Hemoglobin (g/L)	125	149	75	70	120-188
Leucocytes (cells x 10 ⁹ /L)	24	17	26	11	4,0-11,0
Neutrophils (%)	92	92	92	87	50-80
Platelets (cells x 10 ⁹ /L)	40	162	665	432	150-400
Urea (mmol/L)	19	10	42	18	1,7-8,3
Creatinine (µmol/L)	382	270	512	112	44,2-134
K ⁺ (mmol/L)	3,6	4,2	4,8	4,5	3,5-5,6
Na ⁺ (mmol/L)	131	136	137	134	130-151
Total bilirubin (µmol/L)	302	206	541	231	3,4-21
Direct bilirubin (µmol/L)	235	157	416	162	0,8-8,5
ASAT (IU/L)	123	32	59	54	≤37
ALAT (IU/L)	100	30	25	73	≤40
GGT (IU/L)	37	472	147	304	15-28
AP (IU/L)	31	70	70	396	50-260
Serum	282	78	1749	171	30-300

amylase (IU/L)					
Lactate dehydrogenase (IU/L)	1380	287	2591	370	100-360
Total protein (g/L)	55	59	52	54	58-80
Albumins (g/L)	27	28	21	21	35-55
Fibrinogen (g/L)	7,4	8,7	7,6	4,8	2,0-4,5
Prothrombin index (%)	113	89	28	100	80-110
Creatine kinase (IU/L)	271	278	346	260	80-190
C-reactive protein	258	291	46	14	0-5

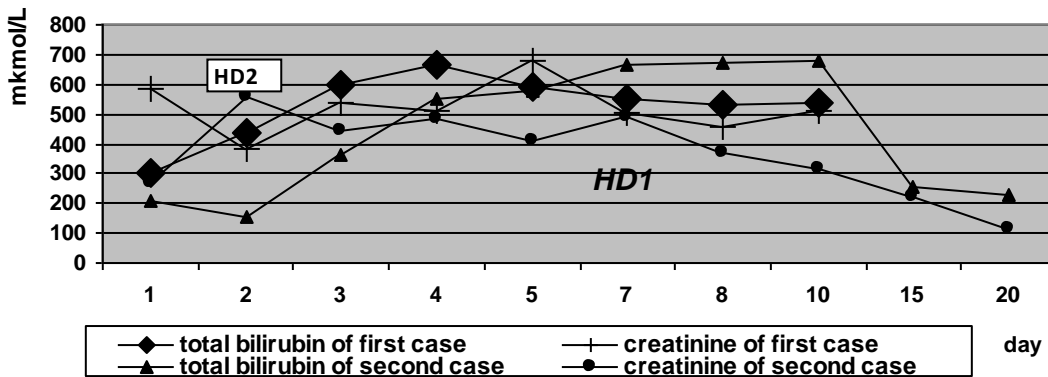

Figure 1. Total bilirubin and creatinine levels of reported patients during hospitalization
 (HD1 – initial dialysis of first case; HD2– initial dialysis of second case)